

Sociální stratifikace československé společnosti (Shrnutí výsledků empirického šetření)

MILOSLAV PETRUSEK
Filosofická fakulta UK, Praha

Štaf shrnuje výsledky nejrozsáhlejšího sociologicko-statistického šetření, jež u nás bylo dosud provedeno a není tedy v tomto smyslu „autorská“. Opírá se o empirický materiál a řadu formulací z rozsáhlých studií členů výzkumného týmu, který šetření připravil, realizoval a vyhodnotil, zejména o studie Pavla Machonina (část 1. a 2.), Bohumila Jungmanna (3.1.), Josefa Alana (3.2.), Jiřího Linharta (3.3.), Jiřího Večerníka (3.4.), Luboše Brokla (3.5.), Jaroslava Kapra (4.1.). Autor ovšem odpovídá za výběr materiálu i provedené reformulace. Výzkum, jehož projekt byl publikován v Sociologickém časopise (1967/6), řídili Pavel Machonin (vedoucí týmu), Bohumil Jungmann, Jiří Linhart, Miloslav Petrusek, Zdeněk Šafář a Robert Roško.

1. Teoretické předpoklady a pojmový rámec šetření

Výzkum sociální stratifikace československé společnosti, uskutečněný týmem vědeckých pracovníků Ústavu sociálně politických věd Karlovy university ve spolupráci se specialisty z jiných pracovišť v roce 1967 na reprezentativním vzorku 13 215 obyvatel, vychází koncepčně z filosofických, obecně sociologických a metodologických předpokladů *marxistické* orientace ve společenskovědním myšlení. Základní pojetí šetření se tedy opírá o výchozí ideje tzv. autentického marxismu, který není převoditelný — jak je to obvyklé v dogmatické variantě marxistického myšlenkového trendu i v některých jeho kritických interpretacích — na *ekonomický redukcionismus* (předpoklad absolutní, determinující funkce ekonomické sféry vůči všem ostatním oblastem společenského života) a *třídní konfliktualismus* (předpoklad „jednodimenzionality“ třídního postavení a možnosti odvodit dynamiku makrostrukturálního pohybu výhradně z třídního konfliktu). Toto pojetí zdůrazňuje naopak komplexnost spo-

lečenských jevů, podtrhuje vývojové hledisko, vývojovou dynamiku a vnitřní rozpornost mezi elementy sociálního života i uvnitř nich, poukazuje na napětí a vnitřní dialektiku objektivních a subjektivních stránek společenských jevů a sdílí předpoklad tvořivé role subjektu ve společenském vývoji. Většina těchto předpokladů však v různé míře vstupuje do běžného sociologického povědomí i v těch sociologických koncepcích, jež se k marxismu (a to dokonce ani jako k předmětu svého kritického zájmu) nehlásí. Tim spíše bylo nutno zaujmout věcné a dílem kritické stanovisko vůči některým jednostranným koncepcím soudobé sociologie, zejména vůči konfliktualistickému pojetí sociální stratifikace, vůči pojetím zdůrazňujícím především její subjektivní (a zejména hodnotové) aspekty, jakož i vůči koncepcím redukujícím sociální stratifikaci na distributivní nerovnosti. Cílem těchto kritických analýz ovšem bylo akceptovat a teoreticky integrovat všechny plodné podněty, zejména pak se vyrovnat s přínosem strukturálně funkcionální školy, a využít a dílem rozpracovat metodologii výzkumu sociální stratifikace. Také volbou tématu — makrostrukturální analýzy (s dominantní rolí sociologicko-statistických procedur) jednoho z podstatných aspektů existence a fungování konkrétní globální společnosti — navazuje šetření na tradice marxistického sociálně politického a sociologického myšlení, byť přirozeně ne zcela výlučně.

Na společnost jako základní předmět sociologického zájmu lze nazírat ze dvou hledisek: 1. jako na komplex materiálů, institucionálních a duchovních výtvorů, jež slouží k uspokojení základních lidských potřeb a jež jsou v daném období společností osvojeny, takže nabývají také odvozeného hodnotového významu; 2. jako na komplex společenských skupin, individuí a sociálních jevů, jež jsou spjaty společenskými vztahy jako produkty dlou-

hodobé, opakující se a relativně stabilizované (vzorované) interakce. Ve společnosti, která je sociokulturní totalitou, pak můžeme abstrakcí vydělit *primární kulturní systém*, v němž je akcentován vztah člověka (a společnosti) k přírodě, jež tedy zahrnuje technicko-organizační úroveň výroby, úroveň rozvoje vědy a vzdělání, úroveň a strukturu spotřeby, materiální i duchovní obsahy způsobu života v mimopracovní době a strukturu osídlení, nezahrnuje však sociální instituce jako sociální výtvoř, a *sekundární kulturní systém*, systém sociální, který je produktem interakce, zahrnuje institucionální strukturu společnosti a zprostředkovává mezi primárním kulturním systémem a lidskou osobností. Všechny uvedené kulturní charakteristiky jsou empiricky měřitelné. Empirické studium aktuálního fungování a perspektivního rozvoje primárního kulturního systému a úrovně uspokojování lidských potřeb pak umožňuje formulovat soubor objektivních vývojových kritérií, pomocí nichž lze jednotlivé sociální systémy a subsystémy hodnotit z hlediska jejich funkcionální nezbytnosti i z hlediska jejich historické oprávněnosti (akcent na ideu pokroku jako sociologicky nosný hodnotový rámec, vztažitelný ke globálním společnostem v určitých stadiích jejich vývoje). Studium sociálních systémů je nemyslitelné bez kategorie sociální struktury, již rozumíme „sít“ relativně stabilních podstatných vztahů elementů sociálního systému k sociálnímu systému jako celku a vzájemných vztahů mezi elementy navzájem, „sít“, jež je pro určitou etapu vývoje sociálního systému charakteristická a do značné míry i empiricky postižitelná. V komplexu vztahů pak rozlišujeme vztahy, jež jsou objektivní a primární, od těch, jež jsou odvozené, sekundární. Předmětem výzkumu jsou pak především ty aspekty sociální struktury, jež se váží na procesy a způsoby seskupování v nejširším smyslu (tj. od analytických sociálních kategorií, pluralit a agregací po skupiny ve vlastním smyslu), zčásti pak i struktury společenského pohybu a sociálních mechanismů, např. procesy selekce a přiřazování jednotlivců k sociálním rolím. Uvnitř takto obecně vymezeného výzkumného pole je pozornost soustředěna pře-

devším na sociální diferenciaci, zejména pak na její vertikální dimenzi.

Procesy *sociální diferenciaci* a jejich výsledný produkt — aktuální diferenciaci konkrétní globální společnosti — jsou nazírány jako základní aspekt geneze sociální struktury a jako její podstatná sociologická charakteristika, protože postihuje ráz, vývoj a fungování podstatných rozdílů, jež podmiňují chování jednotlivců a skupin tvořících sociální systém. Sociální diferenciaci je jednak diferenciací *pozic a rolí* (role je chápána především jako stabilní, v rámci určitého systému činností funkcionálně zakotvená činnost, teprve sekundárně je tradičně definována jako „očekávané chování“; *poziční diferenciaci* je pak především diferenciací stabilizovaných podmínek života a opakovaných činností, teprve sekundárně a ne vždy zcela nutně je diferenciací normativní), jednak diferenciací lidí v procesu *obsazování pozic a rolí*. Sociální diferenciaci je přímo „viditelná“ v sociálních mikrostrukturách a v mezostrukturálních útvech; v makrostrukturálních systémech — tak, jak jsou reflektovány v provedeném šetření — nabývá modifikované, tedy syntetizované, zprůměrněné a unifikované podoby. Pluralita makrostrukturálních subsystémů zakládá *multidimenzionalitu sociální diferenciaci*, především diferenciaci v *systému pracovních profesijních* a v *systému způsobu života v mimopracovní době*, v nichž se realizují nejdůležitější životní role člověka (produkce a spotřeba), dále v *systému vzdělávacím*, v němž se vytvářejí předpoklady pro výkon centrálních rolí, v *systému distribuce užitečných hodnot*, v němž se zprostředkuje vztah mezi produkcí a spotřebou a „stanoví“ míra kompenzací za výkon rolí (tedy diferenciaci v *životní úrovni*), a konečně diferenciaci ve sféře *politicko-organizační*, v níž se mocensky regulují vztahy mezi parciálními systémy. Zvláštní postavení zaujímají systémy rodinné příbuzenské a etnické, jež vnášejí do makrostrukturální diferenciaci výrazné askriptivní prvky, podobné jako souhra životního běhu a historického pohybu, jež zakládá věkovou a generační strukturu. Dále byla uvažována diferenciaci podle pohlaví a ekologická struktura. Všechny tyto systémy byly podrobeny empirickému šetření s důrazem na jejich verti-

kální rozměr, který je — jak prokázalo šetření — do jisté míry implikován i v těch diferenčních hlediscích, jež jsou podle předpokladu primárně nevertikální:

Výpovědi o makrostrukturální diferenciaci jsou odvozeny z dat o individuu, o *plně socializované hlavě rodiny mužského pohlaví* (respondent), tedy z dat o jeho *sociálním statusu*. *Dílčím statusem* jedince rozumíme vertikální dimenzi pozice v jednom subsystému, jež není v podstatné míře závislá na individuálních charakteristikách nositele statusu, a abstrahujeme tedy od specifických významů, jichž dílčí status nabývá konkrétní sociální situovanosti jedince v mikrostrukturách a mezostrukturách. Rozhodnutí, zda za nositele statusu považovat *jedince* nebo *rodinu*, bylo založeno na empirickém zjištění diferenční váhy individuálního statusu respondenta ve srovnání se *statusem* respondenta jako hlavy rodiny a *statusem* rodiny.

Na základě rozboru specifík československé společnosti byly pak jako *základní statusotvorné proměnné* (dílčí statusy), jež umožňují konstrukci *syntetického statusu*, zvoleny: 1. složitost práce (socioprofesionální status), 2. způsob života ve volném čase, 3. vzdělání a kvalifikace, 4. životní úroveň a 5. podíl na moci a řízení. Kromě těchto dílčích statusů, z nichž první dva reprodukuji centrální status-role ve dvou hlavních kulturně produktivních systémech, bylo použito i charakteristiky „ekonomického postavení“ respondenta (jež shrnuje poněkud různorodá kritéria forem vlastnictví výrobních prostředků, dělby práce a kvalifikace), jakož i její specifické varianty — třídního postavení. Volba těchto hybridních diferenciací je zdůvodněna jednak jejich frekventovaností v analogických šetřeních zahraničních, jednak potřebou verifikovat (či vyvrátit) předpoklad o jejich dominantních diferenčních funkcích v podmínkách naší společnosti.

Předpoklad, že pozice jedinců na jednotlivých „osách“ vertikální diferenciace mohou být „nesynchronizované“, že dílčí statusy mohou tedy být vzájemně inkongruentní, vedl k použití specifických metodicko-technických postupů ke konstrukci *syntetického statusu*, v němž by byla eventuální inkonzistence, nevykrytalizovanost statusu fixována. Táž úvaha pak

vedla k poněkud netradiční *definici stratifikované společnosti* jako společnosti, v níž se vytvářejí *vrstvy*, jež jsou seskupeními osob s podobnými charakteristikami pozic na jednotlivých škálách objektivních vertikálních diferenciací, tedy seskupeními vykazujícími jistou míru *konzistence statusu*, tzn. koordinovaný průnik pozic v systémech produktivních i atributivních. Lze předpokládat, že stratifikované společnosti se liší stratifikačním rozpětím, uspořádáním, dominancí té či oné stratifikační dimenze, souladem či nesouladem principů stratifikace a mechanismů selekce a přiřazování ke statusrolím atd. Jedním ze základních cílů šetření bylo tedy identifikovat a adekvátně popsat jednotlivá strata naší společnosti na základě empirických dat a prokázat tak existenci a naznačit konkrétní charakteristiku sociální stratifikace.

Konečně lze uvažovat, jak se objektivní sociální stratifikace promítá do *sféry chování* (uzavřenost či otevřenost strat a interakčních systémů) a do *sféry vědomí* (sebeuvědomění strat, sebezařazení do společnosti, hodnotové orientace, ideologické systémy, „obraz společnosti“, prestiž jednotlivých vrstev apod.). Existující hodnotové systémy, zejména pak představa o prestiži, sebezařazení a „obraz společnosti“, jsou nazírány jako subjektivní reflexe stratifikačního uspořádání společnosti, jež se však obvykle stabilizuje, „objektivizuje“ a stává se pak součástí objektivní diferenciace.

2. Základní empirická zjištění o sociální stratifikaci československé společnosti v roce 1967

Výzkum, provedený v terénu na konci roku 1967, obsáhl 13 215 hlav domácnosti mužského pohlaví (respondentů), dále 12 465 manželek, 4 546 synů, 4 545 dcer a 12 910 otců respondentů, je tedy plně reprezentativní pro socializovanou mužskou populaci. Základní použitou technikou byl standardizovaný interview s respondentem.

Respektující předchozí teoretickou a pojmovou úvahu, vyjdeme z deskripce rozložení zkoumaného souboru hlav domácnosti podle jednotlivých statusotvorných proměnných. (Všechna měření pozic v jednotlivých dílčích diferenčních systémech byla provedena na sestibodo-

vých stupnicích; operacionální definice některých kategorií jsou naznačeny v dalších oddílech.)

Rozložení ekonomicky aktivní populace podle *složitosti vykonávané práce* má graduální charakter, významněji jsou však zastoupeny práce jednoduché a nejjednodušší (v 5. kategorii — 34,0 %, v 6. kategorii — 14,7 % populace), což lze kvalifikovat jako jev v industriálně vyspělých společnostech ne zcela obvyklý. Obdobné graduální rozložení vykazuje i *životní styl*, takže lze formulovat tvrzení, že společnost je z hlediska životního stylu poměrně výrazně diferencovaná (oproti hypotetickému předpokladu relativní „unifikace“ životního stylu v socialistickém typu společnosti), nikoli však v té míře, jako je tomu ve společnostech západních. Ve *sféře vzdělání* se vedle běžného graduálního rozložení opět projevuje významnější podíl nižších vzdělanostních kategorií, naopak ale také relativně menší zastoupení kategorií středního vzdělání a zvyšující se podíl kategorie vysokoškolsky vzdělaných. Také *příjmová diferenciac*e je graduální. Ve středních kategoriích (příjmy od 1250—2500 Kčs) se projevují obecné celospolečenské nivelační tendence, protože je v nich zastoupeno 77 % ekonomicky aktivní populace, na druhé straně však — uvažujeme-li příjmovou diferenciaci v celé (tedy nejen v ekonomicky aktivní) sledované populaci — významně vzrůstá počet příslušníků nejnižší příjmové kategorie (u ekonomicky aktivní populace 16,4 %, u celé populace 32,3 %), což dokazuje existenci dosti početné skupiny osob, především z řad ekonomicky neaktivních, kteří žijí de facto na pokraji chudoby. Podstatně jiný obraz poskytuje rozložení populace podle *podílu na moci* — společnost je výrazně diferencována na malou kategorii osob s významným podílem na moci (3,3 % v prvních dvou kategoriích) a na početný soubor těch, kdo se na moci a řízení prakticky nepodílejí vůbec (30,0 % v 5. kategorii, 37,8 % v šesté).

K jistým modifikacím v distribuci populace v jednotlivých statusotvorných proměnných dochází u souboru *synů dotazovaných* (výrazný vzestup vzdělání, mírný vzestup složitosti práce a kumulace v kategorii vyučených) a *dcer dotazovaných* (významně vyšší podíl kategorie

středního vzdělání, čemuž však naprosto neodpovídá zařazení v příslušných kategoriích složitosti práce; mezi vzděláním a vykonávanou prací jde tedy o jiný typ vztahu než u mužské populace).

Data získaná tříděním prvního stupně sice umožňují formulovat určitá výchozí orientační tvrzení o společnosti (například že distribuce populace podle složitosti práce neodpovídá distribuci, která je typická pro industriálně vyspělé společnosti, že jde o společnost příjmově poměrně výrazně nivelizovanou, ale diferencovanou v oblasti životního stylu atd.), neodpovídají však na otázku, co je „osou“ sociální diferenciac, která či které ze sledovaných proměnných mají nejvyšší diferenciacní váhu a jaké jsou vzájemné vztahy mezi jednotlivými proměnnými. Východiskem následujících analýz byl tedy pokus o *konstrukci syntetického ukazatele sociálního statusu*, přičemž bylo zkonstruováno patnáct indexů — především indexy složené ze všech pěti uvažovaných statusotvorných komponentů (pro ekonomicky aktivní mužskou populaci) a redukované indexy (složené ze tří komponentů — složitost práce, příjem, vzdělání). Dále byly zkonstruovány specifické indexy pro kategorii respondentů, z nichž jeden akcentuje individuální status, druhý naopak složky vážící se k postavení respondenta jako hlavy rodiny (tedy příjem na hlavu, vlastnictví předmětů v rodině), aby byl zřejmý a postižitelný proces přeměny statusu v rodině. S těmiž cíli byl konečně zkonstruován index statusu rodiny apod.

Byla dále uvažována *váha jednotlivých komponentů statusu*, a to na základě výpovědi „kompetentních soudců“. Interkorelace mezi jednotlivými mírami sociálního statusu se pohybují mezi 0,727 až 0,989, což patrně prokazuje, že syntetický status — ačkoli je produktem určitých myšlenkových operací — není prázdným zprůměrněním, nýbrž odrazem určitých objektivních stránek sociální diferenciac a že jednotlivé statusotvorné proměnné jsou poměrně stabilní a tedy sociologicky relevantní. Dostí významným zjištěním je pak to, že vážený komponent statusu nehraje významnější roli (interkorelace mezi váženým a neváženým indexem sociálního statusu se pohybují mezi 0,926 až 0,989). Obdobně vysoká korelace se projevuje mezi celkovým indexem (složeným

ze šesti proměnných) a redukováným indexem (0,917 a 0,909). Vysoké korelace byly zjištěny také mezi statusem respondenta jako hlavy rodiny a statusem rodiny, významně nižší korelace naopak mezi individuálním statusem a statusem rodiny (0,727—0,836), což napovídá, že existuje redistribuce statusu respondenta v rodině, jež je podmíněna především nízkým průměrným statusem manželky.

Zcela nezbytnou součástí šetření byl pokus o empiricky zakotvenou odpověď na otázku, zda pro deskripci sociální diferenciace je relevantnější individuální status respondenta, nebo status respondenta jako hlavy rodiny či konečně status rodiny. Kdyby se prokázala výrazná disproporce mezi jednotlivými typy, bylo by možno — z hlediska metodické skepse — formulovat buď předpoklad, že individuální status je v podstatě fiktivní, příliš abstraktní mírou, nebo naopak předpoklad existence výrazné statusové plurality, již by musela odpovídat i diferencovaná plurální stratifikační klasifikace respondentů. Zjištěná data však ukazují, že rozdíly mezi jednotlivými mírami statusu nejsou natolik výrazné, aby tyto předpoklady mohly být pokládány za prokázané, i když existují osoby, u nichž se setkáváme s větší než průměrnou inkonzistencí mezi jednotlivými statusovými typy: obecně platí, že individuální status poněkud klesá, zařadíme-li komponenty, jež přihlížejí k postavení respondenta v rodině, a to tím výrazněji, čím je individuální status vyšší. Na druhé straně existují zřejmě mechanismy, jimiž se jedinci brání, aby jejich status jako hlavy rodiny a status rodiny (jehož pokles je — jak řečeno — závislý na nízkém průměrném statusu manželky) byly ve výrazné disproporci (či inkonzistenci) s jejich individuálním statusem. (Šetření těchto mechanismů je přirozeně předmětem jiných šetření.) Individuální status je tedy v našich podmínkách důležitějším ukazatelem sociální diferenciace a stratifikace než status rodinný.

Konstrukce syntetického statusu současně umožnila analýzu *tradičních typologických schémat*, především schématu *třídního postavení*: dělníci — rolníci — (družstevní rolníci a živnostníci) — inteligence (tj. všichni duševní pracovníci) — (samostatně hospodařící). Toto schéma

bylo zcela v intencích jeho původního ideologického smyslu pojato jako schéma stratifikační, hierarchizující jednotlivé makroskupiny společnosti podle jejich podílu na moci (dělníci jako vládnoucí třída) a základních sociálních funkcí (inteligence jako „servisní“ vrstva). Protože takto pojaté „třídní postavení“ vykazuje se všemi statusotvornými proměnnými středně až vysoce **záporné** korelace (například u složitosti práce — 0,587, u účasti na řízení — 0,408, u vzdělání — 0,423 atd.), lze tvrdit, že jde o ideologickou konstrukci, která není sociologicky relevantním stratifikačním schématem, protože zobrazuje vertikální diferenciaci společnosti převráceně. Obdobné výsledky obdržíme, sledujeme-li vazbu mezi „třídním původem“ (třídní příslušnost otce), „původní třídní příslušností“ (tedy třídní příslušností respondenta na počátku práce) a současnými charakteristikami respondenta, včetně různých forem podílu na moci. Korelace jsou záporné, ve společnosti tedy nedošlo k zásadnímu zvratu ve vztahu mezi fyzicky a duševně pracujícími pokud jde o jejich místo v sociální diferenciaci. Askriptice ve prospěch osob dělnického původu v roce 1967 nebyla v žádném případě podstatnou determinantou sociálního statusu. Výraznější askriptivní prvek se však naopak projevuje u osob pocházejících ze zaměstnaneckých rodin, mírně diskriminující momenty lze konstatovat u osob maloburžoazního původu.

Jiné tradiční schéma *duševně pracující — dělníci — nezemědělstí družstevníci — družstevní rolníci — samostatně hospodařící* v zásadě odpovídá hierarchizaci podle předpokládané složitosti práce, eventuálně i jiných statusotvorných charakteristik, a má proto ordinální charakter. Reflektuje tedy v podstatě adekvátně sociální diferenciaci a jednotlivé kategorie řadí do správného pořadí (odtud středně až vysoce pozitivní korelace se všemi sledovanými statusotvornými proměnnými). Konečné schéma *nemanuální — manuální*, jež sociální diferenciaci redukuje na dělbu fyzické a duševní práce a eliminuje vliv vlastnických forem, vykazuje obdobné znaky jako výše uvedené ordinalizované třídní postavení, jakkoliv obraz sociální diferenciace je zde zjednodušený, hrubší a tedy ne zcela přesný. Podrobná katego-

rizace *ekonomického postavení*, jak ukazují komparace s použitými mírami vertikální diference, by tedy mohla po určitých úpravách sloužit jako statusová charakteristika svého druhu, jež akcentuje určité pracovní profesionální parametry sociální diferenciace. Sociální diferenciace československé společnosti je tedy zřejmě neadekvátněji reflektována *syntetickým neváženým indexem individuálního statusu*, složeným z pěti komponentů, který je současně osou vertikální diference, podobně jako je tomu v moderních stratifikovaných společnostech.

Rozložení populace podle syntetického statusu je výrazně graduální, tedy ne příliš příkré, takže se — graficky zobrazeno — blíží „hruškovitému“ tvaru, který je typický pro industriální společnosti. Tato informace sice obraz vertikální diference zprůměrnuje, protože nepostihuje statusovou inkonzistenci, může se však stát východiskem prozatímní stratifikační typologie, jakkoli je produktem poměrně značné arbitrárního kategorizačního kroku.

Aniž si tedy prozatím klademe otázku statusové inkonzistence jednotlivých příslušníků a otázku „realnosti“ takto analyticky utvořených *sociálních kategorií*, lze podat obsahovou charakteristiku jednotlivých statusových kategorií podle jejich převládajících charakteristik.

1. *kategorie* (2,3 % ekonomicky aktivní populace) je tvořena výhradně nemanuálně pracujícími, odbornými zaměstnanci, kteří pracují v oblasti kultury, zdravotnictví a správy; výrazný je podíl průmyslových profesí, více než polovina příslušníků žije ve velkých městech, spíše v Čechách než na Slovensku, převládá generace 31–45 let a 3/4 příslušníků této kategorie jsou členy komunistické strany;

2. *kategorie* (8,0 %) se skládá převážně z nemanuálně pracujících, z 9/10 odborných zaměstnanců pracujících v oběhu a správě, opět jsou významně zastoupeny průmyslové profese, Čechů je poněkud více než v 1. kategorii, zastoupena jsou však kromě velkých i středně velká města, podíl mladší generace se poněkud zvyšuje, počet členů strany klesá na polovinu;

3. *kategorie* (15,0 %) zahrnuje již kromě převládajícího podílu nemanuálně pracujících také početnou skupinu dělníků;

ze 40 % je tvořena průmyslovými profesemi (technici), národnostní složení je obdobné jako u 2. kategorie, stále ještě mírně převažuje městská populace, podíl mladých se výrazně zvyšuje, počet komunistů je nižší než poloviční;

4. *kategorie* (26,2 %) je tvořena kvalifikovanými dělníky, zčásti úředníky, skupiny povolání — kromě zemědělství a kultury, jež jsou zastoupeny podstatně méně — jsou obsazeny proporcionálně, obdobně je tomu i v ostatních sledovaných charakteristikách;

5. *kategorie* (30,4 %) je dělnicko-rolnická, je situována na nižší kvalifikační úrovni, ze 40 % jsou zastoupeni Slováci a národnostní menšiny, převažují menší města a vesnice, věk je distribuován rovnoměrně, ze 3/4 jde o nekomunisty a z 80 % o osoby bez jakýchkoliv funkcí, tedy bez podílu na moci;

6. *kategorie* (18,1 %) je složena z nequalifikovaných dělníků a zemědělců, dominuje však venkovská populace a starší generace, jen 1/7 je členů strany a již jen 6,4 % osob vykonává nějaké veřejné funkce.

Kategorizace, kterou jsme reprodukovali, nesděluje ovšem o vertikální diferenciaci československé společnosti nic podstatně překvapivého. Lze totiž zaznamenat výrazný vliv tradičních diferenciacních faktorů jako je odbornost, dělba práce (fyzická — duševní, manuální — nemanuální, zemědělská — nezemědělská), lokalita (město — vesnice), jakož i působení jisté příjmové diferenciace, zejména pak v příjmu na hlavu. Na druhé straně lze konstatovat sice nezanedbatelný, nikoliv však dominantní vliv etnické a věkové diferenciace a působení „politické dimenze“ (členství v KSČ, výkon stranických a veřejných funkcí), jež nediferencují společnost příliš příkré a jednoznačně.

Dalším analyticko-interpretacním krokem při hledání diferenciacní (eventuálně stratifikační) „osy“ bylo sledování *vzájemných vztahů mezi jednotlivými komponenty statusu*, pokus o určení jejich „specifické váhy“. Tento krok byl současně zdůvodněn empirickým zjištěním, že pouze 1,5 % sledované populace vykazuje zcela konzistentní vzorec statusu, tj. že všech pět proměnných uvažovaných jako statusotvorné komponenty nabývalo současně týchž hodnot. Korelační analýzy

umožňují formulovat tato základní tvrzení:

1. Tři komponenty výrazně kulturně sociálního charakteru, vztahující se ke sféře primární kultury, totiž složitost práce, životní styl a v poněkud menší míře vzdělání, jsou vzájemně těsně spojeny, což znamená, že lze předpokládat vzájemnou spjatost, průnik vertikální diferenciace v pracovním profesionálním systému a v systému způsobu života ve volném čase, a to ve zjevné závislosti na vzdělání.

2. Vertikální diferenciace v oblasti politicko-organizační (mocenské) probíhá sice patrně na týchž diferenciálních principech, avšak výrazně nedemokratický charakter mocenské struktury (zejména skutečnost, že poměrně velká část populace na moci aktivně neparticipuje) znemožňuje těsnější sepětí politicko-organizačního systému na jedné straně a systému pracovním profesionálního a systému způsobu života v mimopracovní době na straně druhé.

3. Způsob života ve volném čase proto jednoznačně mnohem výrazněji odpovídá profesi a vzdělání než podíl na moci a řízení.

4. Diferenciace v životní úrovni je vůči ostatním komponentům relativně nejnezávislejší, to znamená, že část populace má vysoké příjmy (a tomu odpovídající životní úroveň), ale nízké charakteristiky v kulturně sociálních ukazatelích, a naopak. Distributivní systém je tedy značně autonomní a nezávislý přímo na diferenciaci v oblasti primární kultury. Ještě výrazněji je pak systém kompenzací oddělen od systému politicko-organizačního.

5. Lze formulovat hypotézu, že stratifikační dominantou je svazek tří kulturně sociálních proměnných, hypotézu, jež byla dodatečně potvrzena aplikací faktorové analýzy. Výsledky faktorových analýz nadto umožňují zamítnout hypotézu o dominantní roli diferenciace v politicko-organizační sféře.

6. Přes výraznou příjmovou nivelizaci a přes existenci autonomní diferenciace v životní úrovni (tj. přes relativní nezávislost diferenciace v životní úrovni na složitosti práce a vzdělání) se v československé společnosti prosazuje pravidelnost typická pro industriální společnosti, že totiž jedinci realizují takové kulturní

vzorce chování ve volném čase a v oblasti spotřeby, jež odpovídají jejich profesionálnímu zařazení a vzdělanostní úrovni.

Všechny naše dosavadní výpovědi o sociální diferenciaci však trpí tím, že obraz společnosti je značně zprůměrněný a partikularizovaný. Použití tzv. *taxonomické analýzy* (někdy spojované také s označením „diskriminační analýza“ nebo „pattern recognition“ apod.) dislokačních vzorců komponentů statusu umožňuje hlubší, jemnější a konkrétnější pohled na základní sociální vrstvy, tedy seskupení, pro něž jsou charakteristické určité typické statusové vzorce.

V celé sledované populaci se vyskytuje ze šesti teoreticky možných, formálně plně konzistentních vzorců statusu pět vzorců (vzorec 2,2,2,2 není obsazen) u 149 respondentů, z celkového počtu 7225 teoreticky možných vzorců je obsazeno 1764 vzorců. Zvolíme-li jako míru konzistence (či inkonzistence) maximální nebo průměrnou směrodatnou odchylku bodové hodnoty jednotlivých komponentů statusu od jejich průměrné hodnoty, pak zjišťujeme, že nulovou směrodatnou odchylku vykazuje pět plně konzistentních vzorců a maximální odchylku vzorec 5,5,1,1,6, obsazený jedním respondentem.

Použijeme-li pětinných intervalů maximální směrodatné odchylky, obdržíme následující *typologii populace podle míry konzistence dislokačních vzorců statusu*:

- | | |
|---|----------|
| 1. Maximální inkonzistence
(např. vzorec 6,1,6,3,5) | — 1,9 % |
| 2. Značná inkonzistence
(např. 6,6,2,5,6) | — 10,4 % |
| 3. Mírně nadprůměrná inkonzistence
(např. 3,3,2,2,5) | — 31,1 % |
| 4. Mírně nadprůměrná konzistence
(např. 4,4,4,3,5) | — 46,1 % |
| 5. Značná konzistence
(např. 2,2,2,1,2) | — 9,0 % |
| 6. Absolutní konzistence
(např. 3,3,3,3,3) | — 1,5 % |

56,6 % populace má tedy nadprůměrně konzistentní vzorce, totiž vzorce, jejichž směrodatná odchylka je menší než průměrná, což dokazuje *existenci stratifikované společnosti* (ve smyslu úvodní definice), v níž sice existuje, ale nepřevládá dekompozice statusotvorných proměnných. V této typologii se ovšem stírá „kvalita“ dislokačního vzorce statusu, protože v téže

kategorii konzistence mohou figurovat vzorce jak z dolní, tak z horní poloviny stupnic, tedy jak vzorce „elitární“, tak vzorce nejnižších sociálních kategorií.

Prvním krokem ke kvalitativní typologii, zejména však ke zpřesnění výpovědi o *stupni stratifikovanosti společnosti*, byla kumulace dislokačních vzorců kolem *konzistentních středů*, tj. kolem vzorců (1,1,1,1), (2,2,2,2) atd. ve vzdálenosti ne větší než $\sqrt{6}$. 78,5 % všech respondentů mohlo být takto zařazeno, což znamená, že více než tři čtvrtiny populace vykazuje vzorce relativně konzistentní nebo polokonzistentní. Tím je předpoklad o stratifikovanosti společnosti znovu doložen a nemůže být vyvrácen ani zmenšením vzdálenosti od konzistentního středu (např. na vzdálenost $\sqrt{3}$), jak by ukázal výčet nejfrekventovanějších vzorců. I tento krok však stírá kvalitativní charakteristiku vzorců, zejména pak nerespektuje to, že jednotlivé škály nejsou zcela synchronní, že nemají tutéž specifickou váhu a že tedy konzistentní vzorec statusu nemusí reprodukovat konzistentní status.

Druhým krokem proto byla kumulace všech vzorců kolem *optimálních středů*, tj. kolem takových vzorců, jež umožňují kumulaci ostatních vzorců podle jejich přirozené struktury (nikoli tedy podle míry jejich konzistence), zahrnující tedy i vzorce výrazně inkonzistentní. Nejvýhodnější vzdáleností, jež zneumožňuje roztržení populace do příliš početných a současně malých shluků (clusters), je vzdálenost $\sqrt{12}$ od optimálního středu.

Tento krok, totiž přirozené seskupování vzorců respektující jejich inkonzistenci, umožňuje navrhnout méně arbitrární *typologii respondentů* („strat“), než byla typologie vycházející pouze z distribuce populace v jednotlivých kategoriích syntetického statusu. Výsledky taxonomické analýzy vedou tedy ke zjištění, že celou sledovanou mužskou ekonomicky aktivní populaci lze rozložit do sedmi kategorií, z nichž první čtyři (A,B,C,D) tvoří vrstvy ve vlastním smyslu (vykazují tedy relativně konzistentní vzorce statusu) a následující tři pak typologizují tu část populace, která je charakterizována inkonzistentními, avšak typickými vzorci.

Procentuální údaje o rozložení populace v jednotlivých kategoriích uvádějí na prvním místě vzdálenosti $\sqrt{3}$, přičemž zůstává nezařazeno 41,4 % sledovaného souboru, což jsou osoby, jež vykazují vzorce atypické, a vzdálenost $\sqrt{12}$, kde zůstává nezařazeno 7,9 % populace s atypickými vzorci.

Vrstva A (2,9—4,7 % populace) zahrnuje osoby se středoškolským a vysokoškol-

ským vzděláním, které vykonávají složité a různorodé duševní práce a vysoce kulturním způsobem tráví mimopracovní dobu. Jejich participace na řízení je nerosnovatelně vyšší než u ostatních kategorií (jsou situováni v průměru na druhém stupni škály podílu na moci), jejich příjmy jsou nadprůměrné (přes 2250 Kčs), průměrný index sociálního statusu je 1,6.

Vrstva B (7,1—12,9 % populace): jde o kategorii osob, jež mají středoškolské vzdělání, vykonávají převážně duševní, relativně složité, avšak standardizované práce, jsou charakterizovány nadprůměrnou úrovní způsobu trávení volného času, průměrnou participací na řízení a mírně nadprůměrnými příjmy (kolem 2 000 Kčs); průměrný status — 2,8.

Vrstva C (16,0—23,4 % populace) je tvořena osobami se základním vzděláním, které vykonávají jednoduché manuální práce, jež však předpokládají vyučení či alespoň zaučení, způsob trávení volného času odpovídá průměru, podíl na řízení je buď na nejnižší úrovni (funkce v místě či na závodě) nebo zcela chybí, pobírají však mzdu, která je poněkud vyšší než odpovídá charakteru vykonávané práce a vzdělání (kolem 1 750 Kčs); průměrný status — 4,2.

Vrstva D (20,6—28,4 % populace) vykonává nejjednodušší práce výhradně manuální, čemuž odpovídá obvykle základní, mnohdy nedokončené základní vzdělání, neparticipuje na řízení, průměrné příjmy nedosahují více než 1 250 Kčs; průměrný status — 5,3.

Kategorie I (5,0—8,9 % populace) zahrnuje osoby, pro něž je typický nesoulad mezi nízkou úrovní vzdělání (základní a nedokončené základní), jednoduchou manuální prací, nadprůměrným způsobem trávení volného času, praktickou absencí podílu na řízení na jedné straně a relativně vysokými příjmy (2000—2500 Kčs) na straně druhé. Jde tedy vlastně o kategorii D s deviací ve sféře kompenzací.

Kategorie II (4,5—9,3 % populace): jde o soubor osob, v němž dochází k opačné anomálii, totiž k nesouladu mezi nižším odborným vzděláním, mírně nadprůměrným způsobem trávení volného času na jedné straně a nízkými kompenzacemi na straně druhé (kolem 1300 Kčs). Je to tedy v podstatě kategorie C s příjmovou deviací.

Kategorie III (2,5—4,6 % populace) je tvořena osobami, jež vykonávají jednoduché kvalifikované práce, čemuž odpovídá základní vzdělání s vyučením, neparticipují na řízení nebo jen na nejnižších stupních politicko-organizační hierarchie, avšak dostávají nadprůměrné, tedy neodpovídající příjmy (nad 2500 Kčs), současně však ve volném čase realizují vysoce kulturní životní styl.

Typologie vycházející z taxonomické analýzy podává tedy zpřesněný obraz sociální diferenciace a současně potvrzuje dosavadní výpovědi o vztazích jednotlivých statusotvorných proměnných, totiž předpoklad kongruence kulturně sociálních proměnných, předpoklad odlišné distribuce podílu na moci a zejména předpoklad, že zdrojem statusové inkonzistence je příjmová diferenciace. Protože však 1. u celých 46.6—79.4 % populace příjmová úroveň v zásadě koresponduje s úrovní svazku kulturně sociálních proměnných a 2. příjmová diferenciace není synchronní s distribucí populace v oblasti podílu na moci, lze předpokládat, že příjmová inkongruence je historicky vzniklou, ale přetrvávající anomálií, jež však netvoří samostatnou dimenzi vertikální diferenciace.

Interkorelační analýza sledovaných *vertikálních proměnných* (statusotvorných komponentů) a *nevertikálních diferenciálních faktorů* (velikost bydliště, rozdíl mezi českými zeměmi a Slovenskem, typ okresu a u ekonomicky aktivních skupiny povolání) empiricky prokázala, že ve všech nevertikálních proměnných výrazně figuruje implicitní vertikální faktor, takže rozlišení mezi oběma typy proměnných je do jisté míry relativní. Nejvýraznější vztahy se pak prokázaly mezi životním stylem (0,327—0,401) a vzděláním (0,246—0,432) na jedné straně a nevertikálními proměnnými na straně druhé, což by potvrzovalo předpoklad existence diferenciálních faktorů kulturní povahy, jež v nevertikálních diferenciacích ovlivňují nerovnosti v oblasti pracovního zařazení, životní úrovně a profesionální účasti na řízení.

Základní zjištění komplexní deskripce vertikální sociální diferenciace lze shrnout do šesti základních tvrzení, jež lze pokládat za empiricky vysoce ověřená :

1. Typ sociální diferenciace československé společnosti byl v roce 1967 výslovně *nekapitalistický*, protože se nepro-

jevily ani zbytky nějakých výsadních pozic bývalých vlastníků, soukromé vlastnictví přestalo hrát prakticky jakoukoli diferenciální roli, což ovšem platí — v poněkud menší míře — i o ostatních vlastnických formách. Sociální diferenciace měla vysloveně graduální charakter a stratifikační rozpětí (mimo sféru politicko-organizační) bylo podstatně menší, než lze pozorovat u společností kapitalistického typu.

2. *Stratifikační dominantou* byl svazek kulturně sociálních proměnných, to znamená, že postavení ve společnosti bylo určeno především socioprofesionálním zařazením, životním stylem a vzděláním. Tzv. třídní postavení společnost sice diferencuje, sociální diferenciaci však v základní míře nedeterminuje, protože je převeditelné na jiné sociální rozdíly (nikoliv však naopak). Šetření postihlo příkrou diferenciaci mezi mocenskou (politickou) „elitou“, jež však byla šetřením identifikována jen zčásti, a značnou částí populace, jejíž podíl na moci je malý, nepatrný či vůbec žádný. Podíl na moci tedy *uvnitř* sledovaného souboru nemohl plnit roli stratifikační dominanty, protože jej podstatněji nediferencoval. Ani prokázaná příjmová nivelizace nezabránila výrazné diferenciaci ve sféře životního stylu, která jednoznačně koinciduje se socioprofesionálním zařazením a vzděláním.

3. Československá společnost v roce 1967, jež byla nekapitalistickým typem společnosti, *však současně ztratila rysy společnosti „dělnické“* či společnosti „diktatury proletariátu“. Na jedné straně nebyla prokázána ani askriptivní funkce dělnického původu nebo původního dělnického povolání, ani významnější podíl na moci u dělnických profesí, na druhé straně jen nepatrná část dělníků byla zvýhodněna existující inkongruencí mezi charakterem práce, vzděláním a příjmem (kompenzační deviace).

4. Ačkoliv československá společnost vykazovala výrazné rysy nedemokraticky řízeného *byrokraticky organizovaného systému*, neprokázala se v šetření ani existence kvantitativně významnější *nové třídy*, ani funkce podílu na moci jako stratifikační dominanty.

5. Působení *rovnostářství* jako ideologie i jako politické a ekonomicko-politické

praxe se projevilo nejmarkantněji ve sféře příjmů nesouladem mezi příjmy a jinými statusotvornými proměnnými, nikoliv však v té míře, jak předpokládaly hypotézy šetření. Současně se do výsledků promítala relativní chudoba československé společnosti, nízký národní důchod, její malá industriální vyspělost — konkrétně pak 1. malým příjmovým rozpětím ve srovnání s průmyslově vyspělými zeměmi a 2. existencí početné části populace, která se pohybuje na hranici životního minima, přičemž tato část populace je tvořena nejen důchodci, ale i nejnižšími vrstvami ekonomicky aktivní mužské populace. Příjmová nivelizace, jak řečeno, však nevyvolává ani zčásti odpovídající nivelizaci ve sféře spotřeby a v životním stylu. Byla tedy prokázána existence společnosti příjmově relativně nivelizované, nikoliv však kulturně uniformní.

6. Vysoká kongruence složitosti práce, životního stylu a vzdělání prokazuje převládnutí *socialistického typu sociální diferenciace* v rozhodujících oblastech společenského života. Tento — zdá se optimální — diferenciační proces však nedostatečně ovlivnil sféru distribuční a prakticky vůbec neovlivnil mocensko-politickou oblast, v níž se však již v roce 1967 projevovaly tendence nahradit byrokratický, nedemokratický typ řízení typem spíše technokratickým. Technokratický typ svým důrazem na kvalifikaci a výkon reprezentuje jakýsi střed mezi byrokraticko-rovnostářským typem sociálních vztahů a typem vyhraněně socialistickým.

Souhrnně lze tedy říci, že socialistický typ společenského uspořádání se u nás realizoval (s přihlédnutím k deviacím ve sféře politicko-organizační a distribuční) jako nekapitalistický typ výkonové industriální společnosti, tedy společnosti výrazně diferencované, zčásti stratifikované a zájmově a názorově rozrůzněné.

3. Základní zjištění o jednotlivých statusotvorných proměnných

Analýza distribuce populace v jednotlivých statusotvorných komponentech (dílcích statusech) a rozbor jejich vzájemných vztahů byla východiskem globální a komplexní deskripce sociální stratifikace československé společnosti. Detailní rozbor „dílcích statusů“ však umožňuje formulaci ještě některých dalších — ne nepodstatných — tvrzení, jež

zčásti potvrzují, zčásti zpřesňují a zčásti doplňují výpovědi, jež jsme shrnuli výše.

3.1. Socioprofesionální postavení (složitost práce)

Rozsáhlá sociologická literatura a empirická šetření analogická našemu výzkumu dokazují dosti jednoznačně, že *socioprofesionální postavení* je nejlepším a současně jednoduchým indikátorem sociálního postavení, protože není pouze jeho atributem, ale podstatnou determinantou. Socioprofesionální status se běžně odvozuje z *prestiže profese* (prestiž funguje jako inferenční ukazatel socioprofesionálního postavení), nebo se s ním přímo identifikuje. Ačkoliv nelze popírat význam stabilizované prestižní hierarchie a nelze ji pokládat pouze a výhradně za „subjektivní manifestaci“ objektivní pozice, v intencích teoretických premis celého šetření byl proveden pokus hierarchizovat socioprofesionální postavení na základě jiných, objektivních ukazatelů, jež by s principy výstavby prestižní hierarchie nebyly identické. Škála profesionálního postavení tedy nebyla vyvozena z prestiže povolání, ani z kvalifikačních a jiných *předpokladů* výkonu profesionální role, ani konečně z *kompensací* (materiálních či psychologických), jež se na výkon profesionální role váží, nýbrž výhradně z *obsahu činnosti*, jež výkon této role zahrnuje.

Technickým východiskem bylo přesné slovní označení vykonávaného povolání. Jednotlivá povolání byla — při respektování běžných metodologických direktiv — seřazena skupinou expertů do šesti kategorií, jež byly slovně popsány z hlediska složitosti, tvořivosti, samostatnosti, odpovědnosti, specializovanosti, kvalifikovanosti, pravomoci a rozhodování, oduševnělosti a mnohostrannosti. V dalších úvahách budeme souhrnně mluvit o kategoriích složitosti práce (SP).

Základní zjištění o distribuci populace v jednotlivých kategoriích SP podle *pohlaví* se shodují s tvrzením, jež jsme uvedli výše, že totiž profesionální pozice vyšších a středních stupňů jsou výrazně více obsazeny muži než ženami. Toto zjištění platí, i když v odlišné intenzitě, pro všechny sledované soubory — tedy jak pro soubor rodičů, tedy respondentů a jejich manželek, tak pro soubor dětí (synové

a dcery dotazovaných). Tento jev lze vysvětlit jednak jiným typem přípravy na profesionální roli (u žen se preferuje středoškolské vzdělání, které se však profesionálně realizuje na úrovni jednodušších prací, u mužů se naopak vyučení realizuje ve výkonu složitějších socioprofesionálních rolí), jednak specifickou definicí ženské profesionální role (faktor pohlaví tedy funguje jako výrazně askriptivní činitel). Zajímavá zjištění lze formulovat pokud jde o věk a *generační rozdíly*. Věkový faktor ovlivňuje socioprofesionální zařazení tím, že 1. výkon určitých socioprofesionálních rolí je podmíněn předpoklady, jež se váží k věku, nebo dokonce jednoznačně s ním souvisejí, 2. na začátku profesionální dráhy má jedinec možnost „vybrat“ si pouze z různých aktuálně dostupných pozic, takže určité profesionální pozice nemohou být obsazeny některými věkovými kategoriemi. Konkrétně se to projevuje v tom, že vyšší a střední pozice jsou obsazeny v podstatě souborem osob, které se podílely na industrializačních procesech a ekonomickém růstu po roce 1945, tedy kategorií čtyřicátníků; generace „rodičů“ zaujímá pozice střední a nižší. V kategorii 5 a 6 je soustředěno 59,9 % všech respondentů ve věku 56–65 let, věková kategorie 26–35 let je zde však zastoupena již jen 41,5 %. Nejmladší věková kategorie (do 25 let) je kumulována na stupních složitosti práce 4 a 5 (celkem 79,9 %), přičemž právě vzhledem k působení věkového faktoru zůstává pro ni stále otevřena kategorie SP 3, která zahrnuje typické vzestupné pozice reprezentující „profesionální kariéru“, v níž jsou nejmladší respondenti zastoupeni pouze 11,7 % (věková kategorie 26–35 let již 23,6 %). Obecně lze konstatovat, že věkový a generační faktor významněji ovlivňuje distribuci nejjednodušší a středně složité práce, nejvyšší kategorie složitosti práce (v nichž je distribuce podle věku v podstatě proporcionální, až na zastoupení nejmladší populace) jsou naopak věkem a generační příslušností ovlivňovány podstatně méně (vzhledem k výlučné povaze kvalifikačních předpokladů).

V oblasti *etnicko-národnostních a ekologických faktorů* se promítá rozdílná úroveň industrializace i rozdíly v úrovni obecné kulturní vyspělosti, takže pro českou populaci jsou zřetelně dostupnější po-

zice střední a vyšší než pro populaci slovenskou a tím spíše pro národnostní menšiny, kde — zejména u Němců — působí patrně nejen jazykové bariéry, ale i věkový faktor. Industrializační procesy, jež jsou spjaty s procesy urbanizačními, se přirozeně promítají do distribuce populace v jednotlivých kategoriích SP: Praha a velká města nabízejí podstatně více příležitostí uplatnit se ve vyšších a středních kategoriích SP než města malá a střední. Obdobný stav zjišťujeme i v jednotlivých okresech, typologizujeme-li je podle stupně industriální vyspělosti. Zajímavé je zjištění, že pouze 4. kategorie SP (tedy práce jednoduchá, ale kvalifikovaná) je rovnoměrně rozložena, že tedy není závislá na stupni industrializace a je obecně „přístupná“, bez ohledu na ekologické podmínky.

Struktura *vzdělání* (u mužské populace) v zásadě koresponduje se strukturou obsazení jednotlivých kategorií SP, takže můžeme formulovat tyto pravidelnosti:

1. Nejvyšší stupně složitosti práce (1 a 2) jsou výlučnou oblastí kvalifikace, to znamená, že jsou „doménou“ vysokoškoláků a maturantů, i když lze připustit existenci „anomálií“, jež jsou v běžném povědomí veřejnosti (obsazení vysokých řídicích funkcí ekonomických a politických lidmi bez příslušného formálního vzdělání), jež se však do šetření výrazněji nepromítly (absence politicko-organizačních „elit“ ve vzorku).

2. Nejvyšší a nejnižší stupně vzdělání vymezují profesionální pozice, jež jsou jedině dostupné, jednoznačněji než vzdělání střední. Tyto stupně vzdělání tedy současně představují „bariéru“ vzestupu (nepřístupnost vyšších profesionálních pozic pro nejnižší kategorie vzdělání) i sestupu (nepravděpodobnost sestupu osob s vyšším vzděláním do nejnižších kategorií SP), což je — zdá se — výrazem stabilizace v obsazování profesionálních pozic v závislosti na vzdělání.

3. Střední stupeň složitosti práce (3) je převážně obsazen středoškoláky, je však přístupný i vyučeným, jejichž „vlastní oblasti“ je pak 4. kategorie SP (41,9 %).

4. Nejnižší kategorie SP je vně jakékoli kvalifikace (83,8 % osob se základním vzděláním, ale nevyučených, a osob s neukončeným základním vzděláním je soustředěno právě v této kategorii).

Jednotlivé kategorie SP lze analyzovat nejen „staticky“, z hlediska distribuce populace, ale i z hlediska *mobilitních pohybů* tak, že je posuzujeme jako východiska a cíle mobility. Z empirických dat, jež máme k dispozici, je zřejmé, že nejvyšší kategorie SP umožňují spíše profesionální vzestup než sestup. Kategorie 1, 3 a 5 jsou cílem velmi silné mobility — kategorie 1 a 3 mobility vzestupné, kategorie 5 vzestupné i sestupné. Nejnižší kategorie (6) je sice východiskem mobilitního vzestupu, nikoliv však příliš výrazného, protože se obvykle zastavuje u 5. kategorie. Zvláštní postavení má 4. kategorie, jež je cílem mobilitního vzestupu, obvykle se však do ní nesestupuje. Nejtypičtějším stupněm mobilitního vzestupu je 3. kategorie, která reprezentuje pozice, jež vyžadují dynamismus a praktickou aktivitu, kategorie, jejíž význam v industrializačních procesech je zřejmý.

Analýza, jež sledovala vliv specifických askriptivních faktorů, zejména vliv třídního původu, prokázala i v této oblasti platnost obecných tvrzení, jež jsme již formulovali: dělnický původ mírně omezoval pravděpodobnost vykonávat složitější práce (od SP 2 výše), nedělnický původ (otcové — příslušníci „intelligence“) tuto pravděpodobnost zvyšoval (orientace na kategorie SP 2 a 3), maloburžoazní původ naopak působil jako rekriminující faktor (kumulace do kategorií 5 a 6, přičemž je však nutno respektovat, že z větší části šlo o otce — rolníky).

Analýza složitosti práce jako rozměru vertikální diferenciace i jako „individuální šance“ tedy prokázala významný vliv tohoto diferenciačního faktoru i oprávněnost a sociologickou relevantnost navržené netradiční operacionalizace kategorie „profesionální status“.

3.2. *Vzdělání*

Základní problém operacionalizace kategorie „vzdělání“ jako statusotvorné proměnné je jednak v tom, jak respektovat časově a historicky diskontinuítní charakter formálního vzdělání a současně kontinuítní ráz „vzdělanosti“ jako individuální charakteristiky, jednak v tom, jak postihnout obě základní funkce vzdělání, socializační (a enkulturační) i profesionalizační, která významně podmiňuje šance, jež má jedinec v procesu obzazování profesionálních pozic. Analýza vzdělanostní struktury společnosti i jejího mobi-

litního rozměru musí také — v přiměřené míře — brát v úvahu, že současná diferenciace ve vzdělání je produktem minulých, kvalitativně často různorodých edukačních procesů, vázaných na odlišnou strukturu, funkci i hodnocení celkového formálního vzdělání i jeho jednotlivých typů. Šetření tedy vycházelo ze současné formální diferenciace vzdělání, jak ji reprezentuje naše soudobé školství, s tím, že na základě expertiz a kvalitativních analýz byly jednotlivé kategorie definovány tak, aby byly historicky srovnatelné. Základní informací pak bylo sdělení respondenta o nejvyšším stupni dosaženého formálního vzdělání, nikoli tedy — jak je to obvyklé v některých zahraničních šetřeních — sdělení o délce školní docházky.

Intenzivní — a ve svých společenských důsledcích přirozeně pozitivní — rozvoj vzdělání v posledních zhruba dvaceti letech se nerovnoměrně projevuje z hledisek generačních, ekologických a teritoriálních, národnostních i biosociálních (diferenciace podle pohlaví), a to ve všech typech formálního vzdělání. Především lze zaznamenat odlišnou strukturu zastoupení historických i přirozených generací na úrovni *základního (ukončeného i neukončeného) vzdělání*. Jestliže ze všech osob, jež ukončily vzdělání do roku 1913, jich nedosáhlo vyššího než právě základního vzdělání celých 81 %, pak ze všech osob, jež ukončily školní docházku v desetiletí 1950–1960, skončilo na úrovni tohoto typu vzdělání jen 17,3 %. Výrazné rozdíly se však projevují jak mezi Čechami a Slovenskem, tak mezi českou a slovenskou populací na jedné straně a národnostními menšinami na straně druhé. Nerovnoměrná distribuce základního vzdělání je pozorovatelná i v ženské části sledovaného souboru (manželky dotazovaných). V souvislosti s počínajícími industrializačními procesy se zvyšuje (ve dvacátých letech) význam *vyučení*, jež pomalu, ale stále výrazněji nahrazuje elementární vzdělání vzděláním funkčně specifickým. Extenzivní charakter industrializačních procesů se až do současnosti projevuje i v prostém kvantitativním údaji, že v roce 1956 vstoupilo do učení celkem 35,2 % patnáctiletých, v roce 1967 dokonce již 53,3 %. Slovensko zde výrazně figuruje jako „zemědělská oblast“: jestliže v typických zemědělských oblastech je vyučení jako nejvyšší dosažený typ vzdělání

reprezentován 18,1 % populace, pak na Slovensku je to 18,7 % (v českých zemích naproti tomu 31,1 %). Růst *středního vzdělání* (tj. nižšího odborného vzdělání bez maturity a dvou typů úplného středního vzdělání — odborného a všeobecného) je daleko méně strmý, než je tomu u vyučení. U nižšího odborného vzdělání, které má zřejmě reziduální charakter a jež nebylo podstatněji zasaženo společenskými přeměnami, dokonce zjišťujeme málo obvyklou konstantnost distribuce i z hlediska historického a generačního. Úplné středoškolské vzdělání odborné je zastoupeno významněji (8,1 %) než vzdělání všeobecné (3,5 %). Střední všeobecné vzdělání sice obsahuje z hlediska vertikální diferenciace určité preferenční rysy, je však současně funkčně nespecifické, protože nemá korelát v profesionální sféře a je vlastně pouze „průpravou“ k vysokoškolskému vzdělání. Oba typy úplného středoškolského vzdělání (a to v rovnoměrném zastoupení) dozruly významného kvantitativního růstu zejména v ženské části populace. Kvantitativní růst *vysokoškolského vzdělání*, jež je evidentně typem „vzdělání budoucnosti“, byl přerušen násilným zásahem okupace (1939—1945), takže část osob, jež byla nucena vstoupit do zaměstnání v tomto období, dokončovala vysokoškolské vzdělání mnohdy mimořádnými formami (z celkového počtu vysokoškolsky vzdělaných 12,5 %). Není přitom bez zajímavosti, že mnozí z nich začínali přerušena nebo znemožněná vysokoškolská studia až deset let po nástupu do ekonomické aktivity. V celé sledované populaci jsou vysokoškolsky vzdělání zastoupeni 5,4 %, přičemž trend v dosahování vysokoškolského vzdělání je obecně vzestupný (cca 10 % populačního ročníku vstupuje na vysoké školy). Různá distribuce se však projevuje především z hlediska ekologického: ve městech s počtem obyvatel nad 100 tisíc je z celkového počtu dotazovaných 14,7 % vysokoškolsky vzdělaných, v Praze dokonce 17 %. Obdobná diferenciace se projevuje i mezi českými zeměmi a Slovenskem (české země — 5,3 %, Slovensko 3,2 %).

Některá zjištění týkající se relace vzdělání a jiných statusotvorných proměnných jsme již formulovali. Podrobnější analýza je doplňuje a zpřesňuje. Pokud jde o *vztah vzdělání a složitosti práce*,

lze konstatovat dosti výrazné upevnění této vazby. Koeficient pořadové korelace pro tento vztah je u otců dotazovaných 0,412, u dotazovaných 0,579 a u synů dotazovaných již 0,675. Prosazuje se zřejmě jak kompetentnější obsazování zejména nejvyšších kategorií složitosti práce, tak jejich uzavřenost pro nižší kategorie vzdělání. Toto zjištění však neplatí stejně kategoricky pro vyšší (nikoli však nejvyšší) stupně složitosti práce (tj. odborné zaměstnance a úředníky), které jsou otevřeny jak vysokoškolákům a středoškolákům, tak dokonce osobám se vzděláním podstatně nižším. Tím je otevřen samostatný problém *kvalifikace* a kvalifikačních předpokladů, který se sice projevuje na všech úrovních složitosti práce, zvláště markantně však ve vazbě na výkon řídicích funkcí (pouze 48 % vedoucích a jejich zástupců má vysokoškolské nebo středoškolské vzdělání, 25 % dotazovaných s alespoň jedním podřízeným nemá vyšší než základní vzdělání), což koresponduje s jinými oficiálními údaji.

Výzkum prokázal, že *politicko-organizační systém* stojí v podstatě stranou diferenciálních vlivů vzdělání, protože vzdělání zde nefiguruje ani jako jednoznačný kompetenční předpoklad, ani jako relevantní kritérium pro výběr do politických pozic (koeficient pořadové korelace 0,240). Dokonce i ve sféře podílu na moci, který vyplývá z profesionálního zařazení, tedy v oblasti, jež může být chápána jako „mocenská transformace“ profesionálně kompetenčních dispozic, zjišťujeme pouze střední korelace (0,451).

Uvažujeme-li příjem jako odměnu za profesionální pozici a za výkon, v němž se promítají i nároky (v neposlední řadě kvalifikační) podmiňující realizaci profesionální role, lze konstatovat výrazný příjmový rozptyl, který potvrzuje *diferencované odměňování osob se shodným vzděláním*. I když osoby s vyšším vzděláním v průměru dosahují také vyšších příjmů, prosazuje se dosti zřetelně inkongruence příjmů vůči diferenciaci ve vzdělání. V oblasti *životního stylu* se projevuje objektivizace mimoprofesionálních funkcí vzdělání — úroveň vzdělání se tedy dosti jednoznačně (koeficient 0,608) promítá do sféry volného času a způsobu života v mimopracovní době. Vysokoškolské vzdělání má výrazně integrativní povahu — jeho

nositelé patří ze 78,1 % do dvou nejvyšších kategorií životního stylu, zatímco základní a zejména neukončené základní vzdělání vytváří bariéru, která znemožňuje proniknout do vyšších úrovní životního stylu (50,8 % osob se základním vzděláním a dokonce 73,5 % osob s neukončeným základním vzděláním patří do dvou nejnižších kategorií).

Inkongruence mezi vzděláním a příjmem a do jisté míry i pozici v politicko-organizačním systému se projevuje i ve vazbě úrovně dosaženého vzdělání a *sociálního statusu*. Na jedné straně lze jednotlivé statusové kategorie jednoznačně charakterizovat převažujícím vzděláním (nejvyšší kategorie jsou kategoriemi „elitárními“ i z hlediska dosaženého vzdělání, střední statusové úrovně se vyznačují převahou osob se středním vzděláním, nejnižší jsou pak vzdělanostně reziduální) — ze statusové příslušnosti lze tedy usuzovat s vysokou pravděpodobností na úroveň vzdělání. Na druhé straně však nelze z úrovně dosaženého vzdělání usuzovat jednoznačně na statusovou příslušnost — v každé kategorii vzdělání je asi jedna pětina osob, jež dosahují jiné statusové úrovně, než by bylo možno teoreticky předpokládat, a jež se tedy vyznačují výraznou inkongruencí statusových komponentů.

Analýza vzdělání proměn v *mezigeneračním sledu* umožňuje formulaci tvrzení, že vliv vzdělání otce na vzdělání syna se uvolňuje: zatímco koeficient pro vztah mezi vzděláním otce a dotazovaného je 0,499, pro vztah dotazovaného a jeho syna je již jen 0,383. Významně se snižuje i podíl shodného vzdělání mezi synem a otcem, je-li nazírán z hlediska věkových skupin respondentů: shodou vzdělání se vyznačuje 47,7 % narozených před r. 1906, 32,6 % narozených v letech 1907—1922 a pouze 24,5 % narozených v letech 1923—1941. Prokazuje se, že vyučení je cílovou kategorií vzdělání pro nejširší masu populace, a to z hlediska jak intergeneračního vzestupu, tak sestupu. Stabilita vzdělanostní shody se tedy projevuje významněji jen u vyučení a středního vzdělání; v souboru synů, jejichž otcové (respondenti) měli vyšší vzdělání, se projevuje častější sestup než v předchozí generaci (otec — respondent). Šetření prokázalo, že úroveň dosaženého vzdělání není podmíněna jen vzděláním otce, ale i vzdělá-

ním děda, zejména v kategorii vysokoškolského a zčásti i středoškolského vzdělání.

Ze studia intergenerační mobility ve vzdělání konečně vyplynulo, že v Československu se v minulosti nevytvořil školský systém třídního charakteru. V jednotlivých kategoriích vzdělání jsou tedy zastoupeny osoby různého třídního původu, dosahování nejvyššího vzdělání je však současně sociálním původem podmíněno (z dotazovaných, jejichž otcové patřili do skupiny nemanuálně pracujících, dosáhlo středoškolského a vysokoškolského vzdělání 61,3 %; z těch, jejichž otcové patřili do skupiny dělníků, však jen 14,4 %).

Diferenciační význam vzdělání v československé společnosti, obdobně jako ve všech vyspělých společnostech, je výrazný, a to i navzdory jeho materiálnímu nedoceňování (zejména u mladé generace) i stále ještě nedostatečnému spojení vzdělání s politicko-organizačním systémem.

3.3. Životní styl

Ve všech šetřeních sociální struktury je problematika vážící se na koncept „životního stylu“ přímo nebo nepřímo obsažena. V souladu s teoretickými intencemi šetření nebyl životní styl přirozeně pojat jako jednoznačný indikátor sociálního statusu, nýbrž jako jedna ze statusotvorných proměnných, jež byla operacionalizována tak, aby v maximálně možné míře respektovala multidimenzionalitu životního stylu. Na základě řady sond a předvýzkumu bylo ovšem upuštěno od konstrukce takové stupnice, jež by zahrnovala všechny relevantní aspekty životního stylu a operacionalizační procedura se omezila na aspekty využívání volného času a spotřeby (konzumních vzorců). Konkrétně tedy byl sledován *způsob trávení volného času* (dominantní mimopracovní činnosti, včetně „hobbies“, trávení dovolené, kulturní aktivity atd.), *úroveň spotřeby a vybavení domácnosti* (typ bytu, vybavení mechanizačními prostředky — jako např. pračkou, ledničkou, mixérem, vysavačem —, vlastnictví nebo pravidelné užívání předmětů pro „volný čas“, jako je např. televizor, fotografický aparát, vybavení pro kemping, dále „kulturní vybava“ domácnosti, jako např. knihovna, diskotéka atd.). Stupnice byly získány jednak pomocí regulérních škálovacích technik, jednak na základě arbi-

trárního rozhodnutí podloženého teoretickou úvahou.

Protože o vazbách životního stylu jako statusotvorné proměnné na jiné komponenty sociálního statusu jsme v různých souvislostech informovali, omezíme se na zjištění, jež vypovídají o vertikální diferenciaci společnosti právě jen z hlediska životního stylu. Formulace těchto zjištění je odůvodněna mj. tím, že *diferenciace v životním stylu* se ukazuje jako *jedna z nejvýznamnějších vertikálních diferenciací*, jež vytváří komplement k diferenciaci pracovně profesionální. Kategorizací skóru, jehož dosáhli respondenti ve sféře životního stylu. Lze na základě typologické procedury opřené o analýzu empirického materiálu konstruovat tři kategorie *vzorců životního stylu*:

1. *Dolní a dolní vyšší kategorie* (zahrnuje 9,63 % a 29,84 % sledované populace): Životní styl této kategorie je podmíněn starostmi o prostou reprodukci pracovní síly, rekreační činnosti tedy vystupují pouze ve svých elementárních formách spíše pasivního charakteru, mimo pracovní dobu je vyplněna aktivitami orientovanými k chodu domácnosti, jež je minimálně vybavena mechanizačními prostředky, vztah ke kultuře se vyčerpává prakticky pouze konzumací produktů masové kultury. Obě kategorie (dolní a dolní vyšší) se poněkud odlišují vybaveností bytu, úrovní bydlení a typem kulturní aktivity.

2. *Střední kategorie* (zahrnuje 25,33 % respondentů náležejících do středně nižší a 19,14 % do středně vyšší kategorie) v podstatě rozvíjí vzorec životního stylu předchozí kategorie, projevuje se však aktivnější a tvořivější vztah k volnému času, podmíněný do jisté míry i vyšší mechanizací domácích prací a kvalitnějším bytovým zařízením; ve střední vyšší kategorii pak dochází k intenzivnějšímu styku s kulturou nezprostředkovanou masovými sdělovacími prostředky, jejichž sledování je však samozřejmé.

3. *Horní a horní nižší kategorie* (5,21 % a 10,14 %) je charakterizována vysokou kulturou bydlení, objevuje se vlastnictví předmětů, jež umožňují kulturní trávení volného času (magnetofon, hudební skříně), trávení dovolené je spojeno s cestováním a pobytem v zahraničí, zvyšuje se intenzita kontaktu s „vysokou kulturou“ (ná-

vštěva divadel, galerií, sledování kritik a recenzí); diferenciačním znakem nejen mezi horními kategoriemi a kategoriemi středními, ale i uvnitř horní kategorie je „shromažďování kulturních předmětů“ (knihovny, sbírky apod.).

Typologická procedura vede ke zjištění výrazné diferenciaci ve složitosti kulturních vzorců, ve vnímání vnějšího světa a zejména kultury, v kultuře bydlení i ve vybavenosti mechanizačními prostředky a zejména kulturními statky. Zdá se však, že kvalitativní diferenciaci naší společnosti ve sféře životního stylu není dostatečná, protože žádná z uvedených kategorií není zcela zbavena existenčních starostí natolik, aby se mohla jednoznačně orientovat na spotřebu a využívání volného času.

Jednotlivé vzorce mají své *typické nositele*, kteří se rekrutují z odlišných sociálních vrstev a liší se statusotvornými i jinými charakteristikami. Zhruba platí, že nejvyšší kategorie životního stylu jsou obsazeny osobami s vyšším vzděláním, nadprůměrnými příjmy a vysokou složitostí práce. S manuální a zemědělskou prací jsou spjaty jednodušší vzorce (22,9 % všech osob nejnižší kategorie životního stylu tvoří nekvalifikovaní dělníci, 32,6 % zemědělští dělníci a samostatní zemědělci). Rozdíly v životním stylu velmi výrazně diferencují i české kraje a Slovensko, nejnižší stupně životního stylu jsou pak charakteristické pro příslušníky některých minorit (Ukrajinci, Maďari, zejména však Cikáni).

Z *ekologického hlediska* pak obecně platí, že čím větší obec, tím významněji jsou zastoupeny složitější vzorce. V malých obcích je nadto zřejmá vysoká uniformita životního stylu (kumulace do nejnižších kategorií). Obdobná zjištění platí i pro *věkové skupiny*: v mladších věkových kategoriích je úroveň spotřeby vyšší a využívání volného času intenzivnější než ve skupinách starších a nejstarších. Nejvyšší charakteristiky životního stylu se však projevují u osob středního věku. Pozoruhodné pak je, že přes značné zúžení příjmového rozpětí v celé sledované populaci a přes značně uniformní nabídku realizují lidé svůj životní styl na úrovni, jež odpovídá jejich sociálnímu statusu: i nivelizovaný příjem (je nutno zdůraznit, že příjem dotazovaného ovlivňuje úroveň

spotřeby významněji než příjem na hlavu v domácnosti) se tedy manifestuje a realizuje v dosti odlišných vzorcích spotřeby a v diferencovaném životním stylu.

3.4. Příjem a životní úroveň

V oblasti příjmů a životní úrovně se prolínají dvě velké (a z hlediska šetření základní) lidské aktivity — pracovní aktivita, tedy sféra produktivní, sféra „pracovního stylu“, a aktivity mimopracovní, mimoproduktivní, tedy sféra konzumní orientace, „konzumního stylu“, a zprostředkovaně i sféra životního slohu. Studium příjmové diferenciace mohlo být začleněno do širších (i komparativních) souvislostí, protože právě v této oblasti máme k dispozici relativně nejúplnější oficiální statistické údaje.

Výchozí předpoklad, že příjmová nerovnost je do značné míry atributem obecného kulturního systému společnosti, že se vytváří především v procesech politického rozhodování a přímo závisí na charakteru sociálně politických změn, se promítá do konkrétního zjištění, že přestavba ekonomického a sociálního systému československé společnosti po roce 1948 vedla k prudkému *stažení příjmového rozpětí*, tedy k redukci příjmové nerovnosti. Československo — na druhém místě za NDR — vykazuje nejnižší mzdovou nerovnost ze všech zemí socialistické soustavy. Z hlediska ekonomicky aktivní mužské populace, zejména pak dělníků a zaměstnanců, se československá společnost tedy jeví jako výrazně egalizovaná; z hlediska důchodců, kteří spadají z podstatné části do nejhůře odměňované pětiny populace, a z hlediska žen, jež jsou zcela vyloučeny z pětiny nejlépe odměňované části populace, je však naše společnost nerovná. Výrazné rozdíly v *odměňování mužů a žen* (v květnu 1966 činila průměrná ženská mzda 66 % průměrné mzdy mužů) jsou důsledkem spíše mzdové diskriminace „typicky ženských profesí“ (obchod, textilní a potravinářský průmysl) než menší schopnosti žen vykonávat vysoce honorovaná povolání. Ačkoliv dosti výrazné příjmové rozdíly mezi družstevníky a pracovníky státního sektoru mohou zakládat argumenty pro „třídní optiku“, zdá se, že jde spíše o *rozíl zemědělské a nezemědělské práce*, který se promítá i do odlišné váhy peněžních odměn (jež jsou v zemědělství doplňovány odměnami

naturálními). V souladu s celosvětovým trendem se sblíží i příjmy *dělníků a zaměstnanců*, přesněji manuálně a nemanuálně pracujících. Uvnitř obou kategorií lze však konstatovat vnitřní diferenciaci — u dělnických profesí mezi kvalifikovanými a mimořádně namáhavými povoláními a ostatními profesemi, uvnitř nemanuálních povolání pak mezi profesemi řídicími a typicky (tradičně) úřednickými.

V odvětvové diferenciaci je pozorovatelný trend analogický mzdové preferenci některých odvětví, jak byla ustavena v období výrazných industrializačních přeměn v SSSR, totiž *preferenci investiční výstavby a průmyslu* na úkor tzv. neproduktivní sféry. Ačkoli ve všech odvětvích existuje větší či menší vnitřní mzdová diferenciace (nadprůměrná v nevýrobních odvětvích, vysoká v průmyslu a relativně nízká ve stavebnictví a obchodě), vývoj vnitřní odvětvové diferenciace naznačuje tendenci ke zmenšování příjmové variance. Sledujeme-li vnitřní diferenciaci v průmyslu, pak je ve srovnání s vyspělými západními zeměmi výrazně menší mzdové rozpětí mezi kvalifikovanými, polokvalifikovanými a nekvalifikovanými dělníky, zvlášť markantní je však malé rozpětí mezi mistry a nekvalifikovanými dělníky (mistři mnohdy nedosahují ani příjmů kvalifikovaných dělníků). Denivizační pokusy sice poněkud zvětšily mzdové difference mezi řídicím personálem (nižší a vyšší technické kádry) a dělníky, rozdily v odměňování jsou však nadále malé. Velmi nepříznivé relace vykazují zejména všechny kategorie *administrativních profesí*, jejichž průměrné příjmy jsou hluboko pod průměrem dělnických mzd.

Všechna tato zjištění, jež lze odvodit z oficiálně publikovaných statistických materiálů, se potvrdila i v provedeném šetření. Příjmy byly v rámci šetření zjišťovány jen u dotazovaných a jejich manželů, a to pro rok 1960 a 1967. Protože daň ze mzdy je v ČSSR na nejvyšší průměrné úrovni mezi socialistickými zeměmi a protože oficiální údaje poskytují informaci jen o základním příjmu (mzdě), zjišťoval se v rámci šetření čistý příjem, zahrnující i finanční odměny za činnosti nespádající do výkonu „základního povolání“ a příjmy neoficiální (většinou nezdaňované). Srovnání s oficiálními daty však na-

značuje, že zjištění neoficiálních příjmů se podařilo jen zčásti.

Kromě relace příjem—ostatní statuso-
tvorné proměnné byl podrobněji sledován
vztah *příjmů k členství v KSČ*. Ukázalo
se, že tento vztah je slabý a jako diferen-
ciační faktor se členství v KSČ projevuje
až u nejnižších příjmových kategorií, jež
jsou ze 70 % tvořeny nečleny strany, což
je ovšem spíše důsledkem větší politické
aktivity vyšších příjmových kategorií
(srovnaj relace příjem — složitost práce
a vzdělání!) než příjmové preference čle-
nů KSČ. I pokud jde o délku členství ve
straně, nelze prokázat příjmovou prefe-
renci, protože výše příjmů je v jedno-
značné relaci s věkem (nejnižší příjmy
mají nejstarší členové strany, nejvyšší na-
opak členové od roku 1961). Závislost me-
zi *věkovou strukturou populace* a její
příjmovou diferenciací je natolik silná, že
lze formulovat tvrzení, že 1. nejmladší
generace (narozená po roce 1942) je situ-
ována převážně ve středních příjmových
skupinách (1250—2000 Kčs), 2. střední ge-
nerace (narozená 1922—1941) vykazuje
střední, vysoké a nejvyšší příjmy, 3. starší
generace (1907—1921) má příjmy nižší
(do 1750) a 4. nejstarší generace disponuje
nejnižšími příjmy. Generace důchodců ne-
dosahuje vyšších příjmů než 1250 Kčs,
polovina z nich má dokonce příjmy niž-
ší než 750 Kčs.

Z komparace údajů o příjmech z roku
1960 a 1967 vyplývá, že se zřetelně zmen-
šila příjmová nerovnost a že vzestup či
sestup je přímo závislý na úseku profe-
sionální dráhy, jež je situována do tohoto
období (zatímco generace narozená po
roce 1942 vykazuje v 72,0 % případů vzes-
tup a jen v 6 % sestup, generace 1907—
1921 v 25,7 % případů vzestup a v 20,8 %
případů sestup, a generace narozená do
roku 1907 zcela přirozeně nevykazuje
prakticky žádný vzestup.

Srovnání *příjmů na hlavu* s příjmy jed-
notlivců poukazuje na paradoxní poměr
mezi obrovskou zaměstnaností žen a je-
jich relativně malým faktickým podílem
na tvorbě životní úrovně, jakkoli se v le-
tech 1958—1965 zvýšil o téměř 40 %. Sou-
časně se znovu prokázalo, že narození
třetího dítěte vede k redukci příjmu na
hlavu na méně než polovinu výchozí část-
ky. Původní závislost individuálního pří-
jmu na věku se proto u příjmu na hlavu

mění v závislost opačnou: průměrné pří-
jmy na hlavu jsou nejmenší u osob ve
věku 30—40 let. Tato zjištění vedou ke
konstatování, že motiv zvyšování či ale-
spoň udržování dosažené životní úrovně
pronikl naši společnost natolik, že vede
k omezení populačního přírůstku. Před
narozením prvního dítěte finanční kalkul
(předpoklad redukce životní úrovně) fun-
guje jen nepatrně, po narození třetího
dítěte se však stává faktickou bariérou.

Analýza příjmové diferenciaci vedla ke
zdůraznění významu sociálních kontextů,
v jejichž rámci se realizuje mzdová politika.
Jestliže akcent na politický kontext umožnil
likvidaci bezpracných příjmů a zmenšení
příjmové nerovnosti, současně však petrifi-
koval systém ne vždy odůvodněných prefe-
rencí, pak akcent na sociální kontexty musí
respektovat motivační funkce příjmové di-
ferenciaci, relace mezi schopnostmi a vý-
konem, ale i přehodnotit pohled na důcho-
dové zabezpečení a populační politiku.

3.5. Podíl na moci a řízení

Výpovědi o struktuře a dynamice politické
moci v československé společnosti byly pod-
míněny jednak teoretickými záměry šetření,
jednak charakterem získaných empirických
dat: výpovědi o individuální participaci res-
pondenta na moci a řízení proto neumožňují
verifikaci jakýchkoliv obecnějších výpovědí,
přesahujících rámec studia sociální stratifi-
kace.

Podíl na moci a řízení byl v rámci šetře-
ní operacionalizován tak, že diferenciaci
pozic individuí byla odvozena 1. ze zařazení
organizace, v níž dotazovaný pracuje, na
stupnici podle jejího typu a velikosti, 2.
z postavení dotazovaného v organizaci
(vedoucí, dílčí vedoucí s alespoň jedním pod-
řízeným, podřízený) a 3. z participace dota-
zovaného v ostatních dimenzích moci, tj.
z výkonu volených funkcí v KSČ, ve spole-
čenských organizacích a ve volených stát-
ních orgánech. Na základě těchto ukazatelů
byli dotazovaní kategorizováni do šesti sku-
pin podílu na moci a řízení s tím, že v em-
pirickém materiálu nebyly prakticky vůbec
zastoupeny „špičky“ politické moci (nejvyšší
kategorie v šetření tedy není identická s nej-
vyšším reálným stupněm moci v naší spo-
lečnosti). První dva ukazatele lze synteti-
zovat v ukazatel *účasti na řízení, vyplývající
z pracovně profesionálního zařazení* (v sou-
ladu se sociologickými a politologickými ter-

minologickými konvencemi lze mluvit o „pravomoci“), třetí pak zakládá pyramidu účasti na řízení, vyplývající z *volby* (tedy dimenzi „vlivu“).

Základní zjištění, že obě pyramidy — tedy struktura pravomoci a vlivu — se od sebe liší, není překvapivé. Větší strmost bychom však byli očekávali u pyramidy pravomoci, jejíž „tvar“ je podmíněn existencí limitu hierarchizovaných pozic, zatímco u pyramidy vlivu bylo možno — v souladu s ideologickými postuláty rozsáhlé participace nejširších vrstev na různých funkcích — očekávat rozložení méně strmé. Empirická data však poskytují obraz přesně opačný. V dimenzi pravomoci neparticipuje na řízení 51,7 % populace, v dimenzi vlivu dokonce 69,87 %. „Mocenská“ nerovnost je sice obecně pro všechny komplexní společnosti typická (a svým způsobem je funkcionálním imperativem), její konkrétní podoba však evidentně není univerzální. Sledujeme-li zastoupení jednotlivých *statusových kategorií* na nejvyšších stupních mocenské a řídicí hierarchie, pak zjišťujeme, že zatímco na nejvyšším stupni pravomoci je jich nejvíce osob s nejvyšším statutem, je jich na nejvyšším stupni vlivu nejméně.

Hypotéza, že ve vyšších pozicích budou významně více zastoupeni ti, kteří svým *třídním postavením* či původem patří ke skupině dělníků a rolníků, se evidentně nepotvrdila. Ukazuje se naopak opačná tendence, totiž obsazování vyšších pozic moci příslušníky nemanuálně pracujících skupin. I proti eventuálnímu předpokladu normálního statistického rozložení byl zjištěn významný posun ve prospěch nemanuálně pracujících na jedné straně a v neprospěch zejména zemědělců ve smyslu téměř úplné absence podílu na moci na straně druhé. Distribuce pozic moci ve skupině dělníků je však statisticky normální. Z hlediska ordinalizovaného ekonomického postavení zjišťujeme obdobnou tendenci: koncentraci pozic ve skupinách odborných zaměstnanců a úředníků a absenci participace na moci u zemědělců a nekvalifikovaných dělníků. Podíl na moci je soustředěn významněji — z hlediska sfér činnosti — v oblasti kultury, veřejné správy, armády, zdravotnictví a peněžnictví než v oblastech ostatních. Dosažený stupeň vzdělání vykazuje dosti silnou korelaci vysokoškolského

vzdělání se třemi nejvyššími pozicemi podílu na moci a řízení.

Obecně zjištění, že čím vyšší stupně moci, tím více členů KSČ je jejich nositeli, bylo empirickými daty v některých ohledech modifikováno. Především se zjistila odlišná relace straníků a nestraníků v kategorii nadřízených a vedoucích organizací, což je patrně manifestací trendu, který zdůrazňuje spíše odborná a profesionální než politická kritéria. Na úrovni vedoucích organizací je poměr členů a nečlenů strany téměř ekvivalentní (mírně asymetrický ve prospěch členů), na úrovni držení dispozičních práv vůči alespoň jednomu podřízenému již převažují nestraníci. Hypotéza, že členství ve straně je charakteristikou, jež jednoznačně legitimuje přístup k moci, se potvrdila slaběji než se očekávalo, a to dokonce ani ne ve všech dimenzích. Struktura členů strany je tedy produktem obdobných diferenciačních procesů jako struktura celé společnosti, jež podle členství ve straně není jednoznačně diferencována.

4. Reflexe sociální stratifikace ve vědomí a sociálním chování

Do rámce šetření vertikální sociální diferenciací bylo zahrnuto studium i těch otázek, jež se sice tradičně na výzkum sociální stratifikace váží, jež však netvořily koncepční páteř provedeného šetření. Kromě deskripce sociální diferenciací, odvozené z objektivních indikátorů sociálního postavení respondentů a dalších osob (manželka, otec, syn, atd.), byl proveden pokus o stanovení obecné struktury prestiže povolání, byly zkoumány představy respondentů o jejich vlastním zařazení do společnosti (sebehodnocení a sebeidentifikace) a jejich „vidění“ společnosti a konečně byla sledována frekvence a charakter primárních interpersonálních kontaktů.

4.1. Obecná struktura prestiže povolání

Výzkum prestiže povolání probíhal paralelně se šetřením vertikální sociální diferenciací na vzorku 1431 dotazovaných. Výchozí hypotéza, že struktura prestiže povolání v Československu jako v zemi se socialistickým společenským uspořádáním je výrazně odlišná od lokalizace jednotlivých povolání v hierarchické struktuře prestiže profesí v zemích nesocialistického typu, vyžadovala

volbu takové instrukce a vynutila si takový způsob zpracování, aby byly získány údaje srovnatelné s výsledky základních známých výzkumů. Za základ tedy byla vzata instrukce z výzkumu, který provedl National Opinion Research Center, výběr povolání však byl zčásti upraven tak, aby byla respektována specifika československé společnosti (zejména byla vyloučena povolání dnes již historická, jako např. továrník, bankéř, obchodník a povolání pro československou společnost netypická nebo vůbec neexistující).

Výsledky šetření v zásadě prokázaly, že 1. vybraná povolání se liší v míře přisuzovaného prestiže, 2. tvoří hierarchii v míře přisuzovaného prestiže a 3. obecná struktura prestiže povolání zhruba koresponduje se seřazením povolání podle složitosti práce (viz 3.1.). Žádné významné údaje, jež by potvrzovaly výchozí hypotézu o výrazné odlišnosti obecné struktury prestiže v ČSSR a ve společnostech nesocialistického typu nebyly nalezeny, jednotlivé deviace lze vysvětlit jednak momentální sociální situací (např. postavení horníka v prestižní hierarchii), jednak odlišným definováním některých profesí, zčásti také zafixovanými hodnotovými vzorci. Nebyla však zjištěna přítomnost žádného zvláště silného faktoru specifického pro socialistickou společnost, který by podstatněji ovlivňoval motivaci prestižního hodnocení. Nepotvrdil se také předpoklad o preferenci manuální práce ve výrobě, spíše jen slabá tendence osob s nižším vzděláním systematicky nadhodnocovat manuální povolání. Srovnání výsledků šetření s některými výzkumy provedenými v ČSSR dříve (zejména s výzkumem z roku 1937, kde však kritériem hierarchického řazení byla představa respondenta o sociální utilitě) naznačilo významný posun v lokalizaci jednotlivých povolání na prestižní stupnici. Obdobně jako v některých analogických zahraničních šetřeních byla zjištěna vysoká korelace mezi příjmem a oceňováním povolání, jakož i mezi vzděláním a konstrukcí prestižní hierarchie. Frekvence odpovědí „nevím“ je přímo závislá na úrovni dosaženého vzdělání. Přes dílčí difference je obecná struktura prestiže relativně invariabilní vůči proměnné „národnost“. Studium verbálních reakcí na dotazník umožnilo seřadit činitele, jež

podmiňují prestižní hodnocení povolání do následujícího pořadí: příjem, způsob práce, sociální utilita, kvalifikace, osobní zkušenost s povoláním, výkon, odpovědnost, primitivní amózní kritéria.

4.2. Sebehodnocení a sebeidentifikace

V rámci původního šetření byly respondentům položeny otázky po zhodnocení osobního vlivu na řízení společnosti a vlastního společenského postavení (vždy na dvanáctibodové stupnici). I přes některé specifické odchylky vykazuje rozložení odpovědí v obou případech zásadní podobnost (koeficient 0,666). Výraznější rozdíly v sebehodnocení se projevíly mezi ekonomicky aktivními a neaktivními (přirozená tendence k nižšímu sebehodnocení). Bylo zjištěno, že sebehodnocení v zásadě reflektuje objektivně existující sociální diferenciaci, projevila se však vedle orientace na „střed“ také výraznější orientace na „nižší střední“ a „nižší“ polohy (57,5 % ekonomicky aktivních se řadí do dolní třetiny stupnice v hodnocení vlastního vlivu na řízení společnosti a 49,6 % v hodnocení vlastního společenského postavení). Žádný vztah nelze prokázat mezi sebehodnocením a národnostními a lokálně ekologickými znaky, ale ani oborem, sférou či sektorem zaměstnání: uvažované nevertikální diferenciacní faktory tedy sebehodnocení nepodmiňují. Nejvýraznější závislost byla zjištěna mezi sebehodnocením (koef. 0,412) a sociálním statutem, jakož i jednotlivými statusotvornými proměnnými (podílem na řízení: 0,414, složitostí práce: 0,370, příjmem: 0,305, vzděláním: 0,318). I když je shoda mezi sebehodnocením a objektivními indikátory sociálního postavení dosti značná, indikuje přesto každá jednotlivá statusotvorná proměnná sociální příslušnost lépe než sebehodnocení na nepojmenované stupnici.

Prokázalo se, že osoby s nejvyšším sociálním statutem mají tendenci spíše k podhodnocení a naopak, nepotvrzuje se však hypotéza o konzistentnějším sebehodnocení středních vrstev. K obdobným zjištěním vede i srovnání sebehodnocení se zařazováním „obyčejného člověka“ na téže stupnici.

V rámci výzkumu prestiže povolání (tedy na vzorku 1431 osob) byly šetřeny představy dotazovaných o společnosti.

Výrazně převládá diferencované vidění společenského uspořádání [existenci sociálních rozdílů konstatuje 74,9 % dotázaných, přes významné zastoupení dichotomických „modelů“, i když část respondentů současně odmítá existenci společenských tříd (17,2 %)]. Projevila se obecná zákonitost, že čím nižší je sociální status dotazovaného (eventuálně jednotlivé statusotvorné proměnné), tím častější je frekvence odpovědi „nevím“. Popření existence sociálních rozdílů sice lineárně nesouvisí se statusovou příslušností, způsob vidění společnosti je však výrazně sociálně determinován. Projevila se také tendence ke konstituování specifické skupinové optiky. Při sebeidentifikaci (začlenění vlastního postavení do individuálního vidění společenského uspořádání) působí mimořádně silným vlivem „dělnictvo“ jako referenční skupina.

4.3. Sociální chování

Z celého komplexu otázek týkajících se vztahu sociální diferenciace a sociálního chování byla pro potřeby šetření vydělena otázka primárních sociálních vztahů, jež byly operacionálně pojaty jako přátelské (sociopreferenční) vazby a jako kontakty mezi rodinou respondenta a spřátelenou (nikoliv však spřízněnou) rodinou. Při použití modifikované sociometrické techniky šetření dospělo k těmto závěrům:

1. Projevila se vysoká absence primárních vazeb obojího druhu (57,63 %), což koresponduje s obecnou hypotézou o poklesu objemu primárních vazeb v industriálních společnostech. Rozbor verbálních reakcí umožnil zčásti identifikovat faktory podmiňující absenci primárních vazeb (faktor volného času, sociálně ekologické faktory, zejména specifický typ sdružování na vesnici, deformované sociální uspořádání, tj. negativní vliv makrostrukturálních přeměn na interpersonální vztahy, nasycenost příbuzenskými kontakty, věkový faktor).

2. Tendence k udržování primárních kontaktů pozitivně koreluje s úrovní vzdělání, sociálního statusu, životního stylu a velikostí bydliště.

3. Prokázala se relevantnost všech uvažovaných statusotvorných proměnných jako diferenciačních faktorů i ve sféře interpersonálních kontaktů. Jednotlivé

analytické kategorie (podle vzdělání, složitosti práce, zčásti i podle příjmu a podílu na moci) jsou relativně uzavřené, což umožňuje formulovat předpoklad o existenci sociální distance mezi nimi. Statusová příslušnost, vzdělání a složitost práce fungují tedy současně jako interakční bariéry.

5. Perspektivy

Potenciální informace, jež je obsažena v datech výzkumu sociální diferenciace a mobility, není přirozeně ještě zdaleka vyčerpána. Kromě základních tematických okruhů, o nichž jsme informovali, byla podrobněji zpracována problematika sociální diferenciace podle odvětví a sektorů práce a podle ekonomického postavení, dále postavení rodiny v sociální diferenciaci, charakteristika věkových a generačních skupin, a byla vypracována podrobná komparativní studie o specifických rozdílech v sociální diferenciaci v českých zemích a na Slovensku. V dalších etapách se bude výzkumný tým orientovat na tyto základní problémy:

1. maximální vyčerpání potenciální informace z provedeného šetření;
2. zpracování samostatné studie o sociální mobilitě;
3. práce na důslednějším teoretickém a explanačním přístupu k materiálu;
4. ověření, doplnění a modifikace formulovaných zjištění samostatnými výzkumy na mezostруктурální a mikrostrukturální úrovni.

Резюме

Милослав Петрусек: Социальная стратификация чехословацкого общества (Обзор результатов эмпирического исследования)

Научная статья является информацией об основных установлениях обширного социологическо-статистического исследования социальной стратификации (вертикальной социальной дифференциации) и мобильности, которое проводилось на представительном образце 13 215 запрашивающих — глав домашнего обихода и далее заключало 12 465 супруг респондентов, 4546 сыновей, 4545 дочерей и 2910 отцов.

Исследование подготовила и руководила им группа социологов из Института социально-политических наук Карлова университета в Праге. Весь текст научной статьи будет издан на английском языке как резюме книги Чехословацкое общество, социологический анализ социальной стратификации, которая

подготовлена к печати в издательстве Эпоха в Братиславе.

В первой части вкратце повторяются общие теоретические исходные пункты и концептуальные рамки исследования. Авторы исследования исходят из основных предпосылок марксистской социологической ориентировки, которую однако не отождествляют ни с экономическим редукционизмом, ни с классовым конфликтуализмом. В согласии с теоретическими исходными пунктами принималась во внимание многообразие социальной дифференциации. Социальное положение респондента измерялось на основе пяти статусотворческих переменных (частичные статусы), способствующих построению синтетического статуса: 1) Сложность работы — социально-профессиональное положение; 2) Культурный уровень образа жизни в свободное время и потребительности (жизненный стиль); 3) Образование и квалификация; 4) Жизненный стандарт; 5) Участие в управлении. 6) Темой самостоятельного интереса была сфера социального поведения — замкнутость или открытость слоев и системы взаимодействия и сфера социального сознания (самосознание слоев, самозачисление в общество, ориентировка ценностей «образ общества» и престиж отдельных занятий и т. д.).

Вторая часть научной статьи информирует о распределении наблюдаемой населенности в отдельных категориях частичных статусов. Как явление в индустриально развитых обществах не совсем обыкновенное, можно квалифицировать установление, что одно из первых мест занимают самые простые работы, хотя распределение наблюдаемого образца имеет — поскольку это касается сложности работы — в общем градуальный характер. С точки зрения жизненного стиля, чехословацкое общество выразительно дифференцировано, однако не в том же самом, как в западных обществах. В области образования проявляется тренд более выразительного замещения респондентов с высшим образованием, хотя низшие образовательные категории и впрямь замещены в довольно значительной мере. Хотя доходная дифференциация имеет градуальный характер, однако имеют место целообщественные нивелирующие тенденции. Была идентифицирована довольно многочисленная группа лиц (в особенности из числа экономически неактивной населенности), находящихся на грани бедноты. С точки зрения доли на власти общество отнюдь не разделено на тесный слой лиц со значительной долей на власти (однако исследование не постигло «мстующую элиту») и на многочисленную группу тех, которые на власти не принимают фактически участие. Далее предлагается типология отдельных социальных категорий согласно основным статусотворческим переменным. Исследованием установлено, что три компонента — примерно культурно-социального характера, т. е. сложность работы, жизненный стиль и в меньшей мере образование, тесно связаны. Далее то, что образ жизни в свободное время отвечает гораздо выразительнее профессии и образованию нежели доли на власти, что дифференциация в жизненном уровне по отношению

к остальным компонентам является релятивно наименее зависимой. Продвигается тенденция реализовывать такие культурные образцы, которые отвечают скорее образованию и профессии нежели доходу. Применение так называемого таксономического анализа дислокации образцов статуса предоставляет возможность более глубокого, более тонкого и более конкретного взгляда на основные социальные слои, о чем в научной статье подробно говорится. Установление, что больше чем одна половина наблюдаемой населенности показывает выше среднего уровня констатацию социального положения, доказывает гипотез о существовании стратифицированного общества. Чехословацкое общество было в 1967 году — как вытекает из дат исследования — обществом некапиталистического типа, социальная дифференциация которого имела градуальный характер. Стратификационное состояние было до некоторой степени меньше нежели можно наблюдать в обществах капиталистического типа. Стратификационной доминантой является связь упомянутых культурно-социальных переменных. Хотя чехословацкое общество указывало значительные знаки системы, организованной бюрократическим способом, однако исследованием не было установлено ни существование квантитативно знаменательного «нового класса», ни функция участия на власти, как стратификационная доминанта.

В третьей части научной статьи подробно изучаются отношения между отдельными статусотворческими переменными. В заключительной части говорится о отражении социальной стратификации в сфере социального поведения и сознания. Проект исследования, о котором статья предоставляет информацию, был опубликован с резюме на русском языке и переводом опросного листа в Социологическом журнале № 6 за 1967 год. Теоретические и методологические предпосылки исследования публиковались на английском языке в периодике «Коэксистенс», № 5, стр. 7—16 за 1968 год.

Summary

Miloslav Petrussek: Social Stratification of the Czechoslovak Society

The paper presents information concerning the basic findings of an extensive sociologico-statistical research into the social stratification (vertical social differentiation) and mobility, carried out on a representative sample of 13215 respondents (male family heads); further it encompassed 12465 wives, 4546 sons, 4545 daughters and 2910 fathers of the respondents. The investigation was prepared and conducted by a group of sociologists working at the Institute of Social and Political Sciences, attached to Charles University. The whole text of the study will appear in English as the summary of the book *Czechoslovak Society. A Sociological Analysis of Social Stratification*, prepared for publication in the Publishing House Epona, Bratislava.

The article, summarizing the results of the most extensive sociological and statistical investigation that has so far been carried out in this country, is not the author's original work. It is based on empirical material and on a number of formulations taken over from extensive studies by the members of the research team that prepared, realized and evaluated the investigation — especially from the studies by Pavel Machonin (Part 1. and 2.), Bohumil Jungmann (3.1), Josef Alan (3.2), Jiří Linhart (3.3), Jiří Večerník (3.4), Luboš Brokl (3.5), Jaroslav Kapr (4.1). The research, the project of which was published in the Sociological Review (1967/6), was conducted by Pavel Machonin (the head of the team), Bohumil Jungmann, Jiří Linhart, Miloslav Petrusek, Zdeněk Šafář, Robert Roško.

The first part recapitulates the general theoretical bases and the conceptual framework of the research. The authors proceed from the fundamental premises of the Marxist sociological orientation which, however, they identify neither with economic reductionism nor with class conflictualism. In accordance with their theoretical starting points, they respect the multidimensionality of social differentiation. The respondents' social status was judged on the basis of five status-forming variables (partial statuses), making possible the construction of the synthetic status: 1. complexity of work (socio-occupational status), 2. cultural level of the way of living during leisure and consumption (style of life), 3. education and qualification, 4. standard of living, 5. participation in management (power). The sphere of social behaviour (closeness or openness of the strata and the systems of interaction) and the sphere of social consciousness (self-consciousness of the strata, self-ranking in the society, value orientation, "image of the society", prestige of individual occupations, etc.) were the object of independent interest.

The second part of the study informs about the distribution of the investigated population in the separate categories of partial statuses. The ascertainment that the most simple kinds of work are represented, although the distribution of the investigated sample — as far as the complexity of work is concerned — is, on the whole, of a gradual character, may be qualified as a phenomenon not quite usual in industrially developed societies. From the standpoint of the style of living, the Czechoslovak society is markedly differentiated: not, however, to a degree corresponding to that in the western societies. In the area of education there appears a trend to a more marked representation of respondents having university education, although lower educational categories are still represented to a fairly significant degree. The income differentiation shows a gradual character; nevertheless,

there are signs of a general levelling tendency in the society, and a relatively numerous group of persons living on the verge of poverty was identified (especially among the economically inactive population). From the standpoint of participation in power, the society is abruptly divided into a narrow stratum of persons significantly participating in power (the investigation, however, did not involve the "power elite"), and a numerous group of those having no share in power whatsoever. Further, a typology of the separate social categories according to the basic status-forming variables is presented. The investigation proved that three components of the primary socio-cultural character, i.e. complexity of work, style of living and — to a smaller extent — education are closely interconnected; further, that the way of living during leisure corresponds much more markedly to profession and education than to participation in power; that the differentiation in the standard of living is relatively least dependent on the other components; and that a tendency asserts itself to realize cultural patterns corresponding more to education and profession than to income. The application of the so-called taxonomic analysis of dislocation patterns of status components renders possible a deeper, more refined and more concrete view of the basic social strata, which the paper deals with in detail. The ascertainment that more than one half of the investigated population shows an above-average consistency of the social status proves the hypothesis postulating the existence of a stratified society. In 1967 — as indicated by the research data — the Czechoslovak society was a society of a non-capitalist type whose social differentiation showed a gradual character and whose stratification span was somewhat smaller than that observed in societies of the capitalist type. A cluster of the mentioned socio-cultural variables represents the stratification dominant. Although the Czechoslovak society showed significant features of a system organized in a bureaucratic way, the research ascertained neither the existence of a quantitatively significant new class nor the function of participation in power as a stratification dominant.

The third part of the paper presents a detailed description of the relations among the separate status-forming variables, and the concluding part deals with the reflection of the social stratification in the sphere of social behaviour and consciousness.

The research project dealt with in the present paper was published (with an English summary and the English version of the applied questionnaire) in the Sociological Review No. 6, 1967. The theoretical and methodological hypotheses of the investigation were published in English in the journal Co-existence, Vol. 5, 1968, pp. 7—16.

Úvod

Socioekonomický status nebo sociální status (v anglosaské literatuře nejčastěji SES) je sociologický termín označující místo, pozici jedince ve společenské struktuře.¹ Jako český jazykový ekvivalent by tomuto termínu snad nejvíce odpovídal výraz „společenské postavení“, s výrazně impulovanou představou o hierarchizaci těchto postavení — některá jsou vyšší a některá nižší.

Účelem této stati je zahájit diskusi o problematice unifikace frekventovaných znaků, kterých se používá v běžných empirických šetřeních. Domníváme se, že není dále únosné, abychom používali nejrozličnějších a nestandardizovaných forem „měření“ vzdělání, profesionálního postavení, příjmu, věkové struktury apod. — to ztěžuje a znehodnocuje potřebné komparace výsledků a často vylučuje budování obecnějších závěrů z roztržštěných dat jednotlivých výzkumů.

Diskusi zahajujeme návrhem operacionalizace společenského postavení osob, statusu, tj. jedním z nejdůležitějších „identifikačních znaků“ respondenta. Opíráme se o ověřené zkušenosti z použití námi vytvořeného indexu v šetření sociální diferenciace a mobility v ČSSR, prováděném Ústavem sociálně politických věd v Praze.

Pojem „sociální status“

V sociologické literatuře se setkáváme s různými přístupy k „měření“ sociálního statusu nebo k jeho definování. Nepokoušíme se zde podat nějaký vyčerpávající přehled, ani klasifikaci používaných postupů, pouze naznačujeme jejich základní principy.

První přístup, který bychom mohli s jistotou rezervou nazvat „subjektivní definicí“, vychází z toho, že lidé si jsou

zpravidla vědomi svého společenského postavení a proto odpovědi na otázky typu „Obodujte své společenské postavení na stupnici od 1 do 10 bodů“ poskytnou validní informaci o skutečném sociálním zařazení šetřených osob.²

V modifikaci tohoto přístupu můžeme použít i přesně instruovaných tazatelů, kteří po delším rozhovoru přiřknou šetřené osobě na základě vlastního uvážení statusovou pozici.

Při prosazování této koncepce se zdůrazňuje, že pro konstituci nějaké straty (vrstvy) nebo „společenské třídy“ je důležité vědomí přináležitosti k této vrstvě, neboť jinak se vystavujeme nebezpečí pracovat se statistickými třídami, jež jsou podle tohoto pojetí něčím zcela jiným než reálné společenské vrstvy.

Objektivní určení statusu vychází z nějaké více méně explicitně vyjádřené teoretické koncepce o tom, co je nejdůležitější pro určení společenského postavení. Domníváme se, že je to majetek sledované osoby, její kulturní úroveň, etnická příslušnost, vzdělání, pozice ve struktuře politické moci, poměr k vlastnictví výrobních prostředků, pozice v profesionální struktuře, prestiž vykonávaného povolání apod.

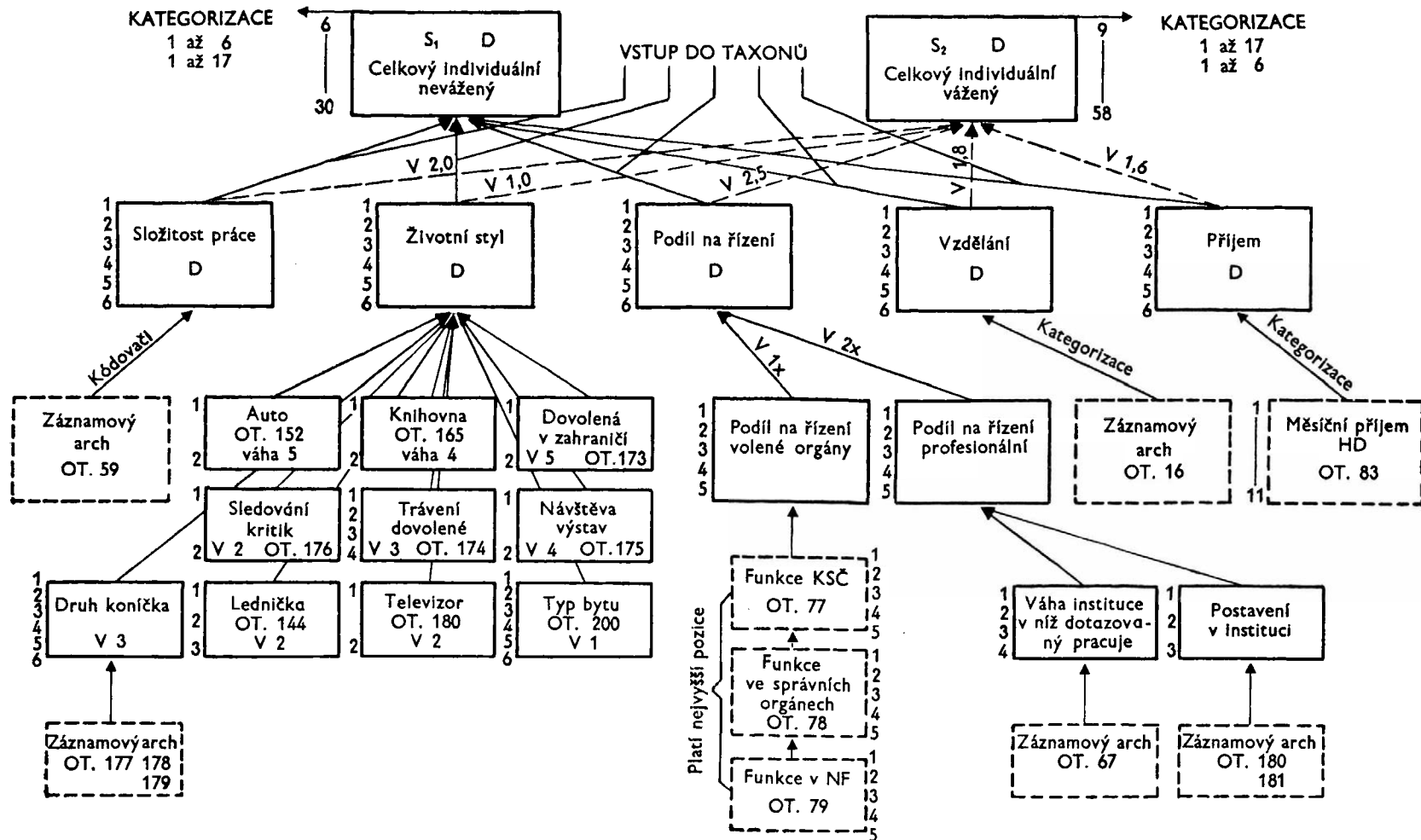
Slabinou těchto pojetí je jistý apriorismus při určování, co vlastně je objektivně hlavním konstituujícím prvkem společenského postavení. Množství dat, která jsou k dispozici z různých konstrukcí měření statusu v sociologických šetřeních, potom ukázalo, že v moderní společnosti lze jen velmi hrubě vystihnout pozici jedince pouze jedním ukazatelem, že společenské postavení zahrnuje určitě více dimenzí, že je výslednicí komplexního zařazení člověka v současné společenské struktuře.

„Operacionální“ definování statusu potom zpravidla hledá co nejsnáze zjistitelné

¹ Rozlišujeme objektivní status-pozici a tzv. status-rolí, systém očekávaného nebo žádoucího chování, odpovídajícího danému statusu.

² V šetření sociální diferenciace a mobility obyvatelstva ČSSR byla zjištěna korelace mezi „objektivním statusem“ a sebezřazením 0,442.

OPERACIONALIZACE SOCIÁLNÍHO STATUSU DOTAZOVANÉHO S_i



a měřitelné znaky, kterými by bylo možno status v běžné empirické práci měřit.

Předpokládáme, že místo jedince ve společnosti je definováno uspokojivě jeho pozicí v řadě proměnných, na nichž se výzkumný tým dohodne na základě teoretických předpokladů jako na relevantních. Je možné také přisoudit těmto pozicím různou váhu.

V praktické práci potom zpravidla nelze pracovat přímo s takto definovaným statutem, a proto je snaha ho převést maximálně a d e k v á t n ě v nějaký typ poměrně jednoduché „indexové“ proměnné. Pokus o takovéto operacionální řešení bude naznačen v této stati.

Upozorňujeme, že nebudeme dále komplikovat náš výklad diskusemi o problematičnosti definování statusu jednotně pro celou populaci (existence „skupinových statusů“ nebo statusu v lokalitách), o tzv. redistribuci statusu v rodině, o proměnlivosti statusových charakteristik v čase a o tzv. „ženském statusu“ (statusu manželky), popř. statusu osob v důchodu nebo osob mimo profesionální sféru.

Základní definice statusu pro potřeby šetření sociální diferenciací a mobility obyvatelstva ČSSR

Výzkumný tým zvolil jako východisko k definování společenského statusu vícedimenzionální pojetí, tj. předpokládalo se, že status osoby v současné společnosti určuje pět relevantních znaků, jimž se v syntetickém indexu připisuje stejná váha:

1. složitost práce, kterou osoba vykonává v zaměstnání,
2. vzdělání,
3. podíl na řízení společnosti,
4. životní styl (způsob života ve volném čase),
5. příjem (životní úroveň).

Operacionalizace všech těchto proměnných je zřejmá z grafu 1.

Jako doplňující vodítko zde uvádíme také znění otázek záznamového archu, jež vcházejí do statusového indexu:

1. „Jakého nejvyššího všeobecného či nejvyššího odborného vzdělání jste dosáhl?“ *Kategorizaci viz dále v textu!*
2. „Jaké zaměstnání nyní vykonáváte?“
Uveďte co nejpřesnější označení!

3. „Jaký je přesný název organizace (podniku, závodu, ústavu, instituce), ve které pracujete?“

„Jste vedoucím nebo zástupcem vedoucího organizace, v níž pracujete, nebo vedoucím její významné složky — například většího provozu, ústavu nebo organizačně vyčleněné součásti apod.“

Ano — Ne. „Jestliže ne, máte alespoň jednoho podřízeného?“ Ano — Ne. „Jste členem voleného orgánu KSČ nebo jeho stálé komise? (*Označte jen nejvyšší stupeň!*) 1. V celostátním nebo ústředním měřítku, 2. v krajském nebo odvětvovém měřítku, 3. v okresním nebo podnikovém měřítku, 4. v místě nebo na pracovišti, 5. vůbec ne“. „Jste členem voleného státního orgánu nebo jeho stálé komise (NV, soudu, NS, SNR, apod.)?“ *Označte jen nejvyšší stupeň! (Kategorizace stejná jako u předchozí otázky.)*

„Jste členem voleného orgánu nebo jeho stálé komise, tj. ROH, ČSM nebo jiných politických stran?“ *Označte jen nejvyšší stupeň! (Kategorizace stejná jako u předchozí otázky.)*

4. „Které z těchto předmětů vlastníte Vy nebo Vaše rodina v současné době, případně které z těchto předmětů pravidelně používáte ve své domácnosti nebo při rekreaci?“

Auto	Ano — Ne
Knihovna nad 100 svazků	Ano — Ne
Lednička	Ano — Ne
Televizor	Ano — Ne

„Jak jste strávil uplynulou dovolenou?“

1. Návštěva v zahraničí, 2. turistika jakéhokoliv druhu nebo pobyt v hotelu, na chatě apod., 3. ostatní druhy trávení dovolené, 4. nevybral si dovolenou, ani její část.“

„Navštívil jste během minulého roku alespoň jednou výstavu výtvarného umění (např. výstavu soch, obrazů, uměleckého skla apod.)?“ 1. Ano, pravidelně. 2. Ano, příležitostně. 3. Vůbec ne.

„Sledujete v různých časopisech kritiky, recenze a informační články o nových knihách, divadelních či filmových představeních, o výstavách apod.“ 1. Ano, pravidelně. 2. Ano, příležitostně. 3. Vůbec ne.

„Uveďte alespoň tři činnosti, kterým se věnujete nejčastěji ve volném čase (tj. po návratu z práce, po nákupech a po vykonání nutných domácích prací).“

(Činnosti uvedené na 1. místě byly kódovány zařazeny do jedné ze šesti kategorií [podle instrukce] dle předpokládané složitosti a tvořivosti.)

„Zařaďte byt dotazovaného (na základě vlastního zjištění, pouze ve výjimečných případech na základě výpovědi dotazovaného) do následujících kategorií:

1. Vlastní vila, prostorný rodinný domek nebo komfortně vybavený byt první kategorie s ústředním topením a plným příslušenstvím.
2. Prostorný vybavený byt nebo rodinný domek s úplným příslušenstvím (voda + elektřina), bez ústředního topení.
3. Byt se zavedenou elektřinou, vodou, se základním příslušenstvím v bytě (klozet), bez koupelny.
4. Byt s vodou a záchodem mimo vlastní byt.
5. Byt bez příslušenství, bez zavedené vody, hygienicky závadný.
6. Nouzové ubytování, podnájem, svobodárna, hromadná ubytovna, bydlení v maringotce, chatě apod.“

Takto operacionalizovaný typ statusu byl nazván syntetický status individuální, nevážený (S_1). V krátké diskusi shrneme základní zkušenosti s jeho praktickým použitím.

Empirické zkušenosti s definovaným statusem (S_1)

Ukázalo se, že přiřazení vah (např. na základě posouzení expertů tak, jak je naznačeno ve schématu u váženého statusu) jednotlivým statusovým dimenzím podstatně neovlivňuje měření¹ (všechny statusové složky jsou výrazně zkorelovány), a bylo proto od takových konstrukcí upuštěno. Předpoklad, že existuje zásadní rozdíl mezi „individuálním statusem S_1 “ a „statusem hlavy rodiny S_h “ (rozdílné složky zde tvoří příjem na hlavu a index majetnosti rodiny, index životního stylu dotazovaného je nahrazen indexem konzumní orientace celé rodiny), popřípadě nějakým „rodinným statusem S_r “ (složkami jsou charakteristiky manželské dvojice ve všech pěti dimenzích), se nepotvrdil. Získané indexy spolu

výrazně korelují (kolem 0,8), oproti S_1 dochází zpravidla k poklesu o jeden stupeň.

Prověrování definic jednotlivých statusových složek (dimenzí) ukázalo jejich uspokojivou validitu.

Ověrování předpokladu, že byly vybrány nejdůležitější statusové složky, vedlo k závěru, že například proměnná „poměr k vlastnictví výrobních prostředků“ (definovaná jako „státní sektor“, „družstevní sektor“, „soukromý sektor“) není pro současnou společnost statusotvorná. Totéž je možno říci o členství v KSČ nebo o jiné proměnné zdůrazňující politickou moc, jakož i o znaku „etnická příslušnost“ apod.

Prestiž povolání se ukázal ve vysoké korelaci s proměnnou „složitost práce“, tzv. „třídní charakteristiky“ (tj. klasifikace osob do skupin dělníci — rolníci — nemanuální [intelligence] nebo pouze manuální — nemanuální) významně korelují se syntetickým statusem; zdá se ovšem, že využití S_1 je v empirickém výzkumu plodnější.

Technická problematika měření statusu

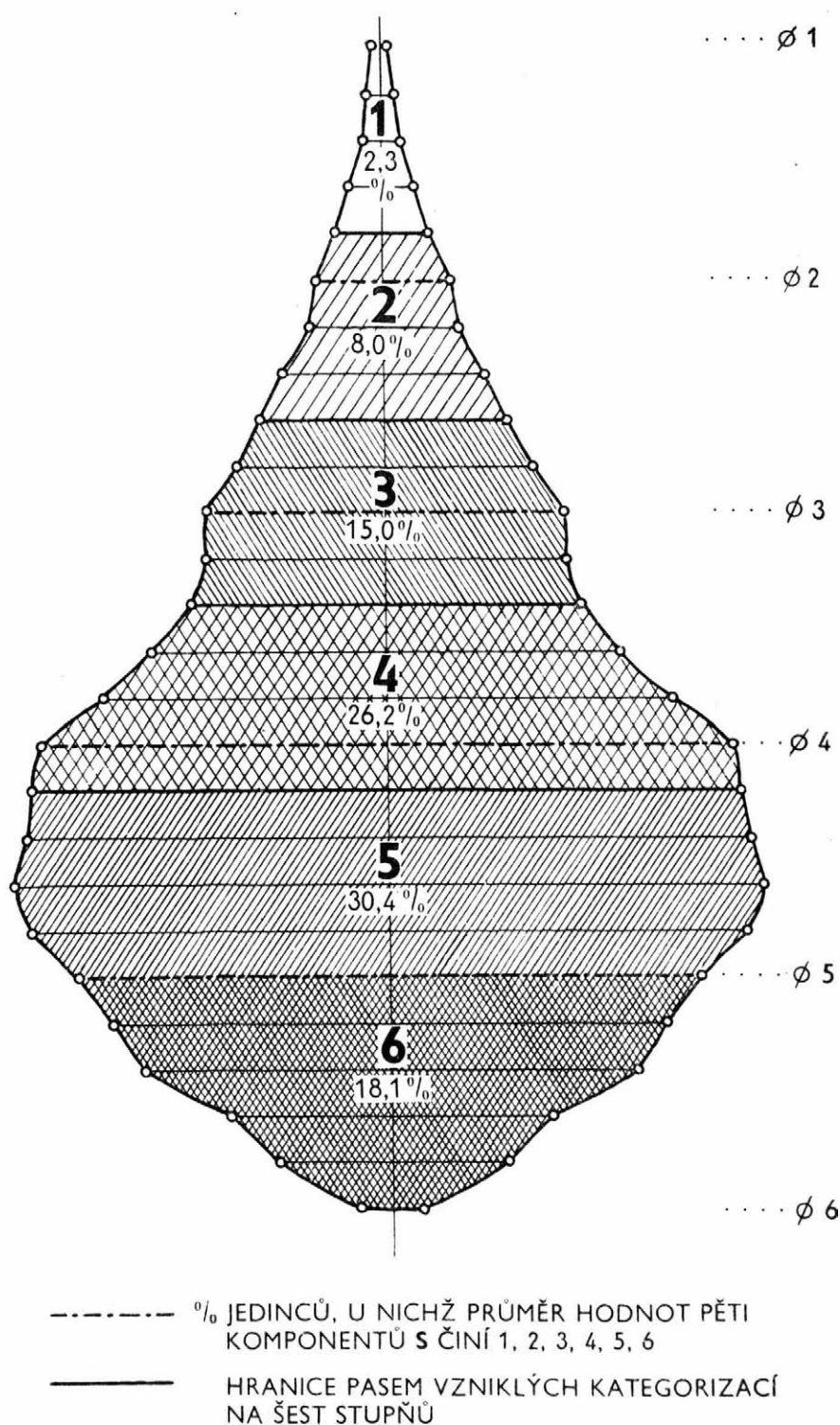
K získání statusového indexu bylo použito principu bodovacích škál, jenž je v takových měřeních nejobvyklejší. Jakýmsi prvním stupněm měření byla dislokace jedince na pěti statusových složkách (v každé složce je osoba dislokována na pozici od 1 do 6) a získání tzv. statusového vzorce. Statusový skóre potom získáme prostým sečtením pozic na statusových složkách (dimenzích). Jeho distribuce v celostátní populaci (prosinec 1967) vypadá tak, jak je znázorněno v grafu 2.

Na základě této distribuce bylo vyděleno šest základních společenských strat. Hranice mezi stratami jsou určeny více-méně arbitrárně (neexistuje prostředek k jejich přesnému „objektivnímu“ vymezení) s přihlédnutím k interpretaci množství empirického materiálu, který byl získán tříděním syntetického statusu S_1 a řady „osobních“ charakteristik šetřených osob. Zkreslující vliv kategorizace jak jednotlivých statusových proměnných (skóre

¹ První koncepcí teoretické definice tohoto statusu viz M. Petrusek — Z. Šafář, *Projekt šetření sociální diferenciace a mobility*, interní materiál ÚML, Praha 1966, dále B. Jungmann — P. Machonin — M. Petrusek — Z. Šafář, *Sociologicko-statistické výběrové šetření vertikální sociální diferenciace a mo-*

bility obyvatelstva ČSSR, Sociologický časopis č. 6, 1967. Podrobnou diskusi o celé problematice viz P. Machonin a kol., *Československá společnost*, Epocha 1969, hlavně kap. 1, 2 a 3.

² Korelace mezi váženým statusem a S_1 je 0,878.



* (Převzato z P. Machonin a kol., Československá společnost, kap. 3)

na těchto proměnných), tak i závěrečné stratifikační kategorizace S_1 na další statistické operace se ukázal být nevýrazný.

Větším problémem je tzv. „homogenost“ získaného skóru. Je zřejmé, že jedinci se vzorci např. 3, 3, 3, 3, 4 a 4, 2, 4, 2, 4 budou mít s t e j n ý statusový index. Proto jsme se snažili o vytvoření modelu automatické typologie statusových vzorců do skupin, ve kterých by byly vzorce maximálně podobné.

Výsledky této analýzy, kterou nazýváme taxonomickou analýzou statusových vzorců (viz opět P. Machonin a kol., 1969, kap. 2 a kap. 3), ukazují použitelnost statusového indexu S_1 , i když na druhé straně byla zjištěna nejméně dvě početná seskupení osob, u prvního z nichž je příjmová statusová složka výrazně výše než složky ostatní, u druhého naopak je tato statusová složka výrazně nižší, a řada dalších méně početných inkonzistentních seskupení. Tato seskupení se neobjeví ve stratifikační klasifikaci, provedené na bázi statusového skóru S_1 .

Možnosti jednoduššího způsobu operacionalizace statusu

Domníváme se, že náš způsob operacionalizace společenského statusu je možno považovat za uspokojivý a je možné ho nabídnout k běžnému použití v dalších výzkumech — výhodu získání vzájemně srovnatelných údajů není třeba zdůrazňovat. Jsme si však vědomi toho, že způsob jeho vytváření je značně složitý a nadto obsahuje i těžko kontrolovatelné a unifikovatelné operace, např. zařazení povolání podle „složitosti práce“, určování váhy institucí a organizací, ve kterých osoba pracuje, a kvalitativní klasifikaci „koníčků“, kterými se respondent zabývá ve volném čase.

K tomu, aby se statusový index stal obecně použitelným, je nutné jeho vytváření maximálně zjednodušit a unifikovat. O to jsme se pokoušeli.

A. Nejjednodušěji lze syntetický status „nahradit“ vzděláním šetřené osoby, jež kategorizujeme takto:

1. vysokoškolské vzdělání,
2. středoškolské vzdělání s maturitou,
3. nižší střední vzdělání (dvouleté),
4. základní vzdělání (8—9 tříd) a vyučení,
5. základní vzdělání (8—9 tříd),
6. neukončené základní vzdělání.

Korelace tohoto znaku se syntetickým individuálním statusem S_1 je 0,786.

B. Podobně můžeme substituovat jako náhradu za syntetický status klasifikaci zaměstnání, které vykonávají šetřené osoby. Zaměstnání seřazujeme do šesti kategorií:

1. vysoce odborná nemanuální zaměstnání,
2. řadová administrativní a technická nemanuální zaměstnání,
3. vysoce kvalifikovaná dělnická zaměstnání (mimo zemědělství),
4. středně kvalifikované dělnické profese, kvalifikované profese ve službách,
5. specializované dělnické profese v zemědělství, manuální pracovníci v zemědělských družstvech s vyhraněnou profesí,
6. nekvalifikovaní dělníci, pomocní dělníci (i v zemědělství), řadoví družstevníci, samostatní rolníci.

Korelace obdobné⁵ klasifikace zaměstnání se syntetickým statusem S_1 byla opět značně vysoká — 0,727.

Pro potřeby praktických šetření je však třeba shora uvedené kategorie zaměstnaneckých pozic upřesnit. Domníváme se, že při zařazování zaměstnání školnými tazateli nebudou větší problémy a že lze dosáhnout značné reliability zařazování. Jednotlivé skupiny se snažíme upřesnit ještě globální instrukcí, kterou uvádíme dále.

Použijeme-li této klasifikace v dotazníku a ponecháme-li na respondentovi, aby se do některé skupiny zařadil, musíme počítat s výraznějším zkreslením. Je možné, že se prokáže naprostá nespolehlivost těchto údajů, vázanost na sémantický obsah použitého názvosloví, výrazná tendence se zařazovat do středu stupnice apod. To vše musí být empiricky ověřeno v terénu.

⁵ V šetření bylo použito klasifikace zaměstnaneckých pozic do šestnácti skupin, později byly některé skupiny sloučeny (měřítkem pro slučování byla právě relativní homogenost statusu), až vznikla obdoba šestiskupinová klasifikace, na zá-

kladě níž jsme získali uvedenou korelaci. Tuto klasifikaci v tomto článku modifikujeme proto, že se domníváme, že bude „blížíší“ statusovému rozložení a jednodušší pro běžné použití.

Jednotlivé zaměstnanecké skupiny upřesňujeme takto:⁶

1. *Vysoce odborná nemanuální zaměstnání.* Rozumíme tím taková zaměstnání, pro něž je zpravidla předepsáno vysokoškolské vzdělání, pouze výjimečně vzdělání středoškolské, ale potom tato zaměstnání vyžadují nějakou další zvláštní kvalifikaci, která není všeobecně rozšířena. (Příklady: vedoucí projekce na závodě, středoškolský profesor, advokát.)

2. *Řadová administrativní a technická nemanuální zaměstnání.* Sem řadíme veškerá ostatní nemanuální zaměstnání nebo profese, v nichž převažuje práce administrativní (nemanuální), a to bez ohledu na to, zda se jedná o průmysl, zemědělství, správu nebo družstva. (Příklady: mzdový účetní, kreslič v projekci, lékařský laborant.)

3. *Vysoce kvalifikovaná dělnická zaměstnání.* Sem patří veškeré manuální profese (nebo zaměstnání, v nichž převažuje manuální práce), a to jak při vyrábění produktů, tak i při manipulaci s produkty (doprava). Kvalifikovaností zde rozumíme zručnost nebo znalosti, které lze získat delším výkonem zaměstnání nebo pečlivou přípravou na toto zaměstnání. (Příklady: nástrojař, strojvedoucí, opravář televizoru.)

4. *Středně kvalifikovaná dělnická zaměstnání.* Liší se od předešlé kategorie tím, že doba pro získání potřebných znalostí k výkonu profese je kratší. Mimo běžné dělnické profese ve výrobě sem řadíme zaměstnání ve službách (obchod), v dopravě, a běžná řemeslnická zaměstnání, ať již v družstvech nebo samostatná. [Příklady: průvodčí, řadový soustružník (zaučený), opravář obuvi.]

5. Tuto skupinu tvoří *veškeré manuální profese v zemědělství, jež vyžadují jistou kvalifikaci a praxi.* (Příklady: traktorista, krmič dobytka, specializovaný pracovník v rostlinné výrobě.)

6. *Nekvalifikovaní dělníci, pomocní dělníci, dělníci a vůbec pracovníci v zemědělství, kteří nemají vlastní vyhraněnou profesi, tvoří poslední skupinu.* Řadíme sem veškerá zaměstnání, která lze vyko-

návat okamžitě, bez jakéhokoliv delšího zaučení. Do této skupiny řadíme také malou skupinu samostatných rolníků. (Příklady: závozník, kopáč, družstevník — člen polní skupiny.)

C. Kombinace dvou hledisek, tj. vzdělání a pozice zaměstnání (upozorňujeme, že zjišťujeme faktické vzdělání respondenta a pozici respondentem vykonávaného zaměstnání bez ohledu na jeho faktické vzdělání), potom již velmi uspokojivě operacionalizuje celkový status — je s ním v korelaci 0,813.⁷

Technicky získáváme statusový skór tak, že sečteme u každé osoby hodnotu složky vzdělání a přiřazené pozice v zaměstnanecké struktuře. Skór nabývající hodnoty 2 až 12 lze kategorizovat, a to nejlépe opět do šesti skupin: 1. skupina = skór 2 a 3; 2. skupina = skór 4 a 5; 3. skupina = skór 6 a 7; 4. skupina = skór 8 a 9; 5. skupina = skór 10 a 11; 6. skupina = skór 12.

D. Přidáme-li k těmto dvěma charakteristikám třetí složku, a to čistý měsíční příjem šetřené osoby (včetně prémie, podílů, vedlejších příjmů) kategorizovaný takto:⁸

1. příjem nad 3000 Kčs a více
2. příjem 2501—3000 Kčs,
3. příjem 2101—2500 Kčs,
4. příjem 1701—2100 Kčs,
5. příjem 1351—1700 Kčs,
6. příjem pod 1350 Kčs,

získáme opět nový index, jehož korelace se syntetickým statusovým indexem S_1 je opět vyšší — 0,884.

Hodnota získaného skóru zde již nabývá hodnot od 3 do 18 a je kategorizována do šesti „strat“ takto: 1. skupina = skór 3, 4, 5; 2. skupina = skór 6, 7, 8; 3. skupina = skór 9, 10, 11; 4. skupina = skór 12, 13, 14; 5. skupina = skór 15, 16; 6. skupina = skór 17, 18.

Na způsobech, jak operacionalizovat jednodušeji další složku syntetického statusu, životní styl (způsob života ve volném čase), se zatím pracuje. Zde jde především o to, abychom pokud možno sta-

⁶ Je pochopitelné, že jakákoli klasifikace nebude bez chyb, že budeme často na rozpacích, kam některé zaměstnání zařadit, a že při praktické práci bude docházet k nejdůležitějšímu zařazování.

⁷ Korelace je opět získána z dat, v nichž se

pracuje s původní klasifikací zaměstnání. To platí i pro ostatní dále uváděné korelace.

⁸ Modifikujeme opět příjmovou kategorizaci vzhledem k inflačním tendencím.

Tabulka 1: Korelace různých znaků s individuálním syntetickým statutem

	Vzdělání	Zaměstnání	Příjem	Vzdělání + Zaměstnání	Vzdělání + Příjem + Zaměstnání
S ₁	0,786	0,727	0,721	0,813	0,884

novili takové ukazatele, jež by nepodléhaly změnám v čase. Z předchozí operacionalizace „životního slohu“ (viz schéma) je vidět, že výsledný index bude deformován objektivními možnostmi našeho vnitřního trhu (spotřební předměty) nebo cestování (trávení dovolené). K této problematice se vrátíme co nejdříve dalším článkem.

Poslední statusová dimenze, podíl na řízení, je problematická. Domníváme se, že v poslední době mohlo dojít k změnám v této oblasti, takže použití naší původní operacionalizace nemusí být vhodné. Není také vyřešen problém jednoduché operacionalizace indexu.

Závěrem uvádíme shrnující tabulku o prediktivní síle jednotlivých navržených redukováných statusových charakteristik vzhledem k syntetickému statusu jednotlivce, skládajícího se z pěti složek (viz tab. 1).

(Uváděné korelace jsou získány ze vzorku cca 10 000 osob a zhruba odpovídají poměru v celostátní populaci. Upozorňujeme ještě jednou, že údaje o zaměstnání respondenta byly získány relativně kvalifikovaným tazatelem, který zařazoval dotazovaného do příslušných kategorií podle popisu práce, kterou v zaměstnání skutečně vykonával.)

Závěry

1. Syntetický status je velmi důležitý sociologický pojem, který je možno šetřit na empirické bázi.
2. Zatím za nejzávažnější empirickou operacionalizaci považujeme syntetický individuální status, převzatý ze šetření *Sociální diferenciace a mobilita v ČSSR*.
3. Redukované operacionalizace vhodné pro empirickou práci jsou zvláště status ze složky vzdělání a zaměstnání, popřípadě vzdělání, zaměstnání a čistý příjem.
4. Index je vhodný pouze pro určení spo-

lečenského statusu plně socializovaného muže (nikoliv penzisty, učně, studenta apod.).

LITERATURA

- Machonin a kol., *Ceskoslovenská společnost*, EPOCH 1969, zvláště kapitola 1 a 3 (Machonin), 2 (Šafář), 4 (Jungmann), 5 (Linhart).
- Sociologický časopis č. 6, 1967. Zvláštní číslo věnované projektu průzkumu.
- Bendix, R.—Lipset, S. M. (Eds.), *Class, Status and Power*, Glencoe 1963, 2. rozšířené vyd. New York 1966.
- Blalock, H. M.—Blalock, M. B.: *Methodology in Social Research*, New York 1968.
- Blau, P. M.—Duncan, O. D., *The American Occupational Structure*, New York 1967.
- Bolte, K. M.—Kappe, D.—Niedhardt, F., *Soziale Schichtung*, Köln-Opladen 1966.
- Duncan, O. D., *A Socioeconomic Index for all Occupations and Characteristics of the Socioeconomic Index*, in: A. J. Reiss, *Occupations and Social Status*, Glencoe 1961.
- Svalastoga, K., *Social Differentiation*, in: R. E. Faris, *Handbook of Modern Sociology*, Chicago 1964.
- Warner, W. L.—Meeker, M.—Eells, K., *Social Class in America*, Chicago 1949.

Резюме

Зденек Шафарж: Возможности стандартной операционализации социальноэкономического положения

Статья содержит предложение на унитарную операционализацию социального положения в эмпирических исследованиях, а именно на основе опытов, приобретенных исследованием Социальной дифференциации и мобильности населения ЧССР (см. Махонин и коллектив: Чехословацкое общество, Эпоха 1969 (положение из пяти частей), сложность работы, доход, образование, жизненный стиль, доля на руководство). Она сокращена на минимум переменных согласно предиктивной силе переменной по отношению к упомянутому положению. Редукция на 3-х частичное положение (образование, положение в занятости сфере, доход) кажется уже совсем удовлетворительной, так как она в соотносительности с исходным 5-ти частичным положением больше чем 0,8.

Summary

Zdeněk Šafář: Possibilities of a Standard Operationalization of the Socio-economic Status

The paper presents a project of a uniform operationalization of the social status in empirical investigations, based on experience acquired in the research of *Social Differentiation and Mobility of the Population in Czechoslovakia* (see Machonin et al.: *Czecho-*

slovak Society, Epocha, Bratislava, 1969). A five-component status (complexity of work, income, education, style of living, participation in management) is reduced to the minimum number of variables according to the predictive force of the variables in relation to this status. The reduction to a three-component status (education, position in the professional sphere, income) appears as already quite satisfactory, since its correlation with the original five-component status is higher than 0.8.

Způsoby redukování komplexnosti v moderní společnosti

RAINER C. BAUM

Katedra sociologie, universita v Torontu, Kanada

Úvod

Cílem tohoto článku je pojednat o problému, o který se v současné době společenští vědci všude hluboce zajímají. Je to problém řádu a řízení v moderní společnosti. Myslím, že se v naší profesi celkem všeobecně uznává, že moc, lépe snad rozhodování, musí být v moderních společnostech rozdělena na dosti široký okruh lidí. Nemůže být úzce koncentrováno ze zcela jednoduchého důvodu, že totiž malá skupina lidí nemůže mít rozličné a komplexní znalosti, které se nyní vyžadují při vedení společnosti do postindustriálního věku. Ačkoliv se toto uznává a ačkoliv máme některé velmi sugestivní žargony jako např. Galbraithovy „mnohonásobné technostruktury“, a navíc modely, jako např. Parsonsův „vzorec výměny prostředků“, dosud nám uniká vše, co by se blížilo uspokojivě přesnému teoretickému uchopení. V této situaci je snad užitečné si připomenout, jak jeden ze zakladatelů našeho oboru přistupoval k tomuto problému, a pak se soustředit na jeden aspekt tohoto problému, totiž na skutečnost, že zřejmá komplexnost v moderní společnosti nesmírně vzrostla. Je to novum v dějinách lidstva, že rodiče musí vychovávat děti a přesto přiznávat, že neznají podmínky, ve kterých budou jejich děti žít. Máme-li lépe pochopit to, k čemu dojde v politickém uspořádání, myslím, že jedním z užitečných východisek je otázka: „Jak se lidé vypořádají s rostoucí nejistotou, které jsou si vědomi?“

Stanovení problému

Před sedmdesáti lety postavil Durkheim problém řádu ve společnosti, charakterizované vysokou dělbou práce, jako paradox jednoty v rozdílnosti. Jeho trvalý příspěvek k tomuto teoretickému problému může být shrnut takto:

1. Diferenciace předpokládá mechanismus pro společenskou integraci. Tento me-

chanismus spočívá v stálém, i když méně viditelném působení mechanických solidárních vazeb. Dnes identifikujeme tento mechanismus jako specializovaný prostředek komunikace, totiž společenské hodnoty. Bez ohledu na své postavení ve společnosti, a ačkoliv v empiricky rozdílné míře, lidé sdílejí „pojetí žádoucího typu společnosti“, tj. nějaký názor o tom, jak by měl vypadat jejich společenský řád (Parsons, 1968).

2. Diferenciace zahrnuje průvodní zisk v autonomii ekonomických, vládních a profesionálních institucí, právě tak jako vzrůstající individuaci. Jak to viděl Durkheim, růst státu zaručuje emancipaci individua ze všeobíhajících skupinových vazeb ve společnosti. Jeho vize korporatistického státu, který poskytuje integrační mechanismus mezi státem a sub-kolektivními ve společnosti, zůstala však nerozvinuta. Přenesení voličstva z územní oblasti do oblasti průmyslově zaměstnanecké totiž stěžovalo učinit stát autonomnější než rousseauovský „model přímé demokracie“, který Durkheim charakterizoval jako „primitivní“.

Dnes máme tendenci identifikovat tři další specializované komunikační prostředky jako mechanismy, které současně usnadňují autonomii institucionálních sektorů společnosti a umožňují integraci vzájemnou výměnou mezi nimi. Jsou to peníze s jejich průvodními měřítky „ekonomické racionality“, např. účinnosti a solventnosti pro ekonomii; moc s jejími průvodními měřítky „politické racionality“, např. úspěchem ve volbách, účinností při získávání národních cílů pro stát; a vliv s jeho průvodními měřítky „integrační racionality“, např. oblastí vztahů mezi organizacemi a vrstvami.

Dnes rozumíme poněkud lépe tomu, jak tyto prostředky usnadňují relativní autonomii institucionálních sektorů společ-

nosti, než způsobu, jakým usnadňují integraci mezi nimi. Dílo Parsonse, Smelsera a jiných ukazuje, jak institucionalizace „ekonomické racionality“, která vznikla z diferenciací majetku a v zaměstnání z příbuzenského systému, osvobodila ekonomické instituce od všech přímých zájmů o problémy lidského blaha. Osvobozená od „irelevancí“ osobních zájmů a podpořená technologickými inovacemi, produkce bohatství dosáhla obdivuhodné úrovně výkonnosti. Podobně i rodina se „specializovala“ v maximalizaci mezilidské kompatibility a v řízení osobnostního napětí, jak dokazuje rostoucí rozvodovost, teprve tehdy, když se rodina osvobodila od irelevancí udržování statku nebo firmy.

Je ovšem ještě velmi nejasné, jak výměna těchto prostředků integruje rozdílnost. Když se politik pustí do kampaně, můžeme pozorovat, že nabízí vizi „dobré společnosti“, tj. mobilizuje závaznost ke společenským hodnotám mezi voliči. Ti, kdo mu věří, „převedou“ svůj závazek do „kousků moci“, tj. odevzdají mu své hlasy. Takto stát „vypouští“ koncepcí společenského řádu, a hlasy, které legalizují úřední moc, „plynou zpět“. Podobně, když vláda schvaluje daňový zákon, moc ve formě zákonem potvrzeného poskytnutí příležitosti k účinnému provádění je dána k dispozici ekonomii a peníze z daní se kuťálejí zpět do státní pokladny. Parsons (1963 a) nám poskytl řadu takových vzájemných výměn, které zahrnují všechny čtyři prostředky. Nynější stagnaci a dokonce neúspěch v oblastním politickém růstu v celém státě, právě tak jako rozšířené studentské nepokoje sociologové ovšem nepředpověděli, což učinilo z naší vědy ponurou vědu současnosti. Problém jednoty v rozdílnosti je tu s námi dodnes.

Pro Durkheima byl problém integrace jedním z problémů studia morálky a práv, tj. pravidel chování. Při svém synchronickém přístupu k tomuto problému se ptal: jak působí pravidla chování ve společnosti, tj. jak je aplikují jednotlivci? Dnes bychom se mohli ptát: jak působí peníze, moc, vliv a společenské hodnoty ve společnosti?

Abychom tomuto procesu lépe porozuměli, rád bych rozvinul tři témata z díla Luhmanna (1968) a Parsonse (1963 a, 1963 b). Jsou to:

1. Proč potřebuje moderní společnost specializované symbolické prostředky?
2. Jaké jsou tyto symboly, jaké jsou reality, které reprezentují, a jak redukuje komplexnost?
3. Jaké jsou některé z obecných podmínek, které jsou podkladem důvěry v symboly?

I

Moderní společnost potřebuje specializované symbolické prostředky zvláště proto, že život v moderní společnosti vyžaduje více důvěry ze strany jednatelů, než tomu bylo v tradiční společnosti. Náš obraz předindustriální zemědělské společnosti je charakterizován především skutečností, že její členové znali svůj společenský řád. Byl to řád, který byl typicky považován za daný. Byl to řád chťený bohem nebo osudem a považovaný za „problematický“ pouze člověkem výjimečně nadaným, věstcem, šamanem.

Tento tradiční řád již zredukoval komplexnost a tato potenciální komplexnost v lidských záležitostech nebyla vítaná člověku, který žil podle zvyku. Daný řád byl pro něho mimo dosah lidské manipulace. Neshody a konflikty byly viděny a pocíčovány jako výsledek úchytky — neznalosti nebo zlomyslnosti — uvnitř společnosti, nebo jako vnikání cizích prvků do společnosti. Obojí bylo řešeno odstraněním rušivých zdrojů. V tomto světě všechno, co bylo rozdílné, bylo nepřátelské, cizí, něco, co narušovalo to známé, na čem záviseli lidé žijící podle zvyku.

Dnes je svět, včetně společenského řádu, chápán a pocíčován jako svět vytvořený lidmi. Jakožto něco vytvořeného vyžaduje společenský řád průhlednost. Je to společenský svět, který může být poznán, ačkoliv jeho poznání se stává stále obtížnějším a časově náročnějším. Jakožto svět vytvořený člověkem je to rovněž svět, který se mění. Z toho vyplývají tři důsledky:

Za prvé, pokud lidé mají před očima obraz společnosti, vědí, že tento obraz nebude platit pro budoucnost. Budoucnost se stává pramenem vědomě pocíťované nejistoty. Za druhé, uznání dělby práce zahrnuje to, že druzí mohou nahlížet společenský řád rozdílným způsobem než já. Proto s ohledem na obojí — na to, co je, i na to, co bude — druzí ve mně mo-

hou způsobit radikální nejistotu. Za třetí, jsou-li dány dvě právě popsané podmínky, jakékoliv empiricky sdílené pojetí „žádoucího typu společnosti“ se stává tak vágním, že již nestačí k vytvoření konsensu. Ve srovnání s tradičním společenským řádem, který byl řádem zvyklostní znalosti, vyžaduje proto moderní člověk speciální prostředky, aby se vyrovnal s nejistotou. Luhmann definoval *důvěru* jako generalizovaný prostředek k zredukování složitosti budoucích náhodností. Člověk, který *důvěruje*, jedná tak, jako by budoucnost měla pouze omezené alternativy.

Důvěra tedy není pouhou nadějí. Jestliže matka ponechá své dítě s najatou opatrovnící, může chovat řadu nadějí, například že opatrovnice bude milá, pečlivá a bude umět dítě uspat. Avšak důvěra zahrnuje očekávání, že určité možnosti se prostě *nestanou*. Tím, že důvěruje, spoléhá se matka na to, že se nestanou specifické příhody, například že se dítě nezraní, že domov nelehne popelem, nebo že do bytu nepříjde zloděj. Důvěra tedy zahrnuje vyloučení specifických budoucích náhodností při současném rozhodování.

Znalost společenského řádu — tj. schopnost považovat jej za daný — a důvěra tvoří ovšem doplňující mechanismy redukování komplexnosti. Požadavek důvěry se však mění úměrně s pozorovanou složitostí společenského řádu, která je zase funkcí dělby práce. Moderní společnost, která usiluje o průhlednost, avšak ve skutečnosti jí poskytuje v nejmenší míře, vyžaduje neobvyklé množství důvěry. Podle Luhmanna již k zredukování komplexnosti nestačí generalizovaný prostředek, jakým je důvěra.

Zdá se, že místo ní se objevují dva druhy specializovanějších mechanismů k zredukování komplexnosti. Prvním jsou specializované role, jejichž hlavní funkcí je řízení nejistoty. Politik, manažer, profesionál vytvářejí takové role. Je-li jim zadán jejich úkol, neřídí se přísně stanovenými normami předepsaného chování, nýbrž spíše úspěchem. Nic totiž nesnižuje postavení odborníka tak nápadně, jako jeho neúspěch. Za druhé existuje soubor symbolických prostředků, které mohou být přijaty místo jistoty. Další moje poznámky se budou týkat těchto prostředků.

II

Parsons vytvořil pojmy moci, vlivu a společenských hodnot jako generalizovaných prostředků společenské výměny v analogii k penězům. Všechny tyto prostředky jsou v podstatě bezcenné symboly. Nabývají ceny, nebo — jak by to vyjádřil ekonom — získávají hodnotu pouze cirkulací. Jaké jsou tedy konkrétní formy, které tyto symboly mají, a jaké jsou reality, jež reprezentují?

Abychom začali se známým případem, tedy *peníze* jsou symbolizovány ve formě bankovek, mincí a účetních položek. Reality, které tyto „bezenné“ symboly reprezentují, jsou konzumovatelné užitkové předměty všeho druhu, od školené pracovní síly až po chléb se sýrem. V případě *moci* mohou být „prázdnými“ symboly vlajky, uniformy, úřední pečeti a volební právo ve formě hlasovacího listku. Realitami reprezentovanými těmito symboly je dosažení veřejných cílů politicky organizované společnosti. Dosažení určité míry ročního přírůstku hrubého národního produktu a udržení vypočtených rizikových úrovní v národním pojištění mohou sloužit jako příklady. Pokud jde o *vliv*, zahrnují symboly takové položky, jako jsou tituly, laboratorní pláště atd. Tyto symboly reprezentují vyšší znalosti. Konečně v případě *společenských hodnot* mívají příslušné symboly formu hesel a písní, jako například vlast, strýček Sam, spravedlnost, demokracie a národní hymny. Takto reprezentovaná realita je schopnost individua mít čisté svědomí jako odpovědný, čestný člen společnosti. Pro snazší odkazování jsou tyto vztahy shrnuty v tabulce 1.

Zdá se, že pro naše účely důležitá shoda mezi Parsonsem a Luhmannem spočívá v tom, že usnadnění úvěru znamená časový zisk, tj. odklad v potřebě informací.

Abychom se pohybovali na víceméně známé půdě: Každá banka je jako půjčující instituce vždy v podstatě insolventní. Kdyby si všichni vkladatelé vyzvedli své vklady současně, udělal by bankéř úpadek. Jsme si také vědomi toho, jaké množství dnešního nadbytku je důsledkem této úvěrové funkce.

Podobný mechanismus funguje také v případě ostatních tří prostředků.

Podobně jako bankovní systém, každý moderní politický systém by se zhroutil,

Tabulka 1

	<i>Peníze</i>	<i>Moc</i>	<i>Vliv</i>	<i>Hodnoty</i>
<i>Symbols</i>	Bankovky, mince, účetní položky	Vlajka, uniformy, pečeti, volební lístky	Tituly, laboratorní pláště	Hesla, písně, spravedlnost, demokracie, vlast, strýček Sam
<i>Reality</i>	Konzumní užitkové bohatství, školená pracovní síla, silnice, elektřina	Růst hrubého národního produktu, bydlení, národní pojištění	Vyšší znalosti	Čisté svědomí

tj. utrpěl by zničující ztrátu legitimní autority, kdyby měli všichni občané trvat na realizaci učiněných slibů. Je jasné, že žádný politický systém nemůže uspokojit všechny politické požadavky současně.

Podobně je tomu s vlivnými lidmi. Například universitní profesor by byl vyřízen, tj. ztratil by důvěru, kdyby všichni jeho studenti trvali na tom, aby jim podrobně ukázal, jak jejich budoucí výkon a postavení ve společnosti se zlepší pod stálým vlivem jeho idejí. Právě tak by žádný lékař nemohl pracovat, kdyby měl poskytnout každému pacientovi podrobně ospravedlnění svého terapeutického postupu. Je jasné, že žádná profesionální vědecká instituce kdekoliv by nemohla uspokojit všechny požadavky na bezprostřední převedení vyšších znalostí do konkrétních výhod.

Konečně podobná úvěrová situace existuje také v oblasti hodnot. Kdyby všichni ti, kdo přijímají konvenční morálku, měli okamžitě žádat od morálních odborníků, jako jsou kněží nebo intelektuálové, podrobný důkaz toho, jak konvenční moudrost uspokojuje abstraktnější morální principy, například etiku bratrské lásky, utrpěla by pověst morálního vůdcovství.

Pro nás je zde tedy důležité, že úvěr znamená platnost likvidity a — jak to formuloval Luhmann — likvidita je náhražkou informace (1968: 46—47).

Způsob, jakým prostředky redukuje komplexnost, je zřejmý z toho, že zahrnuje odklad v potřebě informací. Když se jednou člověk naučí přijímat a držet peníze místo spotřebních předmětů, potřebuje informaci jenom tehdy, když je vy-

dává: pak si potřebuje vytvořit znalosti o své preferenční stupnici, o cenách a zdrojích dodávky. Pokud však drží likviditu, obejde se bez informací.

Zdá se, že z hlediska jednotlivce jde o podobnou věc v případě moci, vlivu a hodnotové závaznosti.

Volič potřebuje politické informace pouze během volebního období.

Zákazník potřebuje znát zdroje odborných znalostí pouze tehdy, když se setká s problémem, na nějž nestačí.

Moralistou se stává pouze ten, kdo se dostane do konfliktních situací, které vyžadují vědomé prioritní zařazení jeho konvenčních morálních vzorců.

Indiference systému

Vlastnictví prostředků tedy umožňuje jednotlivcům ve společnosti zredukovat komplexnost v době, kdy oni to potřebují a v problémech, s nimiž se oni setkávají. Jestliže však modernost znamená ohromný přínos v oblasti individuální autonomie a svobody — jak tvrdil Durkheim —, pak se uskuteční pouze tehdy, jestliže zvláštní způsoby, jimiž jednotlivci redukuje komplexnost, neovlivní zbytek společnosti. Koneckonců svoboda existuje pouze tam, kde člověk svým jednáním neomezuje druhého.

Z hlediska jednotlivce je tedy předpokladem pro fungování prostředků svoboda jejich umístění, tj. přeměny v reálné věci: jak investujete peníze, co si koupíte — to neovlivní ekonomický systém. Jak investujete hlasy, kterou stranu volíte — to neovlivní politický systém. Jak investujete vliv, kterého lékaře navštívíte — to neovlivní systém dobré pověsti. A ko-

nečně, jak investujete hodnoty, jaké morální rozhodnutí učiníte — to neovlivní veřejnou morálku.

Empiricky je snad nejobtížnější naučit se tomu poslednímu. Zahřnuje to totiž neméně než žít spokojeně s vědomím, že druhý, o němž předpokládám, že je vázán stejnými generalizovanými morálními principy jako já sám, může přesto zvolit konkrétní způsob jednání, který je protikladný mému vlastnímu.

Zatímco existuje indiference systému, pokud přeměny prováděné jednotlivci jsou dostatečně rozmanité, každý ze čtyř trhů prostředků je také podroben masovým účinkům. Jestliže selže důvěra v peníze, může nastat útěk k zlatu nebo k reálným užitkovým předmětům a ekonomický systém se zhroutí. Podobný útěk k reálným předmětům může nastat u ostatních prostředků. Stane-li se hlas bezvýznamným, ztratí-li rada důvěryhodnost a jsou-li morální vůdce považováni za zkorumpované, vyskytnou se odpovídající útoky k reálným věcem. Opuštění symbolických prostředků v případě moci znamená uchýlení se k násilí a zhroucení politického systému. V případě odborného vlivu to znamená snížení důvěry k askripčním solidárním vazbám, nakonec pouze k vlastní nejbližší rodině, a zhroucení profesionálního komplexu ve společnosti. V případě hodnot znamená opuštění konvenčních morálních vzorců únik do morálního fundamentalismu.

Když tedy mnozí ztratí důvěru v prostředky, vymizí symboly ze společenského života a organizace společnosti vstoupí do dediferenciační spirály.

Z této perspektivy indiference systému, když systémy „fungují“, a masových účinků, když symboly „selžou“, je možno se ptát:

- a) Co to je, čeho se jednající vzdává, přijme-li symbol?
- b) V jaké předměty vkládá svou důvěru?
- c) Jaký je širší systém, jehož fungování předpokládá?

Začneme opět se známým příkladem peněz. Ten, kdo přijme hotové peníze a šeky, se vzdává potřeby přímo si opatřit životní potřeby. Když vlastní peníze, věří, že dostane „slušně vysokou hodnotu“, až je vydá. Mimoto však také vkládá důvěru ve fungování širšího, neosobního systé-

mu — totiž ekonomického systému. Důvěrujeme-li v něco tak vágního a v podstatě nepochopitelného, jako je „fungování ekonomického systému“, znamená to, že něco konkrétnějšího předpokládáme nebo máme celou řadu konkrétnějších domněnek. Takové domněnky udržují naši důvěru v „systém“ relevance. Pro každý prostředek uvedu pouze jednu takovou konkrétnější domněnku, abych osvětlil, jak taková důvěra může být udržována. V případě peněz a „ekonomického systému“ může být jednou z těchto domněnek přesvědčení, že „nemůže znovu dojít k depresi, jaká byla v třicátých letech“.

Pro ostatní tři prostředky platí podobné vztahy. V případě moci ten, kdo se spokojuje s držením svého „likvidního“ volebního práva, „se vzdává“ potřeby donucující a chránící soběstačnosti. Místo aby nosil svou vlastní zbraň, souhlasí s monopolem státu na prostředky ničení. Rovněž však opouští od potřeby soběstačnosti, když hledá příležitosti k tomu, aby podstatně přispěl společnosti. Pokrokový stát, který poskytuje služby v oblasti výchovy, zdraví a starobního pojištění, znamená koneckonců to, že jedinec může „počítat“ se službami v těchto oblastech, místo aby se „staral sám o sebe“. Když lidé vlastní „v podstatě bezcenné“ volební hlasy, místo aby se v tomto ohledu „postarali o sebe“, tj. o bezpečnost proti násilí a o příležitosti k participaci ve společnosti, vkládají svou důvěru v to, že se jim dostane „řádné ochrany“ a „vhodných příležitostí“ podle principu distributivní spravedlnosti. Mimo to důvěrují ve „fungování politického systému“. Tato důvěra „v systém“ se může realizovat v domněnce, jako je například domněnka dosti rozšířená ve Spojených státech, která říká: „I když vojenské převraty a diktátorství jsou zcela typické v mnohých latinsko-amerických společnostech, nemůže k nim dojít u nás.“

V případě vlivu ten, kdo poctivě uznává tituly a diplomy, se pro sebe vzdává potřeby znát technicky relevantní informace. Důvěruje tomu, že mu bude „dobře poslouženo“, když to bude potřebovat, za cenu, kterou si může dovolit. Mimoto ovšem také důvěruje ve fungování „systému dobré pověsti“. Konkrétnější domněnka, která udržuje tento druh důvěry, může být přesvědčení, že „vcelku odbor-

níci jednají s profesionální poctivostí, takže není třeba se bát vykořisťování“.

Konečně, pokud jde o *hodnotové závaznosti*, lidé, kteří se spokojují s likviditou konvenčních morálních formulí, se vzdávají potřeby vědět, jak je taková konvenční morální moudrost založena na abstraktnějších filosofických anebo náboženských etických principech. Zkrátka, spoléhání se na symboly stávající morálky ušetří lidem potřebu stát se svými vlastními Immanuely Kanty. Důvěřují tomu, že život podle konvenční morální moudrosti jim dodá jistotu pokud jde o udržení čistého svědomí. Mimoto ovšem také důvěřují ve „fungování systému veřejné morálky“. Konkrétnější domněnkou v této oblasti může být očekávání, že ostatní nás budou mít v úctě pro naše morální rozhodování, i když oni sami snad nebudou souhlasit s naším způsobem jednání. Důsledkem toho je schopnost mít v úctě morálně motivované jednání druhých, které není v souhlase s naším vlastním názorem a morálními postoji. Předpokladem zde je, že všichni jsou vázáni stejnými symboly, ale že převod likvidity do konkrétního jednání nemusí vést k stejným výsledkům, a že takové rozdíly neznamenaají morální korupci. Fun-

gování konvenčního systému morálky tedy zahrnuje dva předpoklady. Jedním je vysoký stupeň konsensu pokud jde o „prázdné“ morální formule. Druhým je vysoká tolerance nejednoznačného převádění likvidity do konkrétního jednání.

Pro snadnost odkazování jsou shora uvedené vztahy shrnuty v tabulce 2.

III

A nakonec, jestliže jsou tyto prostředky specializovanými mechanismy důvěry, můžeme se zeptat: „Jak si lidé udržují důvěru v důvěru?“ Zde mohu uvést pouze dvě myšlenky. První je jen schválně Luhmannovy ideje „zpětné vazby v malých krocích“.

Člověk, který utrací své peníze na trhu a nalezne tam, co potřebuje, za nikoli zcela neočekávanou cenu, nabývá nové jistoty. Každé vydání tohoto druhu mu poví, že mít peníze je pro něho výhodou. Určitý stupeň předpověditelného zachování cen je proto předpokladem k užívání peněz.

V případě moci, tj. hlasování, musí člověk vědět, že může vytvářet donucovací prostředky podle stanovených pravidel a musí pocíťovat, že jeho hlas platí, i když v to jen věří.

Tabulka 2

Symbolické prostředky	Realita, již se vzdáváme	Obstarávání služeb, jež s důvěrou očekáváme	Fungování systému, jež považujeme za samozřejmé
Peníze	Užitečný předmět, obstarávání vlastních životních potřeb	Obdržení značně vysoké hodnoty za peněžní jednotku	Ekonomický systém: „nemůže znovu dojít k roku 1930“
Moc (volební hlasy)	Donucující soběstačnost, soběstačnost ve vytváření vlastních příležitostí pro výkon: škola, silnice, zdraví, stáří	Zajištění dobré ochrany, obdržení vhodných příležitostí	Politický systém: „zde nemůže dojít k převratu“
Vliv	Potřeba znát fakta	Zajištění dobrých služeb	Systém dobré pověsti: „odborníci poctivě dělají odpovědná prohlášení“
Hodnoty	Potřeba znát filosofický základ konvenční morálky; potřeba být svým vlastním Kantem	Získání jistoty, že si můžeme zachovat čisté svědomí	Systém morální víry: „fakt, že se druhý jinak rozhoduje při svém jednání, neznamená, že je ničema, ani že já jsem morálně zkažený“

Pokud jde o odborný vliv, musí člověk mít přístup ke spolehlivé službě, když ji potřebuje, a mít pocit, že je možné řešení. V tomto smyslu každý uzdravený pacient podporuje dobrou pověst zdravotní instituce.

V případě hodnotových závazností musí být každý člověk ctěn za své rozhodnutí bez ohledu na to, jaké je v kterémkoliv konkrétním speciálním případě rozhodnutí druhých.

A tak jediné tehdy, když se jednájí ve svém denním životě neustále učí, že může přeměnit své symboly v reality, spokojí se s prázdnými symboly. Pro všechny vrstvy společnosti to znamená, že pouze tehdy, když jednotlivci mohou užívat svých symbolů „po kouskách“ při řešení ohromného počtu různých problémů, spokojí se většina s držením bezcenných symbolů ve svých rukou a *nepoužije jich*.

Z perspektivy teorie jednání by bylo možno uvést ještě jednu všeobecnou podmínku pro udržení důvěry. Podle Parsonse stojí tyto prostředky v hierarchii vzájemné kontroly. Hodnotové závaznosti „omezují“ uplatňování vlivu. Vlivná osoba a její objekt jsou ve vzájemném vztahu vždy za předpokladu, že mají stejné cíle — například ve vztahu lékař-pacient jde o dobré zdraví, jenže jeden z nich ví lépe, „jak se k němu dostat“. Podobně vliv omezuje fungování moci. Neboť tam, kde objekt nemůže být přesvědčen, že rozkaz má smysl, nepadá rozkaz do pověstného „pásma indiference“ Chestera Barnarda a není splněn, pokud se nemůže použít hrubého násilí. A ovšem moc omezuje peněžní oběh, neboť jej kontroluje v tom smyslu, že politická autorita činí peníze zákonným platidlem.

Podle Luhmanna znamená důvěra vyřazení příštích specifických náhodností. Proto bych rád naznačil, že funkce peněz spočívá na vyloučení některých druhů jednání vlády v oblasti libovolných změn v peněžním oběhu.

Podobně je tomu v oblasti moci. Voličova volba má smysl jen tehdy, předpokládá-li u svého budoucího politického vůdce relativní nezávislost při rozhodování. Vylučuje tedy specifickou funkci vlivu v mezinárodní oblasti z běžného rozhodování, tj. užívání svého „kousku moci“. Každý ví, že běžná státní politika

je vysoce závislá na vlivu ze strany cizích vlád a mezinárodních organizací, jako je například IMF. Avšak volič, který zplnomocňuje svého reprezentanta na celostátní úrovni, musí počítat s faktem, že konstelace mezinárodních sil nebude taková, aby anulovala *všechno*, za čím stál jím podporovaný kandidát.

Tam, kde se uplatňuje vliv, jsou vždycky vyloučeny některé hodnotové zřetelé. Není možné, aby na jakkoliv dlouhou dobu vznikl stabilní vztah mezi lékařem a pacientem tam, kde zúčastnění se nemohou spolehnout na oboustranné respektování diktátu konvenční morálky, který říká, že zdraví je lepší než nemoc.

Dobře srovnatelná je také situace v oblasti vlastní závaznosti vůči konvenčním hodnotovým vzorcům. Poznání, že zdraví je lepší než nemoc, je zřejmé pouze tomu, kdo má zřetelnou nechuť k filosofickým otázkám. Konvenční morálka může fungovat pouze tak dlouho, pokud jsou z uvažování vyřazeny abstraktnější existenciální problémy.

Všeobecně lze říci, že plynulé fungování všech těchto prostředků závisí na vyřazení, tj. nefungování — v jistém specifickém smyslu — toho prostředku, který je o jeden stupeň výše v hierarchii kontroly.

Shrnutí a závěr

Tento článek uvádí důvody pro to, že jednou z možných příčin, proč je problém řádu a řízení v moderní diferencované společnosti dosud aktuální, může být naše neschopnost dostatečně uznat nesmírně zvýšenou potřebu důvěry v moderní společnosti. Navíc nemůže již generalizovaná důvěra dostačovat jako mechanismus k redukování stále vzrůstajícího množství uvědomované komplexnosti ve společenském životě. Bylo uvedeno, že Parsonsovy prostředky výměny tvoří specializované symbolické mechanismy pro redukci komplexnosti. Jeden z předpokladů fungování těchto prostředků byl identifikován jako faktor „indiference systému“. To vede k požadavku individuální svobody jako předpokladu vnitřního pořádku v moderní společnosti.

Pokud prostředky fungují, má společnost čtyři druhy likvidity: peníze, moc, vliv a hodnotové závaznosti. Mít likviditu znamená mít zaručen malý díl jistoty, a

přesto odkládat rozhodnutí. Likvidita tedy vytváří časový zisk. Tohoto času může být užito k vytvoření a zpracování více informací. Toto zajistě zvěšťuje adaptivní schopnost společnosti, právě tak jako její schopnost vlastní přeměny. Zkrátka společnost, která je prostřednictvím výměny prostředků *více organizovaná*, je schopnější vlastní nápravy než společnost na nižších stupních organizace. Likvidita může tedy být nutným nástrojem, mají-li lidé vstoupit do postindustriálního věku bez stále rostoucího rizika pro své duševní a fyzické přežití.

Bibliografie:

- Luhmann, N., *Vertrauen*, Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1968.
- Parsons, T., *On the Concept of Power*, Proceedings of the American Philosophical Society 107: 232—262, 1963 a.
- Parsons, T., *On the Concept of Influence*, Public Opinion Quarterly 27: 37—62, 1963 b.
- Parsons, T., *On the Concept of Value-Commitments*, Sociological Inquiry (Spring), 1968.

(Z angličtiny přeložila Eva Pavlátová)

Oblast řízení a duševní práce byla dosud méně přístupná pro terénní sociologické průzkumy. Katedra sociologie a psychologie fakulty řízení Vysoké školy ekonomické v Praze a její laboratoř pro vypracovávání teoretické koncepce manažementu získala možnost realizovat průzkum sociální pozice a role československých manažerů v oborovém podniku Škoda. Cílem průzkumu bylo získat přesnější obraz vzájemných vztahů v řídicím štábu podniku, vytvořit reálnou představu o profesionální úrovni, společenském postavení a skutečné roli vedoucích hospodářských pracovníků podniku a velkých skupin specialistů, kteří pracují v jeho štábních útvech. Průzkum byl proveden v létě 1967 a jeho výsledky byly opakovány v březnu 1969.

1. Struktura československého manažementu

Vedoucí hospodářští pracovníci mají v podniku dvojí postavení. Řízení je práce a profese, ale současně je i vládou, mocí vyplývající z výkonu vlastnických funkcí přenesených na manažery. Řízení je nejen ukládáním pracovních úkolů, ale i rozhodováním o výrobních prostředcích. I když v naší společnosti některá rozhodnutí zůstávají centrálním politickým orgánům (nebo radám pracujících), mnohá jejich rozhodnutí jsou konečná. Nositel vlastnických funkcí (stát nebo rada pracujících) zpravidla potvrzuje rozhodnutí manažerů, pokud jsou v jeho intencích. Nositel vlastnických funkcí také manažery jmenuje a odvolává, a tím potvrzuje svou svrchovanost, převahu vlastnictví nad řízením.

Špičkoví manažeři tvoří jen velmi malou část řídicí hierarchie. To jsou oboroví ředitelé, jejich odborní ředitelé, ředitelé podniků, závodů a vedoucí provozů. K řízení podniku je však zapotřebí stále početnějších štábů techniků, ekonomů a personalistů a jiných specialistů. Tak pokračuje

čuje dělba práce i uvnitř manažementu. Vznikají tak nové sociální skupiny, zaujímající střední pozice v organizaci podniků a plnící nenahraditelné funkce v kooperační struktuře. Špičkoví manažeři na ně přenášejí určité části své pravomoci a odpovědnosti. Delegují tak řadu svých profesionálních rolí na své podřízené, jako jsou vedoucí odborů a oddělení. Tito lidé tvoří přechod mezi manažementem a štáby specialistů.

Podle údajů z roku 1966 tvoří podnikové centrum, tj. vrcholný manažement, 2,8 % technickohospodářských pracovníků. Specialisté-technici, tvořící technický úsek, jsou daleko nejpočetnější skupinou, představující 59,4 % všech technickohospodářských pracovníků. Velká část jich však vykonává liniové funkce: řízení výroby 3,4 %, vedení provozu (tj. střední manažement) 17,1 %. Přesto však ve štábních útvech (jako specialisté) pracuje téměř dvojnásobek, tj. 38,9 % pracovníků, zatímco ekonomičtí specialisté tvoří jen 31,0 % technickohospodářských pracovníků a pracují ve štábech, stejně jako ostatní specialisté (personalisté, právníci aj.).

V mocenské struktuře podniku mají velký význam manažeři, kteří jsou řídicími hospodářskými pracovníky z profese. Profesionizace řídicí práce však není v rozporu se socialistickou demokracií. Demokracie je systémem vertikálně diferencovaným, to znamená, že kolektivy zmocňují vyšší orgány, aby jednaly jejich jménem, ale vyhrazují si právo toto jednání kontrolovat. Role socialistického manažera tkví v úsilí o sblížování a soulad zájmů pracovníků se zájmy podniku a širšího společenského celku. Obsahem jeho role je úsilí o maximální efekt jím řízené organizace, současně však také úsilí o optimální individuální rozvoj lidí v pracovním procesu. V socialistickém podniku je proto obsahem řízení i rozvoj samosprávy.

Československý manažement byl dosud budován jednostranně. Tato jednostran-

nost se projevila v zaměření manažementu především na technické řízení práce, zatímco byly podceněny funkce ekonomické a personální. Tomu odpovídá také profesionální a kvalifikační struktura našich manažerů, v níž převažují funkce a vzdělání technické.

2. Pozice a role československých manažerů

Sociologický výzkum pozice a role vedoucích pracovníků je v současné době hlavním výzkumným úkolem katedry sociologie a psychologie VŠE v Praze. Je svým rozsahem užší, než je výzkum sociální diferenciacce a mobility, snaží se však postihnout nejen sociální status vedoucích pracovníků, ale i jejich roli. K tomuto účelu byla vypracována zvláštní metoda, která konfrontuje výpovědi respondentů o sobě samých s tím, co o nich říkají jejich nadřízení, spolupracovníci a podřízení. Výzkum proto přináší údaje nejen o určité sociální skupině, ale i o sociálním klimatu, tj. hodnotách, normách a stylu řízení ve zkoumaných podnicích. Zachycuje tak řadu složitých sociálních vztahů, postojů a názorů, které mají zvláštní význam pro zdokonalování celospolečenského i podnikového řízení. Podrobně zpracování celého výzkumného úkolu bude publikováno knižně ještě v roce 1969 v edici Horizont.

Vzhledem k použité metodice, v níž důležitou úlohu hrají vztahy různých skupin vedoucích pracovníků v podniku, nebylo možno provést v této fázi výzkumu reprezentativní výběr, ale bylo nutno provést průzkum v jedné výrobně hospodářské jednotce. Z řady důvodů — mimo jiné i proto, že vedení podniku projevilo velké pochopení pro potřeby průzkumu a že v tomto podniku již seriózně pracuje oddělení průmyslové psychologie a sociologie, s jehož spoluprací bylo možno počítat — byl průzkum proveden ve velkém strojírenském podniku ŠKODA Plzeň. Vzhledem k tomu, že průzkum byl proveden ve všech závodech tohoto oborového podniku, je zachycený vzorek značně diferencovaný, což je pro validitu údajů potřebné. Vzorek zachytil po logické kontrole a vyřazení neúplných dotazníků v 1. etapě 306 a ve 2. etapě 307 vedoucích pracovníků těchto typů:

- generální ředitel
- ředitelé podniků
- ředitelé závodů
- vedoucí provozů a výrobních oddělení
- odborní ředitelé podniků a oborového podniku
- vedoucí úseků závodů (odborní zástupci ředitelů závodů) a vedoucí ostatních vybraných útvarů závodů.

Rozmístění závodů do několika krajů republiky, situování podniků v místech různého typu a výroba různého druhu je rovněž z hlediska rozvrstvení vzorku značně výhodná.

Výsledky průzkumu:

a) *Zkoumání stupně tvořivosti práce* je v našem průzkumu zaměřeno především na zjištění účasti na výchově a vedení lidí, podněcování technického rozvoje, ovlivňování investiční politiky a řešení problematiky obchodních vztahů. I v této oblasti máme k dispozici několik různě formulovaných otázek.

První část z nich vypovídá o *stupni tvořivosti práce ředitele*. Za nejdůležitější považujeme vedení, výchovu a výběr lidí, protože tato činnost je v ředitelově roli dominující.

Údaje vyplývající z výpovědi vedoucích pracovníků přímo podřízených ředitelům nejsou pro posuzování pozice a role ředitele příliš příznivé, protože celá jedna pětina z nich se podílí na řízení personální politiky v malé míře.

Další dvě otázky jsou zaměřeny na srovnání možností, které má ředitel v ostatních oblastech tvůrčí práce, a toho, jak těchto možností využívá. Hodnocení možností ředitele ovlivňovat základní směry podnikové politiky je realistické a nevykazuje velké rozdíly v jednotlivých oblastech této činnosti. Vysoký počet odpovědí ve stupni „částečně“ upozorňuje na to, že ředitelé dosud nemají dostatečnou pravomoc v řízení podniků. Při plné ekonomické samostatnosti podniků by totiž možnosti ředitele (nebo sboru ředitelů, správní rady apod.) musely být větší. Přitom se ukazuje, že možnosti, které nejsou optimální, ředitelé podle názoru podřízených vedoucích plně nevyužívají a bylo by možno i v rámci dosavadních možností dosáhnout většího vlivu a tím i většího stupně tvořivosti práce ředitelů.

Druhým typem údajů je hodnocení

vlastních možností a jejich využití *celým vzorkem respondentů*. Jde tedy také o stupeň sebekritičnosti vedoucích pracovníků. Z údajů vyplývá, že nejvíce je koncentrována investiční a obchodní politika, zatímco možnost věnovat se vedení a výchově lidí a podněcovat technický rozvoj je šíře distribuována mezi celý štáb vedoucích pracovníků. Zajímavá jsou dosti vysoká procenta odpovědi „vůbec ne, ač mi to přísluší“ v technickém rozvoji, investiční politice a obchodních vztazích. Hodnocení vlastního vlivu ukazuje přibližně stejnou situaci jako hodnocení možností. Výrazně vystupuje větší pozornost věnovaná výchově a vedení lidí, což je v souladu s moderním pojetím role vedoucího.

b) *Stupeň kvalifikovanosti práce* je možno vyvodit z toho, jakou přípravu pro vykonávanou funkci považují vedoucí pracovníci za nejvýhodnější. Názor je zřejmě ovlivněn i tím, jaké vzdělání respondent absolvoval, ale jistá míra objektivit je z výsledků zřejmá.

Uváděný typ a stupeň vzdělání pro funkce, které respondenti zastávají, tj. pro vedoucí hospodářské funkce, dokazují, že jde o místa vyžadující převážně vysokoškolskou kvalifikaci. Současně nejvyšší prestiž má vzdělání technické doplněné vzděláním ekonomickým, tj. typ, který teprve začíná být praktikován v postgraduálních kursech VŠE.

c) Pokud jde o hodnocení toho, jak se u ředitelů projevují určité *znalosti*, odpovídají jejich podřízení vedoucí hospodářští pracovníci tak, že nejvýše jsou hodnoceny technické znalosti, což odpovídá technickému založení většiny ředitelů. Hodnocení je strážlivé, ale není negativní. Upozorňuje však na značné mezery ve znalostech z teorie řízení a jazyků, a nejlepší není ani znalost věd o člověku. Proto také na otázku, jaké znalosti by si ředitelé měli doplnit, uvádějí jejich podřízení na prvním místě znalosti z teorie řízení a organizace, pak znalosti ekonomické, technické a vědecké znalosti o člověku.

d) *Podíl na řízení*

Podíl na řízení vyplývající z profesionálního postavení by měl být přímo úměrný funkci. Protože však v řízení působí i neformální vztahy, není tomu tak.

Je třeba vyhodnotit také podíl na řízení, vyplývající z funkcí v KSČ, státních orgánech a společenských organizacích. Jenom 21,90 % respondentů nezastává stranickou funkci a 21,57 % respondentů není členy strany. Z toho vyplývá jednak velká vzájemná podmíněnost vedoucí funkce a členství v KSČ (vzájemná proto, že lidé schopní vést jsou přijímáni do KSČ, pokud jsou k tomu ochotni), jednak velká angažovanost vedoucích hospodářských pracovníků ve stranické práci. Funkce mimo podnik zvyšuje jejich účast na celospolečenském řízení.

Funkce v zájmové organizaci:

	1. funkce	2. funkce
v závodě, podniku	20,59	2,94
v bydlišti	25,16	7,19
v okrese	7,84	1,96
v kraji	3,92	1,96
celostátní	1,63	1,96
jiné	6,21	3,59

V těchto údajích je zahrnuta angažovanost v odborech, národních výborech a zájmových spolcích. I tato účast je značně velká a zvyšuje přesah moci nebo vlivu vedoucích pracovníků mimo závod či podnik.

e) *Životní úroveň*

Příjem a vlastnictví předmětů jsou kritériem životní úrovně. Pokud jde o *příjem* (tj. plat) vedoucích pracovníků, objevují se v naší společnosti rovnostářské postoje a současně i nepravdivé informace o příjmech ředitelů. Při posuzování příjmu daného vzorku musíme brát v úvahu, že jde o velký podnik těžkého strojírenství a že úroveň mezd ve strojírenství je vyšší než celostátní průměr.

Příjem vedoucích hospodářských pracovníků začíná na úrovni průměrných mezd ve strojírenství (tj. pod úrovní průměrných mezd v hutích a hornictví) a dosahuje trojnásobku tohoto průměrného příjmu jen u 1,96 % vedoucích. Je tedy nepřiměřeně vysoký, zvláště ve srovnání s okolnostmi, že je na tyto funkce vyžadována vysoká kvalifikace a že nejde o normální pracovní dobu. Proto je také zcela pochopitelné, že velká část respondentů nepokládá svůj příjem za přiměřený. Průměrná pracovní doba na pracovišti je 10,1 ho-

diny a doma 1,2 hodiny, tj. v průměru 11,3 hodiny denně. Nejvíce doma pracují odborní ředitelé podniků a oborového podniku — 2 hodiny v průměru.

<i>Spokojenost s platem</i>	%
Ano	22,88
Spíše ano	33,66
Spíše ne	31,04
Rozhodně ne	11,44

I tak se zdá, že ideologie rovnostářství ovlivnila postoj těch vedoucích, kteří jsou se svým platem spokojeni, pokud tu ovšem také nehraje roli vědomí nedostatečné kvalifikace.

Druhým faktorem životní úrovně je *vlastnictví předmětů*. Podle údajů získaných průzkumem má rodinný domek 27,78 % respondentů, stejný počet má zahradu (která zřejmě patří k domu), auto má 51,31 %, chatu 20,26 % a televizi 92,16 %. Pouze vlastnictví automobilu výrazně převyšuje československý průměr (mimo důchodce). Přitom je třeba brát v úvahu, že 66,34 % manželek respondentů je zaměstnáno (jen 29,74 % zaměstnáno není a 1,96 % respondentů nemá manželku). Ze zaměstnaných manželek je 8,5 % nekvalifikovaných dělnic, 25,16 % kvalifikovaných dělnic, 43,79 % jich má středoškolské vzdělání a 6,21 % vzdělání vysokoškolské. Tento údaj ukazuje, že vzdělání ovlivňuje volbu partnera (u žen převládá středoškolské vzdělání, stejně jako u mužů), ale současně je dokladem toho, že rodiny vedoucích hospodářských pracovníků žijí — pokud jde o zaměstnanost žen — jen v poněkud lepších podmínkách než průměrná československá rodina (lepších v tom smyslu, že ženy se středoškolským vzděláním zpravidla nepracují na směny jako dělnice, ale měly alespoň na počátku zaměstnání menší příjem než dělnice).

Zajímavé je i hodnocení *bytových podmínek* respondentů. Za vhodné je pokládá 39,87 %, za spíše vhodné 32,02 %, za spíše nevhodné 19,01 % a za rozhodně nevhodné 8,30 %. Jestliže téměř 1/3 vedoucích hospodářských pracovníků nebydlí dobře (při dosti skromném československém standardu), nesvědčí to o dobrých sociálních podmínkách velké části této kategorie pracovníků. Při poměrně vysokém podílu

práce doma má jen 12,9 % respondentů doma pracovní. Jen 55,23 % z nich považuje svůj byt za vhodný k tomu, aby do něj pozvalo na návštěvu zahraničního partnera. V bytových podmínkách není významný rozdíl ani podle funkcí, ani podle věku.

Životní úroveň ovlivňuje i *počet dětí* v rodině. Mezi těmito dvěma faktory je přímá a vzájemná závislost. Vyšší životní úroveň podporuje zvýšení počtu dětí v rodině, ale současně vyšší počet dětí snižuje životní úroveň rodiny. Z našeho vzorku vedoucích pracovníků má jedno dítě 28,1 %, dvě děti 50,65 %, tři děti 14,05 % a čtyři a více dětí 1,63 %. Zhruba to odpovídá československému průměru.

f) *Životní styl*

K životnímu stylu patří bydlení, způsob využívání volného času (včetně kulturních zájmů) a způsob trávení dovolené. O životním stylu rozhoduje tedy vedle hmotných podmínek a kulturní vyspělosti člověka i množství volného času, kterým disponuje. Volný čas je však u vedoucích hospodářských pracovníků značně omezen. Údaje o pracovní době byly již uvedeny.

Pokud jde o další koreláty volného času, je to nutná doba spánku a doba dojíždění do zaměstnání. Z průzkumu vyplývá, že nejvíce pět hodin denně spí 1,31 % respondentů, šest hodin 35,62 %, sedm hodin 53,55 %, osm hodin 6,21 %, více než devět hodin 0,33 %; neodpovědělo 0,98 %. Průměrná doba spánku je 6,7 hodiny.

Údaje o cestě do zaměstnání ukazují dosti značné časové ztráty spojené s dojížděním. Průměrná doba dojíždění do zaměstnání a zpět je 53 minuty. Volný čas dále snižuje doba nutná k obstarávání věcí, k uspokojení hygienických potřeb a k jídlu. Po odečtení všech těchto položek zbylo vedoucím hospodářským pracovníkům na rekreaci, zábavu a vzdělání velmi málo času. V průměru mají volného času v pracovní den 1,9 hodiny, v sobotu 3,5 hodiny a v neděli 7,8 hodiny. Volného času je tedy značně málo a svědčí o vysokém životním tempu vedoucích hospodářských pracovníků. V lepší organizaci práce, v menším počtu schůzí apod. jsou jistě časové rezervy, ale nejsou velké.

Tomuto životnímu tempu (i když údaj o naprostém nedostatku volného času u malého procenta pracovníků musíme brát s rezervou) odpovídá i *zdravotní stav*

vedoucích hospodářských pracovníků, který není příliš dobrý. Zcela zdrávo se cítí 36,27 % respondentů, menší zdravotní potíže má 52,62 %, občasné vážné potíže má 8,49 % a stále vážné potíže má 2,62 % respondentů.

Tlak životního tempa a nedostatek času vede i k tomu, že vedoucí pracovníci jen s velkým úsilím udržují kontakt s vývojem svého oboru. Sledovat nové poznatky nestačí 0,33 %, v malé míře je sleduje 11,76 %, částečně 57,19 %, v dost velké míře 29,41 % a ve velké míře 0,98 % respondentů (neuveďlo 0,33 %).

Nedostatek času (ale zřejmě i sociální orientace některých respondentů) vede k tomu, že 27,12 % jich se stýká ve volném čase jen se členy své rodiny. Pokud jde o oblibu styků ve volném čase, 9,48 % respondentů se nejraději nestýká s nikým, 26,47 % se stýká se sousedy, s nadřizenými nikdo, se spolupracovníky 10,46 %, se spoluzaměstnanci 10,78 %, s příbuznými 19,28 % a s přáteli, kteří nejsou zaměstnanci podniku, 23,20 % (neodpovědělo 0,33 %).

Obsah volného času, jeho skutečné využití, je závislé na sociálních podmínkách i kulturních zájmech respondenta. Z průzkumu vyplývá, že ani oblast volného času není zcela svobodnou záležitostí, že její náplň závisí do značné míry na profesionální činnosti pracovníka a je jí ovlivňována. Projevuje se to i jako rozpor mezi tím, co lidé dělají nejraději a tím, co dělají nejčastěji.

Zaměření činnosti ve volném čase potvrzuje potřebu dalšího sebevzdělávání (četba, studium) u vedoucích pracovníků a snahu o aktivní využití volného času, o kompenzaci jednostranné činnosti v zaměstnání (manuální práce na zahrádce apod.). Přitom časové možnosti nedovolují plně rozvinout osobní záliby a koníčky, i když se jim respondenti rádi věnují.

K dokreslení sociálního statusu je zapotřebí znát i způsob prožívání dovolené a možnosti cestování. První část otázky nebyla předmětem výzkumu, druhá ukazuje, že častěji služebně cestuje jen malá část vedoucích hospodářských pracovníků. I to je jednou z příčin snížení jejich sociálního statusu, a jestliže 39,87 % vedoucích pracovníků dosud nebylo služebně či studijně v socialistických zemích a 42,16 % jich nebylo v kapitalistických ze-

mích, má to jistě důsledky i pro jejich možnosti získávat nové poznatky a nové osobní styky.

3. Manažeri u nás a ve světě

K provedení komparace připomeňme věkovou strukturu našeho vzorku:

Věk:		
do 34 let	10	tj. 3,27 %
do 35 – 39 let	52	16,49 %
do 40 – 44 let	94	30,72 %
do 45 – 49 let	84	27,45 %
do 50 – 54 let	43	14,05 %
do 55 – 59 let	19	6,21 %
nad 60 let	4	1,31 %

Rodinný stav:		
svobodný	3	(0,98 %)
ženatý	297	(97,06 %)
rozvedený	2	(0,65 %)
vdovec	4	(1,31 %)

Ve vzorku je jen jedna žena.

Nejvíce zastoupené věkové kategorie jsou 35–49 let. Zahrnují 74,66 % pracovníků. Lze tedy říci, že ze čtyř vedoucích hospodářských pracovníků jsou tři ve věku nižším než 50 let.

Srovnáme tento údaj s výsledky výzkumů v jiných vyspělých zemích: Podle práce G. L. Carpentera *Top Management Handbook* (viz práci prof. M. Sedláka *Organizace amerických firem a managementu*, Práce 1967) je obdobná tabulka věku amerických manažerů tato:

Pod 40 let	0,4 %	60 – 70 let	39,0 %
40 – 50 let	12,0 %	70 – 80 let	7,0 %
50 – 60 let	41,0 %	nad 80 let	0,6 %

Více manažerů je tedy starších osmdesáti let než mladších čtyřiceti let. Jiný výzkum z roku 1960 v USA ukázal (viz práci Schlander, Scott, Filley, *Management in Perspective*, New York 1965), že u 600 společností byl průměrný věk liniových manažerů 55 let, štábních manažerů 54 let. Připomeňme i výzkum 27 velkých společností v Anglii (vzorek 3327 respondentů), konaný v roce 1954–55. (Blíže viz *Management Succession*, London 1956). Prů-

měrný věk manažerů v tomto výzkumu činil 46 let, vedoucích manažerů 49 let.

Ze „stará Anglie“ je v tomto aspektu mladší než „Nový svět“, má přirozeně řadu specifických příčin. Tak například systém stínových funkcí je v USA více používán, takže padesátiletý výkonný ředitel má např. dva bývalé ředitele jako poradce a dva mladší jako zástupce. Tím se věkový průměr obvykle zvyšuje. V anglické literatuře se poukazuje i na delší a lepší přípravu manažerských kádrů v Americe (viz např. Rosemary Stewart, *Managers for Tomorrow*, London 1957). také funkci manažera bývají pověřováni lidé lépe připravení, s delší praxí — ovšem tedy i starší.

Je však nicméně zřejmé, že pokud jde o věk, jsou *vedoucí hospodářští pracovníci u nás výrazně mladší než manažeri v uvedených vyspělých zemích*. Cím lze tento jev vysvětlit a v čem může být jeho význam?

Jednou z příčin je nepochybně revoluční přerov v letech 1945—48, při kterém došlo k přeměně celých štábů kapitalistických podniků v CSR. Nově nastupující pracovníci nahrazovali někdy kolaboranty, jindy členy zájmových skupin podnikatelů sabotujících socializační proces, také však staré odborníky. Tento proces pokračoval — a to i v negativních rovinách — i po roce 1948, kdy byla nahrazena řada starých specialistů novými pracovníky.

Jiné vysvětlení vyplývá i z direktivního systému řízení samotného: Tento systém vytvářel možnost i potřebu nikoli samostatného rozhodování, nýbrž jen plnění příkazů shora. Nahradit starého, zkušeného a samostatného organizátora v nižších článcích mnohem mladším a méně zkušeným pracovníkem nebylo za tohoto systému zvláštním problémem.

Přitom platí, že i v podmínkách direktivní soustavy řízení vyrostla řada organizačních a ředitelských talentů, a že právě limity kladené direktivní soustavou se staly nejsilnější inspirací kritiky a hledání cest k uvolnění iniciativy lidí, a tedy i k uplatnění vlastní osobnosti.

Uvažujeme-li tento faktor věku u našich řídicích pracovníků v souvislosti s úkoly ekonomické reformy u nás, vystupuje mladost této kategorie pracovníků především jako pozitivum: zakládá totiž vysoký stupeň adaptability, je předpokla-

dem energie, citu pro nové, a nelze zanedbat i faktor fyzického zdraví, ve světové literatuře právě u tohoto povolání tak zdůrazňovaný.

Na druhé straně lze říci, že energie a progresivnost těchto věkových kategorií by mohla zakládat i aspirace a tendence pro seberealizaci, které jsou žádoucí pro motivační politiku vůči vedoucím pracovníkům.

Je tedy relativní mladost vedoucích hospodářských pracovníků jevem, který by mohl sehrát pozitivní roli při dalším rozvoji našeho hospodářství, pokud by ovšem nebyl anulován jinými faktory, jako například nedostatečnou pravomocí, objektivně sevřeným rámcem činnosti vedoucího, nedostatečnou kvalifikací či nesprávnou kvalifikací jako subjektivním rámcem této činnosti, nedostatkem osobní motivace, neznalostí zahraniční špičkové praxe atd.

Povšimněme si nyní oněch subjektivních limitů. Vzpomněli jsme již kvalifikace našich vedoucích hospodářských pracovníků. Jak již víme, 175 respondentů (tj. 57,19 %) má jen základní či střední vzdělání. Naproti tomu 170 respondentů (tedy 40,2 %) má vzdělání vysokoškolské a 7 respondentů (2,28 %) má vzdělání ještě vyšší. Srovnání těchto údajů se vzděláním všech vedoucích hospodářských pracovníků v zemi ukázalo, že náš vzorek má mnohem vyšší procento vysokoškolsky vzdělaných pracovníků mezi řídicími kádry, než je československý průměr.

To je dáno především odvětvími a podnikem (strojírenství, Škodovka), a také orientací vzorku na skutečně vedoucí hospodářské pracovníky. Uvážíme-li, že vzorek byl vybrán právě ze strojírenství, tu je logická struktura předchozího vzdělání: převahuje *technické*, a to jak v kategorii středních škol (32,35 %) — průmyslovky —, tak v kategorii vysokých škol (28,76 %).

Pokusili jsme se již v hypotéze výzkumu hledat cesty k řešení velmi závažného problému: jak tito vedoucí hospodářští pracovníci, většinou tedy technicky dobře připravení, hodnotí po řadě let praxe svou kvalifikaci právě z aspektu *řídicí práce*? Neboli: jak by dnes koncipovali své vzdělání, aby mohli optimálně řídit?

Odpovědi ukazují v kategorii středního školství mírný pokles podílu všeobecně

vzdělávacích škol a v podstatě zachování podílu technických škol. Zvláště závažná je ovšem úvaha o vysokých školách, nakolik se stanou převažujícím typem školy pro přípravu ředitelských kádrů v budoucnu.

Jak je zřejmé, praxe ovlivnila respondenty v tom směru, že ani ryze technické, ani obecně ekonomické vzdělání nepovažují za optimální. Optimální průpravu naopak vidí ve *spojení technického vzdělání s ekonomickým* (37,91 %), dále ve spojení výrobní a ekonomické kvalifikace (17,9 %).

S tím korelují i údaje o tom, v čem dnes především cítí potřebu se zdokonalit:

- 27,78 % — v teorii řízení a organizace
- 24,18 % — v technických znalostech
- 22,87 % — v ekonomických znalostech
- 10,46 % — ve vědách o člověku
- 9,80 % — v jazycích

Do první položky zahrnují respondenti jak objektivní, tak i subjektivní stránku řízení (tedy i organizaci práce, řízení a vedení spolupracovníků, styl práce vedoucího, rozvíjení iniciativy pracovníků atd.); a tak tento podíl, oněch 27,78 %, spolu s ekonomickými znalostmi (22,87 %) a vědami o člověku (psychologie atd. — 10,49 %) představuje prakticky dvojnásobek ve prospěch humanitní orientace ve srovnání s orientací technickou.

Tím se jednak projevuje určitá jednostrannost koncepce technického vzdělání v předchozích letech (hodnotíme-li je z hlediska výkonu řídicích funkcí), jednak se takto potvrzuje světová tendence růstu významu humanitních věd v systému manažementu moderní ekonomiky, i u nás tedy již empiricky prokazovaná.

Při zjišťování forem získávání kvalifikace a doplňování těchto znalostí převážila opět ve shodě se světovou praxí forma tzv. „sandwich courses“, tj. krátkodobých intenzivních soustředění. Pro tuto formu se vyslovilo 43,79 % respondentů, pro postgraduální kursy 22,55 % a pro formu občasných konzultací 19,93 %.

Pokusme se nyní o srovnání zjištěného stupně vzdělání — ovšem s vědomím řady nezbytných odlišností v objektivních situacích různých zemí — s obdobným *americkým výzkumem*, který byl zaměřen právě na skupinu *mladých manažerů* (ve

věku do 45 let). Tím v zásadě tento vzorek odpovídá našemu vzorku (bližší viz W. Guzzardi, *The Young Executives* — u nás: *Moderní řízení*, 1967/II, s. 60).

Uvedený výzkum — shodně s naším výzkumem — sledoval strukturu kvalifikace vzorku: 87,4 % manažerů vykázalo *vysokoškolské vzdělání*, z toho polovina studovala dvě vysoké školy. Pouze 3,1 % mělo jen střední školu.

Podle oborů:

- 28,9 % technické obory
- 28,2 % ekonomie
- 20,6 % společenskovední obory
- 11,7 % přírodní vědy.

Více než 25 % manažerů ukončilo školu s významenáním. Asi 33 % získalo kvalifikaci na večerních školách.

Výzkum se rovněž zaměřil na zkoumání poměru respondentů k předchozímu vzdělání, kterým vyjadřují i své zkušenosti z řady let praxe v hospodářském životě. 71 % respondentů by volilo tutéž cestu kvalifikace znovu; to je ovšem i potvrzením toho, že struktura základního vzdělání více odpovídala potřebám praxe (viz například stejné procento u technických i ekonomických oborů).

Zajímavé je i zjištění, že respondenti vidí hlavní význam studia *ve zvýšení vlastního pocitu sebejistoty v práci, a dále v něm spatřují nezbytný předpoklad pro konání práce tvořivé a zajímavé*.

Srovnání našeho výzkumu s tímto americkým výzkumem ukazuje na první pohled zásadní rozdíl mezi mnohem vyšší kvalifikací amerických manažerů a kvalifikací našich řídicích pracovníků. Toto zjištění není nové a bylo již mnohokrát komentováno i analyzováno v řadě studií jako retardující faktor přípravy vědeckotechnické revoluce v naší zemi, jako element omezující i vlastní iniciativu vedoucích, jako faktor limitující samo zavádění ekonomické reformy, osamostatňování podniků a podnikavosti vůbec, atd.

Abychom dospěli ke správným socio-technickým závěrům, je nutno zbavit se nainvén mentorského tónu, který se někdy po těchto zjištěních v tisku objevuje, a který jakoby viděl řešení celé věci v nabádání vedoucích hospodářských pracovníků k větší pili, k zintenzivnění studia, ke zvýšení zájmu o vědecké poznatky atd.

Jádro věci je přirozeně jinde: direktivní soustava vytvářela i sobě odpovídající kvalifikační požadavky. Není-li třeba samostatnosti rozhodování a stačí-li jen přenášet direktivy, byla by vysoká kvalifikace vlastně plýtváním. Nízká úroveň organizace a řízení nevytvářela objektivní tlak na kvalifikaci. Vnitřní touhu po vzdělání dokáže u jednotlivců snadno likvidovat již trvalý nedostatek volného času nebo lhostejný poměr k vyššímu stupni kvalifikace u nadřízených i ve mzdovém systému. *Tepre po vytvoření takové objektivní sféry, která bude vyžadovat a učiní racionálním i výhodným vyšší stupeň kvalifikace, je možno obviňovat řídící pracovníky samé pro subjektivní nezájem a pasivitu nebo i nedostatek nadání.*

4. Hlavní teoretické závěry

Zde shrnujeme hlavní závěry z práce celého týmu. Jednotlivé statí budou publikovány samostatně v různých časopisech.

K pozici a roli vedoucích hospodářských pracovníků

Jedna okolnost výrazně modeluje sociální pozici špičkových průmyslových manažerů. Jejich činnost silně přesahuje „ven“ ze systému, jemuž stojí v čele, který řídí. To, co jim umožňuje plnit jejich charakteristickou roli nositele koncepce, perspektivy, jsou silně aktivní vazby na jiné systémy stejného řádu (podniky), na nadsystémy, jako například integrační seskupení nadpodniková, stát a jeho orgány politické a správní, na komunitu, v níž žijí (obec, město apod.).

Jestliže vztah „dovnitř“ systému jimi řízeného je charakterizován využitím a rozvíjením funkce štábu odborníků (racionální dělba práce v oblasti řízení), pak zmíněnou orientaci „ven“ ze systému můžeme — či snad spíše musíme — považovat přímo za bázi, umožňující špičkovým manažerům daný systém úspěšně vést a řídit, přinášet nové podněty, vybudovat určitou vlastní „filosofii“, vytýčovat cíle, dlouhodobě pečovat o přežití podniku, jeho dynamiku, pozici, s níž je a musí být špičkový manažer plně ztotožněn.

Kritérium světových zkušeností

Pohled na výsledky výzkumu z hlediska poznatků o charakteru manažerů v jiných

vyspělých průmyslových společnostech vede k několika závěrům o potenciálních zdrojích zlepšení pozice a role našich manažerů. Jejich nižší průměrný věk a tedy lepší fyzické dispozice, schopnost přizpůsobit se a další průvodní znaky tohoto jevu slibují po úpravě podmínek využití tendence k většímu avansu v úsilí o žádoucí radikální obrat k prosperitě podnikové a národohospodářské. Na této bázi je možno překonat nedostatky spočívající v menší mezinárodní zkušenosti a prestiži.

Jestliže jsou naši ředitelé ve větší míře nespokojeni s tím, čím je vybavila pro jejich úlohu škola, pak to chápeme i jako pobídku pro další kroky v praktickém uplatňování věd o člověku, jeho chování atd. Chybí dosud citelně trénink v dovednostech řídit a vést týmy, zvládnutí myšlenky vysoké efektivnosti investic do pracovní síly, podněcování tvůrčí aktivity atd.

K osobnostnímu profilu

Výzkum ukázal nejen zdeformovaný prostor pro rozhodování, ale také fakt, že i tento málo přijatelný prostor je ještě nedostatečně exploatován. Po zmapování rozhodování například v personální oblasti se zřetelně ukázalo, že stále ještě trvá slabina v oblasti ovlivňování lidského činitele: velká improvizace a živelnost při formování interpersonálních vztahů, motivace a ovlivňování celkového sociálního klimatu podniku, vedení a jednání s lidmi.

Jestliže jsme potvrdili účelnost myšlenky o těžišti posílení přípravy vlastních kádrových rezerv ve vlastním podniku (zkrácení procesu adaptace na specifickou situaci, sepětí s podnikem, důvěra zaměstnanců atd.), pak současně znovu upozorňujeme na nutnost rozvíjet a pěstovat schopnosti a znalosti manažerů (budoucích nebo již stávajících) pokud jde o využití produkce sociologických a psychologických disciplín.

Autorita

Nechceme vzpomínat a opakovat obecné stesky na pokles autorit v nejrůznějších polohách. V konkrétním případě byl naopak zjištěn poměrně značný stupeň neformální autority. Můžeme-li tento jev spojovat s dobrým sociálním klimatem v podniku, kde se do značné míry a vcelku uchovaly jisté racionální tradice, ne-

zakrýváme přitom ani značné rozdíly mezi jednotlivými útvary podniku v tomto ohledu. Respondenti jsou také vůči bezprostředně nadřízeným kritičtější a objektivnější než vůči sobě. Důležitým poznatkem však je, že i když osobní nedostatky vyšších šéfů jsou hodnoceny nesporně jako velmi silný faktor snižování jejich neformální autority, je to přece jen vědomí omezené pravomoci vedoucích, které konstituování a posilování neformální autority nejvíce podkopává. Na druhé straně musíme také očekávat, že po vytvoření optimálního prostoru (vnějších podmínek) pro rozhodování (v zásadních rysech) bude teprve možno plněji posoudit, nakolik je utváření neformální autority dáno osobností jednotlivých vedoucích hospodářských pracovníků.

K aspektu pravomoci

Systémové nedostatky objektivního charakteru poznamenávají pravomoc jako jeden z momentů utvářejících osobnost skutečného manažera ještě pevněji než v případě autority. Vymezení pozic vztahů k nadřízeným orgánům, nestabilita podmínek, jejich neurčitost či naopak předurčenost se dají daleko méně a jen krátkodobě či náhodně překonávat cestou nějaké obdoby neformální autority.

Vážným příznakem deformací v řízení pokud jde o rozložení pravomoci je i to, že se vcelku kryje pořadí významnosti pravomoci rozhodovat v jednotlivých složkách personálního řízení podniku (kde je konstatována poměrně větší míra pravomoci) mezi nadřízenými řediteli a ostatními vedoucími pracovníky.

Míry činnosti

Získaný obraz struktury, resp. preferenci jednotlivých oblastí řízení dokazuje, že nejdůležitější činnosti jsou zatlačeny do pozadí (např. koncepce), a nadto není ještě dost využito ani omezených možností (zejména ve vědeckotechnické politice). Byrokraticko-centralistický model řízení je jasně identifikovanou příčinou této situace. Stále je naprosto nevyvážena odpovědnost (riziko) s možným úspěchem (osobním a

podnikovým ziskem apod.) a jsou to i kvalifikační slabiny, které navozují spíše polohu operativního „zajišťování“ úkolů.

Sociální mobilita

Poměrně vysoká ochota k mobilitě (potenciální mobilita) je záramována do zničen funkcí v rámci podniku, a to spíše vzešupných. Nejsou však ještě vyčerpány podněty pro cílevědomé rozvíjení (podporu) této zdravé vertikální mobility.

Struktura hodnot

Z poznatků o orientaci vedoucích pracovníků na jednotlivé sociální hodnoty vystupuje částečně obraz sociálního klimatu v podniku i možné cesty, jak najít účinné motivační argumenty pro ovlivnění chování dané sociální skupiny. Ukázalo se, že na prvním místě si manažeri cení zdraví, dále pak mají na zřeteli uplatnění svých dětí v životě; pocítují nedostatek pravomoci při rozhodování, klidu v práci atd.

Malá spokojenost s materiálním vybavením, platem a pracovními podmínkami jsou důvodem k tvrzení, že přes tyto hodnoty můžeme vyvinout zvláště úspěšný tlak na chování manažerů.

Citlivým místem je, jak se zdá, také obsah lidských vztahů — pocit potřeby zlepšení v tomto směru v kontextu s výše řečeným naznačuje, že tento podnik svým sociálním klimatem a problémy už patří do vyspělých industriálních a sociálních systémů.

Vzdělání a četba

Nadprůměrná úroveň vzdělání spíše technického typu vede při nedostatku času (a také při určité uzavřenosti, resp. limitovanosti na podnikový rámec) k preferování četby časopisů před četbou knih, a také k tomu, že vedoucí hospodářští pracovníci směřují spíše k co nejsnadnějším formám doplnění znalostí o sociologii, o teorii řízení a také progresivních poznatků z ekonomie. Zájem o studium ovšem není velký. Je to jistě otázka nejen zlepšení komunikačních cest k jednotlivým manažerům, ale také otázka životní stability a perspektiv.

Резюме

Ярослав Когоут, Ярослав Коларж: Исследование положения и роли чехословацких менеджеров

Авторами обсуждаются главные результаты социологического исследования менеджеров промышленных предприятий, которое проводилось в 1967-1968 годах кафедрой социологии и психологии факультета управления высшего учебного экономического заведения в Праге. Речь идет об первом исследовании этого рода в Чехословакии.

Исследование касалось директоров и руководителей в цехах предприятий Шкода. Образец включал 306 запрашиваемых. Был разработан особый метод, сопоставляющий показания менеджеров о себе самих с показаниями их сотрудников.

Исследование показало значительно ограниченную правомочность и возможность творческой решительности директора. Кроме того подтвердилась значительная интеллигентность: только 1,96% образца достигает максимального, т. е. тройного превышения средней зарплаты. Жизненный уровень документировало исследование собственности предметов и квартир.

В согласии с общемировым трендом и упомянутым исследованием подтвердились болезни менеджеров. Только 36,27% запрашиваемых чувствовало себя здоровыми. С этим коррелирует чрезмерное рабочее время, а тем самым и недостаток свободного времени. Содержание этого дано главным образом чтением, учебой, телевидением, хотя запрашиваемые больше предпочитали бы иную деятельность, было бы больше свободного времени (увлечения, физический труд и т. д., но и больше физкультуры).

Сопоставление нашего образца с мировыми исследованиями менеджеров показывает относительную молодость чехословацких менеджеров: главные вековые категории 35—49 лет (74,66% запрашиваемых). Такое явление могло бы сыграть позитивную роль (развитие, перспектива), возможности дальнейшего образования). Сегодня преобладает техническое образование, менеджеры сами чувствуют, что оптимальным была бы связь технического образования с экономическим (37,91% запрашиваемых). В особенности подчеркивают необходимость расширения гуманитарного образования.

Исследование принесло и целый ряд установлений, вызывающих интерес как у нас, так и за границей (конгресс ИЦЦ в г. Гельсинки). Поэтому до конца 1969 года будет в издательстве Горизонт в Праге издана книга, которая будет содержать и резюме на английском языке.

Summary

Jaroslav Kohout—Jaroslav Kolář: Research into the Position and Role of the Czechoslovak Managers

The authors discuss the main results of the sociological research concerning the managers of industrial enterprises carried out in 1967—1968 by the Department of Sociology and Psychology at the Faculty of Management, School of Economics, Prague. It is the first research of this kind in Czechoslovakia.

Staff and line managers in the Škoda Works were the object of the research. The sample included 306 respondents. A special method was elaborated to confront the statements of the managers about themselves and the statements of their collaborators.

The research proved that both the manager's authority and the possibility of creative decision-making were substantially limited. Further, a considerable levelling was confirmed: only 1.96% of the sample attain a maximum, i.e. a treble, augmentation of the average wages. The research documented the standard of living also by the ownership of objects and flats.

In conformity with the world trend, even this research ascertained the manager diseases: only 36.27% of the respondents felt themselves quite healthy. This is in correlation with an excessive working time — and thus also with a lack of leisure. The content of the latter is given mainly by reading, studying and television, although the respondents would prefer other activities, if they had more free time at their disposal (hobbies, manual work and also more physical culture).

The comparison of our sample with other researches of managers carried out in the world proves the relatively young age of the Czechoslovak managers: the main age categories are 35—49 years (74.66% of the respondents). This phenomenon might play a positive role (progress, perspectives, possibilities of further education). At present, it is technical education that prevails; the managers themselves feel that it would be best to join economic education to technical education (37.91% of the respondents). They lay particular stress upon the necessity of widening their education in the area of the humanities.

The research has brought a great number of findings which raised interest both at home and abroad (ICC Congress in Helsinki). By the end of 1969 it will be published as a monograph in the Publishing House Horizont, Prague. The publication will also contain a summary in English.

Vymezení objektu

Rok 1968 byl — vedle řady jiných atributů — charakterizován i jako rok vyvrcholení studentských bouří. Studentské rebelie, revolty, pouliční bitky studentů především s autoritativními představiteli „státní moci“, okupace universit, stávky vsedě atp. zachvátily řadu států všech pěti kontinentů. Revoluční aktivita studentů, která v několika případech otrásla i stabilitou politických systémů, se stává předmětem úvah, diskusí, analýz, pokusů o vysvětlení příčin i pokusů o predikci dalšího vývoje studentského revolučního hnutí. Rok 1968 je srovnáván s revolučním rokem 1848. Postavení revoltujících studentů je srovnáváno s postavením proletariátu v době nástupu průmyslové revoluce. Hledání příčin vede k analýzám školských systémů i k analýzám působnosti masových komunikačních prostředků, umožňujících studentům jedné země okamžitě reagovat na události týkající se jejich kolegů v zemi jiné.

Jednou ze zemí zachvácených studentskými bouřemi v r. 1968 je i Anglie, země, v níž k studentským revoltám došlo — ve srovnání s ostatními průmyslově vyspělými zeměmi — značně opožděně, země, v níž i intenzita těchto rebelií a jejich frekvence byly podstatně nižší. K hlavnímu výbuchu, k zásadnímu vzednutí vlny studentských bouří dochází v Anglii až v závěru školního roku 1967/68, tedy v době, kdy v USA, Západním Německu i Francii se o hlavní fázi této aktivity již začíná hovořit v čase minulém. Příčiny opožděné exploze, opožděného vynoření se „Student Power“ a jejího opožděného vstupu do arény světových studentských bouří je nutno hledat v specifice politického a sociálního systému Velké Británie, v nedostatku moderních revolučních tradic, k nimž se ještě vrátíme.

Naším cílem ovšem není zabývat se obecně současným studentským hnutím ve světě či v jedné zemi — Anglii. Současné

studentské hnutí je hnutím silně diferencovaným. Je hnutím nehomogenním, ať již o něm uvažujeme v dimenzích pouze jedné země, jedné společnosti, či v měřítku celosvětovém. I když existují určité obecné shodné cíle, určité obecné rysy taktiky boje, přece jen každá aktivita, její zacílení i charakter v sobě obsahují odlišnosti determinované specifikou kultury té které jednotlivé společnosti. Silná vnitřní rozrůzněnost existuje i ve studentském hnutí jednotlivých zemí a jednotný postup a jednotné zacílení studentstva obecně jsou fenomény vztahující se pouze ke krátkým časovým úsekům.

Poměrně nehomogennějším, nejméně diferencovaným studentským hnutím je hnutí tzv. militantních studentů, tj. studentů obecně akceptujících násilí jako prostředek k dosažení cílů přesahujících zájmy sociální skupiny vysokoškolských studentů. A právě angličtí představitelé militantních studentů jsou hlavním objektem zájmu této stati. Členové militantních skupin, jejichž vůdcové se sdružují kolem časopisu New Left Revue, se systematicky zabývají pozicí vysokoškolského studentstva v moderních, tj. průmyslově vyspělých společnostech, funkcí vysokoškolského studentstva jako předvoje a nové revoluční síly „socialistické přeměny“. V celkovém počtu anglických vysokoškoláků představují militantní studenti poměrně velmi malý podíl. Jejich síla ovšem netkví v počtu členů či stoupenců tohoto hnutí, ale v nesterilitě tvorby jejich teoretických vůdců, v schopnosti rozšiřování jejich myšlenek a idejí, v taktice boje, a to v oblasti jak ideologie, tak přímých bojových akcí. Militantní studenti, pracující a aktivizující se uvnitř jednotlivých institucí organizace vysokoškolských studentů v Anglii, mají bohaté internacionální vazby s New Left v zemích Evropy i dalších kontinentů. Vycházejí ze stejných či anglickou specifikou jen mírně modifikovaných teoretických východisek

jako skupiny militantních studentů francouzských, západoněmeckých, italských atd., a proto nejen v jejich cílech, ale i v metodách dosahování těchto cílů zjišťujeme shodné či celosvětovému militantnímu studentskému hnutí společné prvky a rysy.

Východními prameny k sepsání této stati, jejímž hlavním cílem je především transfer myšlenek, záměrů, cílů, seznámení s taktikou anglických militantních studentů, byly jednak dílčí studie teoretiků anglických militantních studentů, stati publikované v *New Left Review*, ve sborníku *Student Power* (Penguin Books 1969). Dalšími prameny byly novinové články, letáky a agitační materiál distribuovaný především v dobách okupace vysokých škol, stávek vsedě, demonstrací a studentských předvolebních bojů.

Posledním pramenem byly diskuse se studenty anglických vysokých škol, universit „Oxbridge“, vysokých škol „Redbricks“ i universit vzniklých po druhé světové válce, diskuse se studenty militantními i nemilitantními (moderates), diskuse s jednotlivými členy akademických sborů podporujících či odporujících hnutí militantních studentů. Zdrojem poznatků byly i desítky hodin strávených na schůzích jednotlivých politických seskupení studentů, zvláště na London School of Economics and Political Science, tj. škole s poměrně velkou a především vysoce aktivní skupinou militantních studentů, podporovanou členy akademického sboru. Pramenem poznatků bylo i vtažení do studentské stávky, okupace školy, demonstrace, „sit-in“, inspirované a vedené především militantními studenty. Zúčastněné pozorování několika stávek vsedě, účast na uzavřených jednáních pouze studentů a současně účast na uzavřených jednáních pouze členů akademického sboru, i účast na společných jednáních obou proti sobě stojících skupin umožnily se přiblížit a lépe pochopit taktiku a taktizování hlavních aktérů obou zúčastněných stran.

Několik základních dat o svazu vysokoškolských studentů ve Velké Británii

V zájmu bližšího pochopení pozice i záměrů anglických militantních studentů považujeme za vhodné zmínit se, pokud možno pouze heslovitě, o svazu vysoko-

školských studentů Velké Británie, a především o vztahu militantních studentů k této zatím ještě celostátní studentské organizaci.

Svaz vysokoškolských studentů — The National Union of Students (NUS) — vznikl v r. 1922 fúzí řady různých vysokoškolských organizací. Hlavním, či jedním z hlavních motivů zformování této organizace byla potřeba umožnit navazování mezinárodních kontaktů britských vysokoškoláků na bázi celostátní organizace. Při svém zrodu byl NUS definován jako organizace apolitická, jako organizace soustřeďující svou pozornost především na problémy materiálního a sociálního zabezpečení vysokoškolských studentů. K politizaci NUS dochází vlastně až po druhé světové válce. NUS se účastní kampaně proti apartheidu v Jižní Africe, proti rasové diskriminaci ve Velké Británii. Současně však — výrazně od 60. let — dochází k silné vnitřní politické diferenciaci uvnitř této instituce. Radikalizující se studenti se od NUS stále více a více odklánějí a v červnu 1968 dochází k inauguraci Federace revolučních socialistických studentů — důležitému mezníku ve vývoji celostátní organizace studentů i důležitému mezníku ve vývoji hnutí militantních studentů. Tato federace totiž fakticky stojí proti NUS a považuje NUS, mající v současné době zhruba 330 000 členů, za instituci zcela reakční, za instituci odmítající násilí a preferující evoluci, diskusi, kompromis. Považuje ho za reakční instituci, neboť NUS odmítá využívat současnou „Student Power“.

Odklon militantních studentů od celostátní studentské organizace má mimo neshody týkající se pojetí funkce vysokoškolského studentstva v moderních společnostech svou příčinu i v rozdílných postojích k mezinárodní organizaci studentů. Po rozštěpení Mezinárodního svazu vysokoškolských studentů, po odchodu Američanů, po vyloučení Jugoslávie z této organizace a dalších strukturálních změnách to byl právě NUS, který vydatně přispěl a podílel se na vytvoření druhého mezinárodního studentského centra ve Stockholmu v r. 1950. Toto centrum si původně vytyčilo za svůj cíl zabývat se pouze „věcmi studentskými“, nikoli politikou a zvláště ne otázkami, které vedly k roztržce v mezinárodním studentském

hnutí. V r. 1962 bylo členy tohoto centra již osmdesát národních svazů. Postupně se ovšem politizovalo i toto druhé centrum, ISC, nazývané anglickými militantními studenty „výtvorem studené války“. Docházelo tak k střetnutí askriptivní a skutečné role NUS, neboť podle stanov měl být NUS institucí nepolitickou. Toto střetnutí rolí v jistém směru vyvrcholilo po r. 1964, kdy na II. konferenci ISC byla předložena charta, jež mimo jiné obsahovala i odsouzení totalitarismu, imperialismu, rasismu a kolonialismu. Vzhledem ke své askriptivní roli ovšem nebyl NUS oprávněn diskutovat o „politických“ otázkách. V průběhu velmi dramatických diskusí docházelo k stále větší separaci militantních studentů od NUS, dovršené vytvořením Federace revolučních socialistických studentů.

Postoj militantních studentů k existující sociální organizovanosti

Angličtí militantní studenti, jejichž nejaktivnější jádro se sdružuje kolem New Left, stojí ve skutečnosti (ne ovšem oficiálně — i to je otázka taktiky) mimo NUS. Svými teoretickými východisky, zaměřeností, a aplikovanými metodami boje se ztotožňují s militantními studenty Evropy i dalších kontinentů. S vynořením radikálního studentského hnutí spojují obnovení revoluční politiky a vstup nové společenské revoluční síly do arény dějin. Podobně jako například militantní studenti západoněmečtí se nechtějí podílet na činnosti parlamentu či existujících politických stran. Jejich boj je bojem proti kapitalistickému, či možno říci nesocialistickému (v jejich pojetí) společenskému řádu. Napadají současný imperialismus Západu i „degenerovaný socialismus“ Východu. Vycházejí z učení „raného“ Marxe a Mao Ce Tunga. Kubu a Čínu považují za jediné systémy skutečně směřující k socialismu. Boj vietnamského lidu je jejich prototypem národně osvobozeneckého boje. Che Guevaru a R. Debraye hodnotí jako skutečné hrdiny podle jejich představ hrdinů vzešlých z řad intelligence. Svou neochotu participovat v existujícím společenském mechanismu zdůvodňují tvrzením, že buržoazní demokracie ve skutečnosti umožňuje řadovému občanu své země podílet se na společenském dění a rozhodování pouze jedenkrát za x let

— formou voleb. Jinak jimi manipuluje a kontroluje veškeré jejich jednání. Možnost zapojení se do tohoto mechanismu tedy odmítají (právě tak ovšem jako pevnou organizovanost hnutí), neboť touto cestou není možno dosáhnout zásadních přeměn společnosti. Proto se jejich cílem stává boj za vytvoření mimoparlamentní opozice. A cílem snažení této mimoparlamentní opozice musí být dosažení toho, aby ti, kteří jsou „dole“, mohli skutečně participovat na chodu a řízení sociálního makroorganismu, vytvořit, ustavit obecnou sociální kontrolu ve sféře národního hospodářství.

Příčiny studentských bouří

V současné době se v úvahách o studentských bouřích a revoltách operuje především s dvěma výkladovými rámci, s dvěma různými pojetími pozice a funkce vysokoškolského studentstva. O vysokoškolských studentech se hovoří jako o novém proletariátu, o proletariátu postindustriálních společností. Tento výkladový rámec se v podstatě opírá o Tourainovu tezi, že věda a technický pokrok se v současné době staly hlavní silou vývoje postindustriálních společností, již v minulosti byla akumulace kapitálu. Rozvinutí této teze vede k ztotožňování dnešní university s dřívějšími soukromo-kapitalistickými velkopodniky (v podstatě se zde Touraine snaží o historickou paralelu). Dochází k ztotožňování prvních „primitivních“ reakcí proletariátu 19. století s prvními „primitivními“ masovými reakcemi studentů 60. let dvacátého století. V obou případech lze zjistit silné znaky utopismu a silné tendence k spontánním, nekontrolovatelným výbuchům. V obou případech je prvotní hnutí chápáno jako více expresivní než instrumentální. Přijetím a dalším rozvíjením této paralely se ovšem nutně dochází i k dalším závěrům, především k tomu, že současná vysoká škola zákonitě nemůže být prostorem pospolitosti. Do přímé kontrapozice jsou zde proti sobě stavěni učitelé a studenti, dvě skupiny, jejichž pozice, funkce, a tedy i zájmy jsou zcela rozdílné. Studenti a učitelé stojí proti sobě právě tak, jako dělníci a kapitalisté.

Druhý přístup ke studentům a jejich současnému hnutí (který je podle anglických militantních studentů typický pro

země „degenerovaného socialismu“) vychází z pojetí vysokoškolských studentů jako klasických představitelů „middle class“, jako elitní skupiny buržoazního a maloburžoazního původu. V tomto výkladovém rámci dochází k absolutizaci sociálního původu. Jakékoli akce vysokoškolských studentů, jakékoli studentské hnutí, byť sebepokrokovější a „sebelevnější“, je považováno za úchylku, je kvalifikováno jako hnutí „buržoazní“. Za jediného možného nositele revolučních idejí i za jedinou možnou revoluční sílu je považována dělnická třída.

V řadě prací teoretiků anglického militantního hnutí se setkáváme nejen se základními námitkami proti těmto schématům, ale i s pokusy o hledání vlastních příčin vynořivší se „Student Power“. Jejich základní kontraargumentaci je možno s určitou dávkou zjednodušení shrnout do těchto několika bodů:

- a) Neexistují žádné skutečné důkazy, že akumulace kapitálu byla vystřídaná rozvojem vědy a technickým pokrokem.
- b) Nelze ztotožňovat továrnu s vysokou školou. Relace dělník-kapitalista se liší od relace student-profesor. Vysokoškolská učitelé nejsou nositeli moci. Nemají moc ve vlastních rukou, neboť moc stojí mimo universitu.
- c) Studenti — na rozdíl od dělníků — nejsou společenskou třídou v Marxově pojetí tříd a třídního rozvrstvení společnosti. Touto třídou se ani dnes, ani v budoucnosti stát nemohou. Jejich určením je vstoupit do vrstvy manažerů, technokratů, sociálních inženýrů, vládců a manipulátorů. Proto je nelze považovat za dominantní revoluční sílu postindustriálních společností. Touto silou zůstává dělnická třída, i když tvrzení, že dělnická třída je jedinou potenciální silou socialistických přeměn, je nutno odsoudit jako škodlivou mystifikaci mas.

Při pokusu o vysvětlení příčin existence „Student Power“ věnují teoretikové anglického studentského militantního hnutí pozornost třem základním determinantám. Především stále se zvyšující potřebě odborně kvalifikovaných pracovníků a s tím souvisejícímu masovému rozšiřování duševní, nemanuální práce. V moderních společnostech nedochází jen k růstu počtu

duševních pracovníků spjatých více či méně s výrobním procesem, ale především k růstu počtu pracovníků v řídicích orgánech, v masové komunikačních prostředcích, v oblasti tzv. sociálního inženýrství. Při hledání příčin existence „Student Power“ se militantní studenti soustřeďují především na kritiku systému průprav z aspektu jejich obecných cílů: z aspektu cílů, jež by bylo možno stručně formulovat jako formování jedinců, kteří by byli plně zaujati svou prací, ale kteří by se nezajímali o její smysl a především účel; pracovníků, kteří by byli vysoce odpovědní pokud se týká odborné stránky jejich výtvaru, ale nezajímali by se o jeho společenské použití — využití či zneužití. Tvorba jedinců těchto parametrů, eufunkční z aspektu potřeb kapitalistické společnosti, její vládnoucí třídy, se plně nedaří a shromažďování jedinců, jejichž kritický potenciál je kultivován, rozvíjen, a zároveň je opomíjeno jeho společenské využívání, je považováno za jednu z hlavních determinant vynoření se „Student Power“, existence studentských bouří a rebelií.

Za další zdroj je považováno odhalení „skutečné tváře imperialismu“, k němuž došlo a zákonitě mohlo dojít teprve až začátkem šedesátých let, v době otevřených střetnutí světových supervelmocí se zeměmi „nerovných šancí“. K tomuto odhalení skutečné podstaty imperialistického systému a především k pochopení této podstaty prostým občanem či nezralým studentem mohlo dojít až v době vyvrcholení studené války, kdy proti sobě stály dvě světové velmoci soupeřící o moc a zdůvodňující nutnost zvyšování svého zbrojního potenciálu zvyšováním tohoto potenciálu zemí druhou. Skutečná tvář imperialismu byla prostým občanem a řadovým studentem pochopena teprve tehdy, kdy supervelmoc se dostala do otevřeného konfliktu se zemí „spadající do sféry jejího vlivu“, zemí počtem obyvatelstva, vojska, vyzbrojeností armády atp. se supervelmocí nesouměřitelnou.

Za třetí zdroj vynoření se „Student Power“ a determinantu studentských bouří jsou považovány zvětšující se rozdíly mezigenerační. Zrychlování vývoje společnosti, akcelerace změn objektivních podmínek života lidí způsobuje, že „každá nová generace studentů prochází v prů-

běhu odborné průpravy zcela odlišným universem“.

Hledání příčin současných studentských bouří vede poměrně často k hledání a nalézání dvou relativně samostatných příčinných problémových okruhů: problémového okruhu, který bychom s jistotou dávkou simplifikace mohli nazvat okruhem užších školských problémů, a okruhu širších problémů celospolečenských. Do prvního okruhu bývají nejčastěji řazeny problémy související s prudkým růstem počtu vysokoškolských studentů a jím determinovaným nedostatečným zabezpečením úrovně studia, problémy materiálního a sociálního postavení studenta, otázky osobních práv a povinností apod. Druhý problémový okruh je širší a „političtější“. Zahrnuje otázky destrukture a restruktury společnosti, přeměny společenského řádu, fungování studentstva jako revoluční síly apod. I když je nespornou skutečností, že většina anglických studentů je intenzivně zaměřena na otázky prvního problémového okruhu, daří se právě militantním studentům teoreticky zdůvodňovat dialektickou jednotu obou problémových okruhů. Směr i charakter jejich zacílení by bylo možno stručně charakterizovat takto: destrukture a restruktury vysoké školy započít epochu destrukture a restruktury společnosti.

Pojetí funkce vysokoškolského studentstva jako avantgardního předvoje revoluční změny, taktika boje

Požadavky anglických militantních studentů vycházejí z jimi stanoveného cíle — přeměny kapitalistické společnosti v společnost nového socialistického typu. [S přesným pojetím, obrazem této společnosti jsem se však zatím nesetkala. Teoretičtí vůdcové jsou mnohem silnější v analýze a kritice anglické a kapitalistické společnosti i společnosti „degenerovaného socialismu“ než v tvorbě modelu společnosti „skutečně socialistické“. Jejich „image“ této společnosti (mám na mysli její základní parametry) je značně proměnlivé.] Za základní hybnou sílu revoluční přeměny považují — v souhlase s Marxem — dělnickou třídu. Vysokoškolské studentstvo chápou jako politicky avantgardní předvoj revoluční změny. Funkcí vysokoškolského studentstva je především rozvinout revoluční kulturu jako předpoklad revoluční praxe. Varují

před zveličováním možností vysokoškolského studentstva a především před chápáním studentů jako hlavní či rozhodující hybné síly revoluční přeměny. Touto hlavní silou zůstává dělnická třída, a to včetně jejích novodobých transformací. Vysokoškolské studentstvo jako avantgardní předvoj se stává součástí těchto hybných sil. Aby tuto svou funkci mohlo plnit, aby se mohlo stát platnou a vysoce efektivní složkou tohoto hnutí, akceschopnou jednotkou, musí se nejprve stát vlastním hnutím, hnutím o sobě. Musí se nejprve stát hnutím veškerého či většiny studentů. Proto prvním krokem na vytyčené cestě se musí stát vtažení pokud možno veškerého studentstva do tohoto hnutí, odstranění dosavadní izolovanosti studentů od ostatních progresivních složek společnosti. A protože revoluční přeměna kapitalistické společnosti, boj dělnické třídy za její vymanění se z kapitalistického útlaču a vykořisťování jsou problémy internacionální, musí být funkci vysokoškolského studentstva stát se politickou avantgardou tohoto hnutí na internacionální bázi.

Z aspektu taktiky boje jsou jako první krok na cestě k dosažení stanovených cílů vytyčovány radikální přeměny na akademické půdě. Akademická půda je považována za primární prostor, na němž má revoluční hnutí možnost se formovat, šířit své myšlenky i získávat první „bojové“ zkušenosti. Vysoká škola, jež je militantními studenty považována za „baštu moci buržoazního systému“, za místo „třídní diskriminace a nedemokratismu“, je prostorem, v němž je nutno zahájit proces formulovaných makrostrukturálních přeměn. Je to půda, již studenti z jistého aspektu ovládají a „vlastní“, a je to půda z jistého aspektu „nejsnáze zranitelná“. Je to prostor kumulace potenciálních nositelů revolučních myšlenek. Proto boj s vysokou školou, její destrukture a restruktury se stávají primárním článkem procesu destrukture a restruktury globální společnosti. Na půdě vysoké školy musí být zahájen boj za sociální egalitarismus, a to bojem za zrovnoprávnění studentů samotných, bojem za odstranění všech specifických akademických práv, privilegií, sankcí, norem atp. Vysokoškolští studenti musejí v první řadě získat stejná práva

jako „každý jiný občan“. Jejich aktivita, jejich činy musejí podléhat pouze civilním soudům, a veškeré „specificky studentské“ sankce i privilegia musejí být zrušeny. Studentské organizace musejí získat stejný status jako všechny ostatní společenské organizace (tedy i právo být organizacemi politickými). Požadavek demokratizace společnosti musí nacházet svůj elementární výraz v demokratizaci přístupu k vysokoškolskému vzdělání, a to z aspektu jak třídní příslušnosti, tak rozdílů pohlaví. (Ve Velké Británii a především na klasických universitách Oxbridge existuje značná nerovnost v možnostech přístupu k vysokoškolskému vzdělání i mezi studenty a studentkami.) Demokratizace přístupu k vysokoškolskému vzdělání je považována za jednu z významných determinant transformace pojetí vysokoškolského vzdělání jako privilegia v právo. Militantní studenti vycházejí z hypotézy, že vysokoškolské vzdělání, které je zatím poměrně velkou částí studentů i obyvatelstva vůbec chápáno jako výsada nemnohých, nutí tyto jedince ke konformitě vůči systému. Vysokoškolské vzdělání chápáné jako mobilní kanál nutí ke konformitě, podrobování se normám, jež jsou v rozporu s požadavky a potřebami jedince formujícího se v celistvý autonomní subjekt, a tím i v rozporu s potřebami budoucí společnosti. Jedinec chápající vysokoškolské studium jako privilegium společnosti mu poskytnuté také necítí tak silnou potřebu prověřovat nejen pravdivost, ale především užitečnost informací, jež mu jsou dohodnutou cestou, tj. výukou na vysoké škole, nabízeny a předávány. Pasívně se spokojuje s jejich konzumem, reprodukuje je při „pokořujících“ zkouškách, a tím se de facto podrobuje státní moci prostřednictvím podrobování se akademickým autoritám.

Elementární demokracie, požadující rovnost všech, musí odstranit i hierarchizaci jedinců, kteří se jakýmkoli způsobem a v jakékoliv formě podílejí na činnosti realizované na akademické půdě. Musí tedy odstranit rozdíly mezi profesory, výzkumnými pracovníky, studenty, technickými a administrativními pracovníky atd. Musí odstranit tradiční statusové dělení. Z toho plyne, že studenti se zcela samozřejmě rovnoprávně musejí podílet

na chodu university — a to nejen v rovině administrativního řízení, ale i při rozhodování o obsahu a formách výuky, personálním obsazení jednotlivých přednášek apod. Se stejnými právy a povinnostmi se musejí podílet na hodnocení studentů, svých spolužáků, i hodnocení vysokoškolských učitelů (tedy i v otázkách jejich finančního hodnocení). Militantní studenti vycházejí z teze, že moc vysokoškolských učitelů nepramení z jejich pozice determinované „přidělením státní moci“, ale především z toho, že disponují určitým souborem vědomostí, jež jsou nezbytné k úspěšnému vykonání zkoušek, k získání známky. Takto determinovanou koncentrací moci je nutné rozrušit, právě tak jako je nutné odstranit formování úzce odborně zaměřeného specialisty.

Boj militantních studentů proti zkouškám je mimo frontální útok veden z aspektu poukazu na jejich relevanci a reliabilitu, na subjektivnost hodnocení výsledků práce studenta učitelem, a také z aspektu narušení běhu systematického vzdělávání se zkouškovým obdobím. (Existence zkoušek nutí jedince k tomu, aby na určitou dobu přerušil svou kultivaci a věnoval pozornost vykonání „zcela formálního úkonu“, zkoušky. Zároveň odvádí jeho pozornost od koncentrace na systematické poznávání a přemýšlení k aktivně determinované nutnosti získat známku jako doklad o své schopnosti a pracovitosti.) Zkoušky jako nástroj moci učitelů by měly být zrušeny, neboť nejsou a nemohou být vhodným motivem, hnací silou kultivační aktivity. Touto hnací silou může být jediné zájem o práci, touha po vzdělání (determinovaná vědomím, že vzdělání je předpokladem možností přeměny společnosti), smysl pro povinnost. Získání absolutoria o ukončeném vysokoškolském vzdělání by mělo být automatické.

Druhý frontální útok, o němž jsme se již zmínili, vedou angličtí militantní studenti proti učitelům, koncentrujícím ve svých rukách rozhodování o náplni výuky a formách výuky. Funkcí současného studentstva musí být dosažení dohody či vynucení participace při rozhodování o tom, co má být na vysokých školách, na jednotlivých fakultách, v učebních kursech přednášeno. Každá škola jako sociální sy-

stém mající svou určitou funkci přenáší předem dohodnuté a „státem a akademickými funkcionáři posvěcené“ prvky globální kultury. Obsah tohoto transferu podle militantních studentů dnes ovšem téměř vůbec nevyhovuje potřebám formování svobodné, autonomní osobnosti a především nevyhovuje formování osobnosti jedince, který by byl potenciálním nositelem společenské změny, společenského progresu. Proto jedním z prvořadých cílů studentů musí být i jejich vlastní podstatný zásah do oblasti této přenášené kultury, neboť současní vysokoškolští učitelé stojí ve své drtivé většině na pozicích reakčních, jsou ochránci a konzervátory stávajícího systému. Studenti musejí přestat dělat to, co „oni“ chtějí, musejí se odnaučit vstřebávat do sebe, konzumovat jen ty poznatky, které jim „oni“ nabízejí a předávají. Tímto konzumem předem domluvených a posvěcených poznatků (konvergujících s potřebami stávajícího systému), jejich interiorizací vlastně studenti přejímají i normy stávajícího systému, identifikují se s nimi a stávají se tak jejich přirozenými obhájci. Studenti se musejí v současné době naučit využívat existujícího vědního potenciálu soustředěného v rukách učitelů vysokých škol ke své kultivaci — ke kultivaci, jejímž výsledkem je svobodný, autonomní jedinec, potenciální nositel revoluční přeměny.

Ve své taktice boje za zformování studentského hnutí, za vytvoření silné jednotné studentské fronty, studentského hnutí, jež by bylo schopno být skutečným předvojem v boji dělnické třídy za její plné osvobození, se militantní studenti soustřeďují v první řadě na uchopení moci v organizaci vysokoškolských studentů a na instrumentalizaci této organizace v souladu se svými zájmy a záměry. Jistým vzorem je jim i vedení francouzského studentského svazu v době francouzsko-alžírské války. Stávají se inspirátory a vůdci studentských demonstrací, stávek, okupací vysokých škol atp. Získávají podporu především v akcích, jež svým významem přesahují oblast zájmů pouze studentských — např. při demonstracích proti válce ve Vietnamu, při podporování stávkujících dělníků ve velkých závodech apod. Systematicky vyhledávají nové formy spojení s dělnickou třídou a formy posilování a upevňování tohoto spojení. Navazují kon-

takty s odbory a se všemi „protiimperialistickými silami“. Navštěvují Kubu i Sovětský svaz a ostatní země „degenerovaného socialismu“ východní Evropy. Studují Marxe, Gramsciho, Althussera, Castra, Mao Ce Tunga. Akademickou půdu chápou jako prostor šíření idejí, formování hnutí, a to nejen „mírovou cestou“, ale i jako prostor praktického revolučního boje plněního především dvě základní funkce: jednak získávat prvotní bojové zkušenosti v přímých střetnutích s autoritativními představiteli represivní demokracie, a za druhé přímou konfrontací „Student Power“ a autoritativních představitelů státní moci odhalovat „skutečnou tvář kapitalismu“. Proto vytvářejí a inscenují situace, v nichž nutně musí docházet k zákroku „státní moci“. Proto provokují, porušují obecně přijaté „akademické“ normy a dopouštějí se i z hlediska trestního práva trestné činnosti. Ve svých střetnutích s představiteli moci chtějí odhalovat skutečnou podstatu represivní demokracie všem méně uvědomělým či „politicky dosud nemyslicím“ (v jejich pojetí) studentům a obyvatelstvu vůbec. Tato střetnutí, v nichž se militantní studenti snaží vykazovat vysoký stupeň rezistence vůči tlaku autorit a „státní moci“, jsou jednou z významných forem ideologického boje, jehož hlavním cílem je odhalení podstaty existujícího systému, represivní demokracie. Snaha o pokud možno co nejvýraznější a nejefektivnější odhalování této podstaty je hnací silou aktivity militantních studentů, motivem jejich aktivní rezistence, nepřístupnosti vůči kompromisům.

Taktika boje militantních studentů, a to především v rovině ideologie, má prvky dosti vyzrálé politické profesionality. Je nespornou skutečností, že v poměrně nepočetných řadách militantních studentů jsou výborní propagandisté a agitátoři. Jejich rétorické projevy strhávají, především však v určitých situacích, na jejich stranu poměrně velký počet studentů — i nemilitantních; získávají tak pro své zájmy i poměrně velký počet studentů „moderates“. Je tomu tak především — či možno říci pouze — v situacích, jež by bylo možno stručně charakterizovat jako situace, v nichž specifické zájmy militantních studentů se kryjí s obecně uznávanými zájmy studentskými. V situacích,

kdy na první pohled nejde jen o zájmy militantních studentů, determinované jejich obecně formulovanými cíli přeměny společnosti, ale o zájmy celoskupinové a v jistém smyslu i stavovské. K silné podpoře militantních studentů dochází například v situacích, v nichž se jedná o vylučování militantních studentů z vysoké školy či o podstatné omezování jejich osobních práv jako důsledek jejich předcházejících akcí a jejich revoluční aktivity. V těchto situacích dochází k dominanci celoskupinového cítění a dočasné podpoře militantních studentů studenty umírněnými. Ovšem i tato podpora měla zatím vždy jen krátké časové vymezení a byla i jinak limitována. Hnutí militantních studentů získává, jak již bylo uvedeno, podporu velké části studentstva i v jiných situacích — především při demonstracích proti rasové diskriminaci, proti omezování suverenity samostatných států atp. V těchto obdobích vzednutí aktivity veškerého či většiny studentstva a v době otevřených střetnutí studentů s představiteli „státní moci“ zvyšují militantní studenti aktivitu svého působení na „studentské masy“. Především v těchto fázích studentského hnutí dochází k přímé aplikaci jejich teze, že funkci vysoké školy je nejen transfer určitého okruhu úzkých, tj. odborných vědomostí a poznatků nutných k pozdějšímu výkonu profesionální role, tedy role úzce odborně profesionálně zaměřeného pracovníka, ale především příprava pracovníka a občana aktivně participujícího na chodu sociálního makroorganismu. Především v těchto klíčových obdobích se vysoká škola stává místem revoluční praxe. Militantní studenti zvyšují intenzitu svého působení na masy studentů a opakovaně se pokoušejí o plné uchopení moci do svých rukou. Při významných jednáních jsou schopni a ochotni taktizovat. Prodlužují dobu těchto jednání na dobu neúnosnou pro „normálního“ studenta, studenta, který není v jejich aktivitě a hnutí zainteresován. Vítězí v závěrečných fázích hlasování zpravidla proto, že většina ostatních studentů nevydržela dlouhotrvající nápor a boj vzdala. Systematicky se připravují na tak zvaný „revolutionary moment“, situaci, v níž „za den a noc se dá udělat více politické práce než za semestr či rok v klidové fázi“.

Závěr

Jak již bylo uvedeno, je hnutí anglických militantních studentů hnutím, které se ve srovnání s jinými průmyslově vyspělými zeměmi objevilo značně opožděně. Také dosavadní intenzita bouří anglických studentů je ve srovnání s intenzitou v ostatních zemích značně nižšího stupně. Příčiny opožděného vynorení se anglické „Student Power“ i nižší intenzity studentských bouří, právě tak jako příčiny poměrně malé podpory militantních studentů bude nutno hledat jak ve specifice britského politického, sociálního i hospodářského systému, tradicích anglické buržoazní demokracie a nedostatku revolučních tradic v novodobých dějinách britského imperia, tak i v opožděné technokratizaci vysokoškolského vzdělání. Tento pozdní nástup technokratizace má totiž za následek, že konflikt mezi tradičním stylem vzdělání a novým technokratickým modelem nenabyl ve Velké Británii dosud tak ostrých forem. Ve Velké Británii nedošlo k tak prudkému růstu počtu vysokoškolských studentů, jako v řadě jiných zemí. Velká Británie nemá svou variantu Berclay či Nanterres. Nemá multi-university, v nichž by byly shromážděny desetitisíce studentů a v nichž by došlo ke kumulaci velkého počtu studentů společenskovědních oborů — neboť pro Velkou Británii, právě tak jako pro všechny ostatní země, platí, že kádr nejrevolučnějších a v studentském hnutí nejaktivnějších jedinců je tvořen především posluchači (i graduovanými) společenskovědních oborů. Zdá se, že ať se již bude vývoj studentského militantního hnutí ubírat jakýmkoli směrem, jeho anglická buňka nebude v celosvětovém měřítku hrát prim, ani příliš významnou roli. Pro anglické militantní studenty je totiž i dosti obtížné, především ve srovnání s „možnostmi“ jejich západoněmeckých či francouzských kolegů, dosáhnout odhalování „skutečné tváře represivní demokracie“ v otevřených střetnutích „Student Power“ s nositeli „státní moci“, neboť autoritativní představitelé této „státní moci“ jim příliš mnoho příležitostí k manifestování podstaty represivní demokracie zatím nedávají.

Е. Френова: Современное движение борющихся английских студентов

Статья сосредоточивается на современном студенческом движении в Англии и прежде всего на движении борющихся английских студентов. Главная цель статьи — это в первую очередь трансфер мыслей, целей, намерений и теоретических исходных пунктов борющихся английских студентов, сформулированных теоретически английской студенческой «Нев Лефт» и сопоставление упомянутого движения с движением в иных промышленно развитых странах. Движение борющихся студентов в Англии появилось значительно позже. То же самое и интенсивность студенческих волнений была в этой стране, в сравнении с другими странами, более низкой. Причины опоздавшегося выныривания английской «Студент Повер» и низкой интенсивности студенческих волнений необходимо искать как в специфике английской политической и социальной системы, в недостатке революционных традиций в современной истории английского империя, так и в запоздавшей технократизации университетного образования. Последствием опоздавшегося наступления технократизации является и то, что конфликт между традиционным стилем образования и новой технократической моделью не приобрел до сих пор в Англии отчетливых острых форм.

E. Freiová: Contemporary Movement of the English Militant Students

The paper concentrates on the contemporary student movement in England, primarily on the movement of the English militant students. Its main objective is the transfer of ideas, goals, intentions and theoretical starting points of the English militant students, as formulated by the theorists of the English Student Left, and the comparison of this movement with that taking place in other industrially developed countries. The movement of the militant students appeared in England rather belatedly; also the intensity of student revolts in this country was — in comparison with other countries — lower. The reason for the belated appearance of the English Student Power, as well as for the lower intensity of the students' riots in general, are to be sought both in the specific features of the British political and social systems, in the lack of revolutionary traditions in the modern history of the British Commonwealth, and in the retarded technocratization of university education. The late appearance of technocratization results in the fact that, in Great Britain, the conflict between the traditional style of education and the new technocratic model has not as yet acquired clear-cut and acute forms.

Je snad vhodné začít několika poznámkami. Marxův příspěvek k poznání člověka nebo, v užším smyslu, k psychologii je téma, kterému bylo věnováno poměrně málo pozornosti. Na rozdíl od Aristotela nebo Spinozy, jejichž díla o etice jsou psychologickými pojednáními, myslí se o Marxovi, že se zabýval pouze zákony a vývojem společnosti a nikoli individuálním člověkem, jeho pudy a charakterem.

Toto opomíjení Marxova příspěvku k psychologii je způsobeno několika činiteli: 1. Marx nikdy nezpracoval své psychologické názory systematicky. Jsou roztroušeny po celém jeho díle a jejich systematickosti se teprve ukáže, když jsou shrnuty dohromady. 2. Marxův skutečný obraz člověka a jeho příspěvek k psychologii byl zatemněn jednak zploštěným výkladem, podle něhož se Marx zabýval jenom ekonomickými jevy, jednak nesprávným výkladem jeho pojetí materialismu, podle něhož Marx předpokládal, že člověk je od přírody hnán především touhou po hospodářském zisku. 3. Marxova dynamická psychologie se objevila příliš brzy, než aby mohla vzbudit dostatečnou pozornost. Systematická hlubinná psychologie se rozvinula teprve za Freuda a jeho psychoanalýza se stala nejdůležitější psychologickou teorií. Její popularita, do určité míry vyvolaná jejím mechanistickým materialismem, zatemnila rozpoznání jádra

humanistické hlubinné psychologie, které je možno najít v Marxovi. Z druhé strany bylo pochopení Marxových psychologických koncepcí blokováno stále významnější úlohou mechanisticky orientované experimentální psychologie.

Jak by tomu mohlo být jinak? Moderní akademická a experimentální psychologie je do značné míry vědou o odcizeném člověku, kterého zkoumají odcizení badatelé odcizenými a odcizujícími metodami. Marxova psychologie, plně si uvědomující fakt odcizení, byla schopna překonat tento typ psychologického přístupu, neboť nepovažovala odcizeného člověka za přirozeného člověka, za člověka vůbec. Výsledkem ovšem bylo, že Marxova psychologie zůstala nepřístupná všem, kdo věří, že reflexologie a podmiňování jsou posledním slovem ve znalosti člověka. Dnes je snad lepší příležitost než kdy jindy pochopit Marxův příspěvek k psychologii — zčásti proto, že se podstatné objevy Freudovy nadále nepovažují za naprosto neoddelitelné od mechanistických částí jeho teorie (např. teorie libida), zčásti proto, že obroda humanistického myšlení vytváří lepší základ pro porozumění Marxově humanistické psychologii.

Bylo by jistě zbytečné omlouvat se za to, že při daném rozsahu referátu se nemohu pokusit o víc než o stručný přehled toho, co považuji za jádro Marxova pří-

* *Marr's Contribution to the Knowledge of Man*, Social Science Information 1968, 7 (3), 7–17.

Pro bližší informaci čtenářů předkládáme v plném znění posudek této stati od P. Maydla:

Otištění překladu Frommovy přednášky *Marxův příspěvek k poznání člověka* v Sociologickém časopise pokládám za velmi vhodné, a to nejen z důvodů vědecké kurtoázie.

Název statí vystihuje dosti přesně její obsah. Fromm dal Sociologickému časopisu k dispozici přednášku, kterou připravil pro Symposium o vlivu Marxu na současnou vědeckou myšlenku, uspořádané v Paříži v květnu 1968 Mezinárodní radou společenských věd (ISSC) a Mezinárodní radou pro filosofii a humanistická studia (ICPHS).

Ačkoliv jsou Frommovy názory a teorie u nás dosti známy, je tato studie zajímavá tím, že se v ní Fromm pokusil nastínit ve vší stručnosti hlavní teze Marxova psychologického systému se zvláštním zřetelům k motivaci. Jde o pokus zdřípít, v němž Fromm s autoritou, výrazovou jasností a pregnancí sobě vlastní zdůrazňuje

proti nedostatkům moderní, odcizené, akademické a experimentální psychologie, mechanistického behaviorismu a Freudovy psychoanalýzy Marxovo pojetí dynamické psychologie, založené na činném, mnohorozměrném vztahu člověka ke světu, k druhým a k sobě samému.

Největší pozornost je věnována Marxově teorii pudů a potřeb a jejich vztahu nejen k seberealizaci, ale i k vášním, lásce, životu, smrti, neurózám, charakteru, bytí, vědomí, nevědomí a sociální existenci. Výběr témat a jejich interpretace je jistě typicky frommovská, přesto však autor zůstává do značné míry objektivním referentem Marxových názorů, i když nezapomíná klást vedle nich i pojetí vlastní.

Frommova statí má tak převážně charakter solidního, zasvěceného konspektu a považují ji za velmi užitečnou pro současnou filosoficko-antropologickou a sociologickou diskusi o podstatě člověka a potřebě jeho komplexního výzkumu. To byl ostatně jistě i cíl, který si autor kládil při jejím napsání.

Přemysl Maydl

spěvku k psychologii. Je samozřejmé, že mnohé prvky z jeho psychologického myšlení lze nalézt u myslitelů, kteří mu předcházeli, z nichž Spinoza, Goethe, Hegel a zvláště Feuerbach jsou jen několika jmeny ze sledu mimořádných postav východních a západních myslitelů.

Marx, mluvící o psychologii jako o „přírodní vědě člověka“ (totožné s „lidskou přírodní vědou“), začíná u pojmu lidské přirozenosti, který pak prochází celým jeho dílem až do posledních stránek *Kapitálu*, kde ve 3. svazku hovoří o pracovních podmínkách, které jsou pro „lidskou přirozenost nejpřiměřenější a z ní nejceňnější“. Zatímco v *Ekonomicko-filosofických rukopisech* z r. 1844 píše Marx o „podstatě člověka“ nebo o „druhovém životě“ člověka, zpřesňuje již v *Německé ideologii* užití „podstaty“ slovy, že „tato podstata ... není žádnou abstrakcí“, a v *Kapitálu* nahrazuje pojem „podstaty“ pojmem „obecné lidské přirozenosti“, kterou je nutno odlišit od „lidské přirozenosti, která je pozměněna v každém historickém údobí“. To je opravdu významné zjemnění pojmu lidské přirozenosti, ale v žádném případě to neznamená jeho opuštění.

Dává nám Marx definici „podstaty lidské přirozenosti“, „obecné lidské přirozenosti“? Dává. V *Ekonomicko-filosofických rukopisech* definuje druhový znak lidských bytostí jako „svobodnou vědomou činnost“ v kontrastu s přirozeností zvířete, které „se ničím neodlišuje od své činnosti. Zvíře a jeho životní činnost přímo splývají. Jsou jedno a totéž.“ I když ve svých pozdějších pracích upouští od termínu „druhový znak“ a nemůže tedy opakovat tutéž formulaci, klade stejný důraz na činnost jakožto charakteristiku nezmrzačené, nerozkouskované přirozenosti člověka. V *Kapitálu* definuje člověka jako „společenského tvora“ a kritizuje Aristotelovu definici člověka jako „politického tvora“, která je „právě tak příznačná pro starou klasickou společnost, jako je Franklinova definice člověka jako »tvora vyrábějícího nástroje« příznačná pro yankeeství“. Marxova psychologie — stejně jako jeho filosofie — je jednou z lidských činností a zcela souhlasím s názorem, že nejpráhodnější lze Marxovu definici člověka opsat vymezením člověka jako by-

losti „praxe“, k čemuž se ještě později vrátím.

První krok, který Marx učinil, když použil pojmu lidská přirozenost v té či v oné formě v celém svém díle, by měl malý význam bez druhého a ještě důležitějšího kroku, charakterizujícího jeho psychologickou teorii. Mám na mysli jeho pojetí lidské přirozenosti jako dynamické přirozenosti. Vidí, že člověk je hnán vášněmi nebo pudy, ačkoliv si tyto hnací síly vůbec neuvědomuje. Marxova psychologie je *dynamická psychologie*. To z ní dělá na jedné straně příbuznou Spinozovy psychologie a předchůdkyni Freudovy psychologie, a na druhé straně ji to činí protikladnou jakékoliv mechanistické a behavioristické psychologii. Pokusím se později ukázat podrobněji, jak je Marxova dynamická psychologie založena na primátu *vztáznosti* člověka ke světu, k člověku a k přírodě, na rozdíl od Freudovy psychologie, založené na modelu izolovaného *homme-machine*.

Marxovo nejobecnější a přece velmi plodné pojetí pudů vychází z rozlišení „konstantních“ nebo „fixních“ pudů a „relativních“ pudů. Konstantní pudy „existují za všech okolností a ... společenské podmínky mohou měnit jenom jejich formu a směr“. Relativní pudy „vděčí za svůj vznik jenom určitému typu organizace společnosti“. Marx zařazuje sexus a hlad do kategorie „fixních pudů“, zatímco lakota je příkladem relativního pudu. Toto rozlišení je těsně spjato s rozlišením mezi obecnou lidskou přirozeností a jejími specifickými projevy. Na tomto místě chci jen krátce říci, jak je toto rozdělení fixních a relativních pudů mimořádně plodné a že samo toto pojetí opravdu představuje nanejvýš důležitý příspěvek k dnešní diskusi o pudech a instinktech. Marx objasňuje toto rozlišení ještě dále a říká, že „relativní žádosti, apetity“ (tj. jiné slovo pro pudy) „nejsou integrální složkou lidské přirozenosti“, ale „vděčí za svůj vznik určitém sociálním strukturám a určitém podmínkám výroby a styku“. Marx zde již spojuje relativní pudy se sociální strukturou, s podmínkami výroby a styku, a tak klade základy pro dynamickou psychologii, která chápe většinu lidských žádostí, tj. velkou část lidské motivace, jako determinovanou výrobním procesem. Pojem „sociální charak-

ter“ v dynamickém smyslu, v němž jsem jej formuloval, je založen na této Marxově tezi.

Neméně důležité než Marxovo rozlišení konstantních a relativních pudů je jeho uvažování o živočišných a lidských kvalitách konstantních pudů. A právě v tomto bodě je rozhodující rozdíl mezi Marxovou a Freudovou dynamickou psychologií. O konstantních pudech, o nichž předpokládají psychoanalytici i akademičtí psychologové, že mají stejné vlastnosti u člověka i u zvířete, prohlašuje Marx: „Jídlo, pití, plození atd. jsou sice také ryze lidské funkce, ale v abstrakci, jež je odděluje od ostatní sféry lidské činnosti a jež z nich činí konečné a jediné cíle, jsou to živočišné funkce“. Pro freudovskou psychoanalýzu, spočívající na modelu izolovaného člověka-stroje, jehož pudy jsou živěny vnitřními chemickými procesy, je ukojování hladu, žizně a pohlavní touhy, které má redukovat na optimální práh, samo sobě účelem.

Nyní jsme připraveni na jeden z nejzákladnějších Marxových výroků o povaze pudů: „*Vášeň¹ je bytostná síla člověka, usilující se vši energii o dosažení svého předmětu*“. V tomto výroku je vášně považována za pojem vztahu nebo vztažnosti. Není to jako ve Freudově pojmu instinktu nebo pudu vnitřní chemicky vzniklá tendence, která potřebuje předmět jako prostředek svého ukojení, ale samotné vlohy člověka, jeho *Wesenskraft*, jsou vybaveny dynamickými vlastnostmi a musí směřovat k předmětu, k němuž se mohou vztahovat a s nímž mohou splynout. *Dynamika lidské přirozenosti má své kořeny primárně v této potřebě člověka projevovat schopnosti vůči světu, spíše než v jeho potřebě používat světa jako prostředku, jímž by ukájel fyziologické nezbytnosti*. Protože mám oči, říká Marx, potřebuji vidět; protože mám uši, potřebuji slyšet; a protože mám srdce, potřebuji cítit. Zkrátka, protože jsem člověk, potřebuji člověka a svět. Při dnešní popularitě tzv. psychoanalytické ego-psychologie je snad užitečné poznamenat, že když zde Marx mluví o schopnostech a jejich výrazu, nemluví zaručeně o ego, ale o vášni, o „přirozených silách a vlo-

hách, které existují v člověku jako tendence a schopnosti, jako pudy“; o energii vložené do potřeby každé vlohy, která se má projevit.

Četné další Marxovy výroky jsou variacemi na téma vášně jako kategorie vztažnosti člověka k sobě, k druhým a k přírodě, a jako realizace jeho bytostných sil. Pro nedostatek místa mohu uvést jenom některé z nich. Marx říká velmi jasně, co míní „lidskými vlohami“, které se obracejí jako vášně ke světu: „Každý z lidských vztahů k světu, zrak, sluch, čich, chuť, citění, myšlení, nazírání, počítky, vůle, činnost, láska, zkrátka všechny orgány individuality jsou ... činným osvědčením lidské skutečnosti“.² Předmět se sám polidštuje právě proto, že je výrazem lidské skutečnosti, nebo slovy Marxe: „V praxi může být můj poměr k věci jen tehdy lidský, je-li lidský poměr věci k člověku“. (Rád bych mimochodem upozornil na základní podobnost této Marxovy koncepce s koncepcemi, které je možno najít u Goetha, v buddhismu Zen a v křesťanském mysticismu.)

„Pudy“ člověka jsou tedy výrazem podstatné a specificky lidské potřeby, potřeby být ve vztahu k člověku a k přírodě a seberealizovat se touto vztažností. Cílem je „dosáhnout jednoty člověka s přírodou, vytvořit přirozený smysl člověka a lidský smysl přírody“. Potřeba seberealizace v člověku je kořenem specificky lidské dynamičnosti. Bohatý je takový člověk, který potřebuje zároveň „složité lidské projevy života a jehož vlastní seberealizace existuje jako vnitřní nutnost, jako potřeba“.

Marx viděl také jasné sepětí poměru člověka k sobě samému s jeho poměrem k druhým lidem. V tomto ohledu je Marxovo stanovisko v zásadě shodné s Goethovým, který napsal: „Člověk zná sám sebe jenom natolik, nakolik zná svět. Zná svět jenom spolu se sebou a uvědomuje si sebe jenom spolu se světem“. Z této dynamické vztažnosti tedy vyplývá, že pro Marxe je „bohatý člověk zároveň člověkem, který *potřebuje* složité lidské projevy života a jehož vlastní seberealizace existuje jako vnitřní nutnost, jako *potřeba*“. Proto je „chudoba pasivním

¹ Ve shodě s Frommem užíváme místo „náruživosti“ dnes užívanějšího termínu „vášeň“. (Pozn. překl.)

² Kurzívou jsou v citátech z Marxe vytištěna

místa zdůrazněná Frommem, který někdy nepřihlíží, zřejmě záměrně, ke způsobu zdůrazňování v originálním textu. (Pozn. překl.)

poutem, které přivádí člověka k prožívání potřeby největšího statku, *druhé osoby*“.

Je tímto člověkem vztahů, který se energicky snaží o vyjádření svých schopností, dělník nebo měšťák 19. století? Je-li odpověď záporná — a ona je záporná — jakou má závažnost Marxův model lidské přirozenosti pro porozumění člověku? Jde o člověka zlatého věku minulosti nebo o člověka mesianistické vidiny budoucnosti? Odpověď je složitá a vede nás přímo k jednomu z nejpronikavějších a nejmodernějších pojmů Marxova psychologického systému. Na rozdíl od duševní choroby, definované v relativních termínech jako choroba, která je jiná a vážnější než choroba obyčejného člověka, nebo z jiného hlediska jako choroba, která nezabraňuje člověku vyrábět a plodit, zobrazuje Marx patologii průměrnosti, zmrzačenosti statisticky normálního člověka, který ztratil sebe, svou lidskou podstatu, bytost, již by měl být, protože by jí mohl být. Marx tedy mluví o možnosti, že se člověk může „ztratit“ v předmětu za předpokladu, že se předmět nestal lidským předmětem, tj. že jeho poměr k předmětu není aktivní vztázností, často zvanou „přisvojením“. Mluví o člověku, který se stává „duševně a fyzicky odlidštěným“, nebo o „zmrzačeném“ dělníkovi, o „pouhém zlomku člověka“ proti „plně rozvinutému jednotlivci“. Není-li člověk, uvažuje Marx, v činném poměru ke druhým a k přírodě, ztrácí sebe sama, jeho pudy ztrácejí lidské a dostávají zvířecí vlastnosti, a tak — můžeme pokračovat — ježto člověk není zvíře, stává se nemocnou, rozkouskovanou, zmrzačenou lidskou bytostí. Zde je právě revoluční a léčebný prvek v Marxově dynamické psychologii. Člověk není jenom potenciálně schopen, ale potřebuje mít poměr ke světu, a aby byl lidským a mohl se léčit, potřebuje obnovit zdravý, a nikoli patologický způsob lidského života.

Marxovo pojetí zmrzačeného a plně rozvinutého člověka tvoří základnu nového, původního výkladu neurózy. Mám na mysli důležité místo v *Německé ideologii*: „Vůbec je pošetilé, když někdo předstírá, že prý je možno uspokojit nějakou náruživost odděleně od všech ostatních náruživostí, že prý je možno ji uspokojit a neuspokojovat při tom sebe, celé živé individuum. Nabude-li tato náruživost nějaké abstraktní, oddělené povahy, stavi-li

se tedy vůči mně jako nějaká cizí síla, jeví-li se tedy uspokojování individua i jako jednostranné uspokojování jedné jediné náruživosti — pak to rozhodně nespočívá ve vědomí nebo v „dobré vůli“, ... nýbrž v *bytí*; nikoliv v myšlení, nýbrž v životě; spočívá to v empirickém rozvíjení a životním projevu individua, a to zase závisí na poměrech ve světě. Jestliže okolnosti, v nichž toto individuum žije, mu dovolují pouze jednostranně rozvíjet jednu vlastnost na úkor všech ostatních vlastností ..., pak se takové individuum zmůže jen na jednostranný, zmrzačený vývoj.“

Marx zde mluví o odcizených vášních, o vášních, které jsou ukájeny jako účely samy o sobě, aniž uspokojují celou lidskou bytost, které jsou odděleny od všech ostatních vášní a stojí proti jednotlivci jako odcizená síla. V instinktivistické psychologii jako je Freudova, kde normálnost a zdraví jsou právě výsledkem ukájení jednoho instinktu, totiž pohlavního instinktu, se podobná úvaha nemůže objevit. V humanistickém pojetí vášní, podle něhož se energie rodí z činného úsilí všech schopností, které se chtějí dostat ke svému předmětu, poukazuje Marxův výrok na povahu neurózy nebo duševní choroby: lze ji definovat jako absolutní nadvládu, a tedy jako odcizení jedné vášně.

Klíčovým pojmem lidského, tj. nikoli odcizeného nebo patologického pudu je *činnost*, nebo — jako Marx originálně říkal — sebečinnost. Co Marx míní činností? Zřejmě nemá na mysli „činnost“ ve smyslu, který má v současné řeči: dělat něco, být zaměstnán atd. Je také rozdílná od činnosti zvířat, která „formují jen podle měřítka a potřeby druhu, k němuž náleží, kdežto člověk umí produkovat podle měřítka každého druhu a dovede vždy dát předmětu jeho náležitou míru; člověk tudíž formuje také podle zákonů krásy“. Marxovo pojetí činnosti má blízko ke Spinozově pojetí činnosti jako tvůrčího a spontánního činu, možného jenom v podmínkách svobody. Mluví například o „spontánní činnosti lidské fantazie, lidského mozku a srdce“. Toto pojetí činnosti se zvláště ujasňuje, když Marx mluví zcela konkrétně o lidských vášních, zejména o lásce. „Předpokládejme“, píše, „že člověk je člověkem a že jeho poměr ke světu je lidský. Lásku pak lze dát za

lásku, důvěru za důvěru atd. Chcete-li mít požitek z krásy, musíte být umělecky vzdělanou osobou; chcete-li mít vliv na lidi, musíte být osobou, která má skutečně podněcující a povzbuzující účín na druhé. Každý z vašich vztahů k člověku a k přírodě musí být *specifickým* výrazem, odpovídajícím předmětu vaší vůle, vašeho *skutečného individuálního života*. Milujete-li, aniž vzbudíte lásku, tj. nejste-li schopen, když se *projevíte* jako milující osoba, stát se *milovanou osobou*, pak je vaše láska impotentní a neštěstím“.

Nejvýrazněji vyjadřuje Marx tuto činnou vlastnost lásky ve *Svaté rodině*:

„Pan Edgar proměňuje lásku v „bohyni“, a to v „ukrutnou bohyni“: tím, že z *milujícího člověka*, z lásky *člověka* dělá člověka *lásky*, tím, že „lásku“ jako podstatu odtrhuje od člověka a jako takovou zesamostatňuje. Tímto jednoduchým procesem, touto přeměnou predikátu v subjekt, lze všechna určení a všechny projevy lidské podstaty kriticky přetvořit v *nelidské* a v *zvnějšněné* podstaty. Láska je lidskou činností, nikoliv pasivitou (*milovat*, spíš než *propadnout lásce*), „vždyť teprve láska opravdu učí člověka věřit v předmětný svět existující mimo něho.“

Marxově pojetí skutečně lidských potřeb, tedy potřeby druhého, potřeby vyjádřit vlastní schopnosti a nechat je rozplynout v předmětech jim přiměřených, je možno plně porozumět, věnujeme-li pozornost Marxovým názorům na syntetické a zotročující potřeby. Moderní psychologie se málo zabývá kritickým rozbořením potřeb; přijímá zákony průmyslové výroby (maximální výroba, maximální spotřeba a minimální lidské třenice) a domnívá se, že samotný fakt, že člověk po něčem touží, je důkazem oprávněnosti potřeby věci, po níž touží. Freudovská psychoanalýza, soustředěná jenom na sexuální potřeby a později na destrukční potřeby, které jsou doplňkem k potřebám zachování druhu, nemá žádný důvod, aby se zabývala rozbořením potřeb. Naproti tomu Marx, jak je dáno dialektickou povahou jeho psychologie, poukazuje velmi jasně na podvojný charakter potřeb a užívá právě tohoto momentu při svém nejostřejším útoku na psychologickou vědu, který učinil v *Ekonomicko-filosofických rukopisech* z roku 1844:

„Co si vůbec máme myslet o vědě, která

... nepocituje sama v sobě svou neúplnost, pokud jí tak rozšířené bohatství lidského působení nic neříká, leda to, co je možno říci jedním slovem: „*potřeba*“, „*hrubá potřeba*“? ... Každému člověku jde o to vytvořit pro druhého nějakou *novou* potřebu, aby ho donutil k nějaké nové oběti, aby ho přivedl do nějaké nové závislosti a aby ho zlákal k novému způsobu požitku ... Každý se snaží vytvořit nad druhým nějakou *cizí* bytostnou sílu, aby v ní došel ukojení své vlastní zistné potřeby. S množstvím předmětů tedy rostete říše cizích bytostí, které si člověka ujařmily, a každý nový produkt je *novou možností* vzájemného podvádění a vzájemného okrádání. Člověk chudne tím víc jakožto člověk ... Subjektivně se to zase jeví tak, že se rozsah výrobků a potřeb stává *vynalézavým* a *ustavičně kalkulačním* otrokem nelidských, rafinovaných, nepřirozených a *smyšlených choutek* ... Výsledkem je ..., že výroba příliš mnoha „užitečných“ věcí produkuje příliš *neužitečnou, zbytečnou* populaci. Obě strany zapominají, že plýtvání a úspory, přepych a nedostatek, bohatství a chudoba se vyrovnávají.“

Tímto rozlišením skutečných a pomyslných lidských potřeb se Marxova psychologie dotýká jednoho z nejdůležitějších rozlišení, které je nutno v psychologii potřeb udělat. Izolovaný a hypoteticky předpokládaný sexuální instinkt je „normální“ jenom potud, pokud je částí totality životních projevů člověka; umělé vyvolaná (reklama) potřeba a touha není normální, přirozená, zdravá a lidská jenom proto, že je subjektivně pocíťovanou touhou. Otázka, jak rozlišit mezi lidskými a nelidskými, skutečnými a pomyslnými, kladnými a zhoubnými potřebami je opravdu základním psychologickým problémem, který psychologie a psychoanalýza ani nemohou začít studovat, protože žádné takové rozlišení nedělají. A jak by také mohly dělat, když jejich modelem člověka je odcizený člověk, když fakt, že moderní průmysl vytváří a uspokojuje stále více potřeb, se přijímá jako znak pokroku, a když současné pojetí svobody odráží značnou měrou svobodu zákazníka vybrat si mezi různými, ale ve skutečnosti totožnými značkami téhož zboží podle své kapsy — svobody zákazníka zcela odlišné od svobody podnikatele v 19. století.

Jenom dialektická a revoluční psychologie, která vidí člověka a jeho potence za jevem zmrzačeného člověka, může dojít k tomuto důležitému rozlišení mezi dvěma druhy potřeb, jejichž výzkum může být započat těmi psychology, kteří si nepletou jev s podstatou. Měli bychom aspoň zběžně poznamenat, že když Marx jednou toto rozlišení udělal, musel dojít k závěru, že chudoba a bohatství, odříkání a chťič nejsou protiklady, ale ekvivalenty, založenými na frustraci lidských potřeb.

Až dosud jsme hovořili o Marxově pojetí pudů a potřeb obecně. Lze v jeho psychologii najít něco specifického o pudech? Opravdu lze, i když v žádném případě nic tak systematického nebo úplného, co bychom očekávali od díla, které by bylo věnováno výhradně psychologii.

Již jsme se zmínili o tom, že pro Marxův popis poměru člověka k vnějšímu světu je klíčový pojem lásky. Je klíčový také pro proces myšlení; jednou z hlavních kritik proti „panu Edgarovi“ ve *Svaté rodině* je právě to, že se chce zbavit vášně lásky, aby našel dokonalý mír poznávání (Ruhe des Erkennens). V této souvislosti staví Marx lásku naroveň se vším tím, „co je život, co je bezprostřední, se vši smyslovou zkušeností, se vši reálnou zkušeností, o níž se předem nikdy neví, odkud je a kam jde (von der man nie vorher weiss, woher und wohin)“. Co se týče lidských vztahů, Marx věřil, že „bezprostřední, přirozený a nutný poměr člověka k člověku je poměr muže k ženě... Poměr muže k ženě je nejpřirozenějším poměrem člověka k člověku“.

Je velmi zajímavé srovnat tento Marxův pojem s Freudovým pojmem sexuality. Pro Freuda je sexualita (a v pozdějších dílech ničivost) ústřední vášní člověka. Jak jsem ukázal výše, chápe se tato vášně jako užití ženy mužem za tím účelem, aby ukojil svůj chemicky vyvolaný sexuální hlad. Kdyby byl Marx znal Freudovu teorii, byl by ji kritizoval jako typicky buržoazní teorii využívání a vykořisťování. Ve středu Marxova pojetí lidských vztahů není sexualita, ale Erós, jehož jedním výrazem může být sexualita. Erótem se zde myslí specificky mužsko-ženská přitažlivost, která je základní přitažlivostí každé živé hmoty. Do roku 1920 neměl Freud ve svých pracích žádný takový pojem, neboť pro něho bylo libido

maskulinem a žena byla jenom pohlavně zmrzačený muž. Teprve po zásadní revizi své teorie v roce 1920 mluví Freud o Erótovi, ale nevzdává se své původní mechanistické teorie libida.

Jinou základní kategorií Marxovy psychologie je kategorie života proti smrti. Život a smrt v psychologickém, nikoli v biologicko-fyziologickém smyslu. (Tyto pojmy se v mnoha směrech dotýkají Freudových instinktů života a smrti, ale bez jejich nedoloženého biologického podkladu nebo přímo toho, co jsem nazval biofilií a nekrofilii — láskou k životu a láskou ke smrti. Otázkou, která v Marxově psychologii snad nejvíce rozhoduje, je, zda muž, třída nebo společnost jsou motivováni spřízněností se životem nebo se smrtí. Pokud jde o emocionální pozadí, má Marxovo nepřátelství ke kapitalismu, stejně jako jeho láska k socialismu, kořeny v této dichotomii. Marx se o ní zmíní na různých místech. Uvádím jen jedno z nejznámějších, které je z *Komunistického manifestu*: „V buržoazní společnosti je živoucí práce pouze prostředkem k rozmnožování práce nakupené. V komunistické společnosti je nakupená práce jen prostředkem k rozšiřování, obhacování a usnadňování životního procesu dělníků. V buržoazní společnosti panuje tedy minulost nad přítomností, v komunistické společnosti přítomnost nad minulostí“. Nebo, jak napsal jinde, zákonem kapitalismu je „nadvláda mrtvé látky nad živými lidmi“. Eros a láska k životu jsou dvě ústřední tendence neocizeného člověka. Jsou dány v lidské přirozenosti a projevují se ve společenských podmínkách, které skýtají člověku možnost, aby byl tím, čím může být. Mezi vášně, které vznikají v kapitalistické společnosti a které ovládají člověka této společnosti, počítá Marx nejobecněji všechny druhy hltavosti, která je náhražkou za nedostatek lásky a životnosti, nebo specifitěji — hrabivost, lakotu a nezkrotnost vlastních vášní. Jeho rozbor asketického, shánčlivého charakteru buržoazie 19. století a svým choutkám hovičím charakteru těch, kteří si mohou dovolit rozmařilý život, je mezníkem ve vývoji dynamické charakterologie, aplikované na různé třídy. Ježto celé Marxovo psychologické myšlení je dynamické a nikoli behavioristicky popisné, je nutno chápat dynamicky i povahové

rysy a pojmy, kterých užívá. Jsou to relativně stále vášně a chutě, určené danými hospodářskými a společenskými podmínkami. Marx je zde spjat s velkým sociálně psychologickým dílem Balzaca, který pokládal studium charakteru za studium „těch sil, jimiž je člověk motivován“. Balzacova tvorba je v mnoha směrech vypracováním Marxových psychologických principů. Čteme-li Marxovy dopisy Engelsovi, zvláště v jejich nezkráceném německém původním znění, setkáváme se s hlubinně psychologickým pohledem na jednotlivce, který, ač nemá umělecké kvality Balzacových líčení, patří nesporně k nejlepším psychoanalytickým povahopisným črtám napsaným terminologií dialektické humanistické psychoanalýzy.

Ke konci tohoto krátkého shrnutí Marxovy psychologie pudů chci upozornit, že mezi vášněmi, kterými se zabývá, je také vztek. Zvláště zajímavou myšlenkou, která později sehrála velmi podstatnou úlohu ve Freudově psychoanalýze, je Marxův poznatek, že se vztek může obrátit proti sobě samému. Marx napsal: „Zahanbení je vztek, který se obrací sám proti sobě, a kdyby byl celý národ opravdu zahanben, byl by jako lev, který se krčí, dříve než skočí“.

Marxův příspěvek k humanistické hlubinné psychologii nelze plně pochopit bez znalosti jeho postoje k vědomí a jeho pojetí funkce uvědomování.

Jeho postoj k vědomí je klasicky vyjádřen v proslulém výroku z *Německé ideologie*: „Vědomí neurčuje život, nýbrž život určuje vědomí“, a později v *Předmluvě Ke kritice politické ekonomie*: „Bytí lidí není určováno jejich vědomím, nýbrž naopak, jejich vědomí je určováno jejich společenským bytím“. Co nazval nejprve „životem“, to nazval později „společenským bytím“. Marx pokračuje v tradici, jejímž jedním z vynikajících raných exponentů byl Spinoza a která vrcholí o padesát let později Freudem. Marx útočí na převládající názor, že vědomí je poslední daností a kvalitou celého psychického života. Marx viděl, a to hlouběji než Freud, že vědomí je produktem zvláštní životní praxe, která charakterizuje danou společnost nebo třídu. Je „od samého začátku společenským produktem“ a vzniká, podobně jako řeč, „z potřeby, z nutnosti styku s druhými lidmi. Člověk si

myslí, že je určen a motivován svými vlastními idejemi, ve skutečnosti je však motivován silami, které stojí za ním a které si neuvědomuje“. Marx použil v *Německé ideologii* termínu „potlačení“ v souvislosti s potlačením „obyčejných přirozených tužeb“. Rosa Luxemburgová, pokračující v Marxově myšlence, mluvila výslovně o dichotomii mezi „vědomím“ a „nevědomím“. Když vykládá Marxův výrok o vědomí určeném společenským bytím, píše: „Nevědomí předchází vědomí. Logika historického procesu předchází subjektivní logiku lidských bytostí, které se podílejí na tomto historickém procesu.“ V třídní společnosti je vědomí člověka nutně falešným vědomím, ideologií, která dodává zdání racionality jeho jednání, neboť jeho skutečné motivace, podmíněné protiklady jakékoli třídní společnosti, nejsou racionální.

Marxovo pojetí vědomí a ideologie vedlo k jedné z nejpodstatnějších částí Marxovy teorie revoluce. V dopise ze září 1843 píše o vědomí jako o „věci, kterou si svět musí присвоjit, ačkoliv to nechce udělat... Naše moto musí tedy být: reforma vědomí nikoli dogmaty, ale rozbořením mystického vědomí, které je samo sobě nejasné, ať je náboženské nebo politické“. Destrukce iluzí a rozbor vědomí, tj. uvědomení si skutečnosti, které si člověk není vědom, je podmínkou společenské změny. Marx to vyjádřil v mnoha skvělých formulacích, například: Je nutno přimět „zamrzlé okolnosti, aby tančily, tím že jim zazpíváme jejich vlastní melodii“. Nebo: „Požadavek vzdát se iluzí o svých podmínkách je požadavkem vzdát se podmínek, která potřebuje iluze“. Člověk se musí stát „zklamaným člověkem, který se vzpatoval, aby se mohl točit kolem sebe a tak kolem svého vlastního slunce“. Proces uvědomování si skutečnosti, chápaný jako klíč ke změně, je pro Marxe jednou z podmínek sociálního pokroku a revoluce, jako je pro Freuda podmínkou pro léčení duševní choroby. Marx, který se nezajímal o problémy individuálního léčení, nemluvil o uvědomění jako o podmínce individuální změny, ale přihlídneme-li k jeho celému psychologickému systému, jak jsem se jej zde pokusil načrtnout, není nijak obtížné toto spojení udělat.

(Z angličtiny přeložil Přemysl Meydl)

Předmluva

Kniha Edgara Morina „Obec ve Francii. Metamorfóza Plodémetu“, vydaná v roce 1967 v Paříži, představuje snahu o postižení mnohorozměrnosti moderního světa prostřednictvím mnohorozměrného hloubkového empirického výzkumu atypického francouzského městečka v západní Bretani. Městečko Plodémet, které i s přilehlými osadami má 3 700 obyvatel, bylo zvoleno proto, že neprošlo vývojem typickým pro města v oblastech průmyslového růstu, ale vyvíjelo se zcela nerovnoměrně, takže poskytuje plastický obraz velmi rozmanité struktury obyvatelstva i rozmanitého stupně vývoje. O výzkumu a volbě místa rozhodla společenskovědní komise francouzské Rady pro vědecký a technický výzkum v roce 1960. Vlastní sběr dat byl proveden v roce 1965 zvláštním týmem, který vedl Edgar Morin, pracovník Centre d'Etudes Sociologiques v Paříži.

Otiskujeme zde závěrečnou kapitolu této knihy o použité metodě výzkumu. Recenzi celé práce, kterou vypracoval J. Večerník, najde čtenář v následující rubrice.

Eva Bártová

O metodě: Multidimenzionální přístup

EDGAR MORIN

Centre d'Etudes sociologiques, Paříž, Francie

Princip metody, které jsem použil v Plodémetu, záleží v zaměření pozornosti na objevování konkrétních faktů, v postižení lidské reality pod různými úhly, ve snaze nikoli potlačit, ale objevit osobité rysy terénu, počínaje sociologickou jednotkou, jíž je obec, a v poznání původních rysů zkoumaného jevu, které jsou dvoji po-
vahy — zvláštní a mikrokosmické.

Úvaha o výzkumu a vlastní zkoumání nemohou být rozloženy do různých období. Soubor hypotéz nemůže být pevně stanoven jednou provždy na základě předvýzkumu, ale musí mít možnost se vyvíjet a modifikovat souběžně s postupem výzkumu a pozměňovat směr výzkumu i jeho technik. Jde zkrátka o to nehledat přesnost v rigiditě, ale ve strategii neustálého přizpůsobování.

Metoda používaná v běžných výzkumech je totiž nejenom nedostatečná, ale i deformující. V běžném výzkumu jsou předem určeny hypotézy, které budou v jeho průběhu ověřovány. Ověřování se provádí dotazníkem, který se předkládá vzorku obyvatelstva.

Nástroj verifikace, dotazník, není však dostatečně citlivý na různé konkrétní znaky lokální společnosti jako sociologické multidimenzionality. Zvláště standardní

anketa zužuje vlastní výzkum v podstatě na předvýzkum, na stadium formulace hypotéz, vytváření pracovních nástrojů a výběru obyvatelstva. Jakékoli zpětné působení skutečnosti, jakákoliv korekce nebo inovace jsou pak vyloučeny. Aktivní stadium rozdávání dotazníků je intelektuálně pasivní. Myšlenka se znovu dostává ke svému právu, když už je příliš pozdě.

Vyhnu-li jsme se předběžnému programování a dotazníku, i když dotazník lze považovat za jeden z nových a moderních prostředků verifikace.

Neodmítli jsme však výběr vzorku obyvatelstva. 3700 obyvatel je příliš mnoho pro přímý výzkum každé domácnosti. Vzorek jsme však sestavovali až v průběhu výzkumu způsobem respektujícím problémy, jež se ukazují v terénu.

Prostředky šetření

Výzkum má být především zaměřen na to, aby vyšly najevo konkrétní údaje, a z toho důvodu má být dostatečně pružný, aby mohl shromáždit hrubé doklady (poznámky o událostech, záznamy z diskusí, minimálně řízené rozhovory).

Výzkum má postihnout různé dimenze zkoumaného jevu, a proto má používat různých druhů přístupu.

Výzkum má umožňovat korekci a verifikaci vývoje myšlenky interpretace. Mnohost přístupů umožňuje konfrontaci a koncentraci prostředků na problémy, které mají být verifikovány.

Z možných přístupů jsme zvláště preferovali:

1. fenomenografické pozorování příbuzné způsobům pozorování dosud používaným v etnografii, ale zapomínané běžnou sociologií;
2. interview;
3. účast na činnosti skupin (sociální praxe).

Fenomenografické pozorování

Toto pozorování má být zaměřeno jak na prostředí společenského života, tak na individuální prostředí. Má doplňovat ostatní výzkumné kroky, ale zůstat přitom autonomní. Má mít ideální tendenci pokrýt totalitu zkoumaného jevu, včetně pozorovatele při pozorování. Má se snažit být panoramatické (podle termínu uživaného kinematografií pro označení kamery otáčející se kolem vlastní osy a zachycující celek vnímaného pole) a analytické (rozlišující každý jednotlivý prvek ve vnímaném poli).

Percepční smysl je v tomto směru atrofický u těch sociologů, kteří spoléhají na dotazník, na magnetofon nebo naopak na pouhou spekulaci. Je třeba naučit se vnímat tváře, gesta, šaty, předměty, krajinu, domy, cesty... Věříme v nutnost sociologického balzacismu a stendhalismu.

Balzacismem rozumíme smysl pro encyklopedický popis, stendhalismem smysl pro „významný detail“. K tomu by se měl pojit smysl pro okamžitost či sociologický *flash*.

V té míře, v níž se terén stává srozumitelným, stává se vytvořená zásoba záznamů rezervoárem, v němž se údaje mění ve znaky a kde detail je stále méně schopen stát se samostatnou informací.

Předpoklady nutné pro pozorování jsou v podstatě předpoklady nutnými pro celý výzkum: zájem orientovaný stejnou měrou na obecné problémy, na specifiku lidského jednotlivce a na konkrétní realitu. Postoj čistě profesionální způsobuje atrofii vnímání; monomaniakální zájem pouze o jedinou myšlenku ji deformuje; lhostejnost k lidským bytostem znamená slepotu; lhostejnost k myšlenkám zname-

ná ignorovat množení znaků vytvářených světem jevů. Nedostatek dešifrující funkce vede k nedostatku funkce vnímání, a naopak.

Každý výzkumník zapisuje svá pozorování do osobního deníku. Deník není nahromaděním poznámek, je to materiál, který sám o sobě vyvolává znovuuvědomění řetězu podvědomě zachycených faktů. Takové poznámky, doplněné subjektivními připomínkami (dojmy, pocity), nabízejí vnějšímu pohledu — a může to být i další pohled pozorovatele samého — materiál umožňující objasnit vztah pozorovatel-jev, tj. klíčový problém každého úsilí o objektivaci: spojení subjekt-objekt výzkumu.

Rozhovor

Interview byl systematicky uplatňován v průběhu celého výzkumu, a právě pro tento účel jsme sestavili vzorek obyvatelstva na základě širokých kategorií (věku, pohlaví a socioprofesionálních vrstev, které byly vymezeny kritérii poněkud odlišnými od kritérií INSEE a umožňovaly, aby se projevila třídní hlediska).

Výběr respondentů se prováděl 1. náhodně (až do skončení výzkumu jsme měli možnost reagovat na nové skutečnosti), 2. podle odlišnosti oblastí (vesnice Menez Ru, Kéravrez, Bravez, Kerminou), 3. systematickým výběrem jedinců.

V případě vesnic, skupin a jedinců nešlo o běžný reprezentativní výběr, jako je například kvótní výběr nebo výběr losováním, ale o zachování maxima *významnosti*. Hledali jsme extrémní případy umožňující konstruovat typologicky protikladné póly (mladí — staří, modernisté — tradicionalisté, obyvatelé měst — obyvatelé venkova). Studovali jsme subjekty nejintenzivněji prožívající klíčové problémy (které v Plodémetu souvisely s vývojem k modernosti, tj. s tematikou naší studie), vůdčí osobnosti (bojovné, iniciativní, aktivní, ne pouze „tvůrce mínění“ ve smyslu Lazarsfeldově), osoby deviantní, pasivní a rebely, a samozřejmě klíčové osobnosti (zaujímající sociálně strategická postavení) a osobnosti ovládající centra, v nichž se křížuje několik komunikací.

Podle příležitosti a okolností jsme praktikovali pseudokonverzaci, omezený interview (s omezeným počtem otevřených

otázek a použitelný v každém terénu) a hloubkový interview.

Smyslem hloubkového rozhovoru je umožnit, aby se projevila osobnost, základní potřeby a světový názor dotazovaného.

Hlavním problémem bylo usměrnit rozhovor k neřízeným zónám. Pokoušeli jsme se hrát si na remorkér, který táhne loď z přístavu, a spoléhali jsme se spíše na navigátorskou intuici než na pravidla. Popravdě řečeno, faktorem rozhodujícím o úspěchu nebyla technika rozhovoru či zručnost v jeho řízení, ale jeho délka a vzbuzená sympatie.

Rozhovor je úspěšný teprve tehdy, když se řeč respondenta osvobodí od zábran a ostychu a stane se komunikací.

Teprve po jedné či dvou hodinách se boj mezi zábranami a otevřeností rozhodne ve prospěch extrovertních sil.¹

Zjistili jsme, že respondent nebyl zcela spokojen s rozhovorem, nemohl-li se také sám tázat — buď proto, aby poznal svého pozorovatele, nebo proto, aby se informoval u „vědce“. Rozpakovali jsme tedy koncipované interview jako pouhou kaptivní operaci. Respondent odepírající dát se manipulovat, tazatel odepírající manipulovat respondenta — tato situace nás donutila k zavedení dialogu do poslední fáze rozhovoru.

Interview, který sociologičti a marketingoví odborníci přenechávají začátečníkům, byl pro nás prvořadou komunikační nutností. Takové pohroužení s magnetofonem jako s kesonem a s mikrofonem jako s harpunou nás dovedlo ke skryté dimenzi existence, která se vždycky na první pohled zdá dvojrozměrná. A vždycky, po určité době pohroužení, se tajemný třetí rozměr projevila změnou perspektivy, objevením obsesních témat, aspirací a nespokojenosti, objevením bližního, posledního neprozkoumaného kontinentu moderního světa...

Skupiny a praxe

To, co jsme si osvojili z marxismu (asimilovali a integrovali jsme ho do antro-

pologie jako provincií), orientuje naši pozornost k sociální praxi, tj. k existenci a činnosti sociálních skupin. Činnost je nejen svědectvím o realitě, která je velmi zřídka totožná se slovy a s uvědoměním, ale je energetickou realitou sociálního života.

Podářilo se nám postihnout skupiny nejen nepřímo, pomocí již uvedených výzkumných prostředků, ale tam, kde to bylo možné, také přímo, na základě profesionálních, politických, ideologických, náboženských a jiných vazeb. Snažili jsme se zařadit tato seskupení podle sociálních a věkových tříd. Pokoušeli jsme se vidět konflikty a napětí vyplývající z jejich aktivního života: tak v případě Výboru mládeže vnitřní třídní konflikty, napětí ve vztahu k dospělým, obtíže s učitelským sborem, představiteli obce a církve.

Přímo uprostřed sociální praxe právě probíhajících událostí a při bezprostředních reakcích na vnější události jsme si mohli vytvořit spontánní sociální testy. Například scelení zemědělské půdy (1961 až 1966) bylo považováno za velký polyvalentní test uvědomění a života venkovanů v Ploděmetu.

Kromě pozorování jsme uspořádali situační testy, jako například promítání filmu „Divoká výprava“ pro dospívající mládež nebo návrh výboru „pro ploděmetské léto“, předložený různým sociálními kategoriím. Z pozorovatelů chování skupin jsme se někdy museli změnit v informátory nebo dokonce rádce. Na základě provokačních testů a zkušeností výboru mládeže se domníváme, že takové zásahy by měly být jednou z nutných metod výzkumu. Z intervencionistické psychosociologie jsme tedy převzali to, co považujeme za její hybnou sílu: myšlenku action-research, avšak mimo rámec klinických pacientů, mimo rámec školních protokolů. Naše zásady zasahování byly tyto:

1. Zásada sociální maieutiky. Jsme nakloněni zasáhnout, protože se domníváme, že objevíme „gravidní“ situaci, těhotnou změnami nebo inovacemi.

¹ Měli jsme příležitost studovat obyvatelstvo otevřené, veselé a zvědavé povahy, což nám umožnilo využít potřeby komunikace, skryté u většiny lidských bytostí.

Komunikace byla preferována, protože rozhovor se odehrával v domě respondenta za přítomnosti dvou nebo tří tazatelů; tím si účastníci rozhovoru vzájemně pomáhali osvobodit se z rozpaků.

Každý rozhovor byl zaznamenán nikoli pouze pro účely dokumentační, ale také proto, aby se využil

stimulační účinek mikrofonu. Magnetofon je sice „vyzvědačem“, který je zábranou sdělení, ale současně i mikrofonem, který sdělení vyžaduje a dává dotazovanému pocit intenzivnější existence. Umění interviewu spočívá v překonání zábran tím, že se působí na respondentovu potřebu komunikace. Zabývali jsme se některými z těchto problémů v článku *L'interview dans les sciences sociales et la radiotélévision*, Communications, 7, 1966, s. 59–73.

2. Zásada nedirektivnosti. Naše zasahování musí být katalyzátorem. Může uvést v pohyb, ne však stanovit normy nebo program nějakého hnutí. Může pomáhat, nikoli orientovat.
3. Zásada psychosociologického „sokratismu“. Zasahování musí vést k tomu, aby se zájemci ptali na své hlavní problémy.
4. Zásada společné užitečnosti pro tazatele i dotazované (deontologie směny).

Naznačili jsme zde pouze možnosti a obtíže intervenčního výzkumu. Obtíže: příhoda Výboru mládeže, tak málo rušivá a zneklidňující, že k ní vůbec mohlo v této obci dojít, před nás současně postavila problém zodpovědnosti a rozvahy. Možnosti: uvažovali jsme o vytvoření „všeobecných sociologických států“, v nichž by skupiny plodémetské společnosti byly dovedeny k tomu, aby formulovaly a konfrontovaly své aspirace a potřeby.

Z toho vyplývá, že k zasahování je třeba takové deontologie, která přesahuje rámec bezprostřední užitečnosti pro zkoumanou skupinu. Bylo by třeba vymyslet normu, která by nutně neznamenala snížení napětí, konformitu s obecnou normou. Řešení by bylo třeba hledat ve sféře deontologie rozvoje, přičemž ovšem i pojem rozvoje by měl být promyšlen a vymezen.

Subjektivita a objektivita

Naší metodou je možno jev izolovat (pozorování), poznat jeho energii (praxe), provokovat jej ve strategických bodech (intervence), vníknout do něho individuální důvěrnosti (interview), a zkoumat jednání, slova, věci.

Při každém z těchto kroků vyvstává základní metodologický problém: vztah mezi výzkumníkem a terénem.

Nejde pouze o vztah subjekt-objekt. Terén je lidský. Osoba, která je předmětem výzkumu, je objektem i subjektem současně a není možno vyhnout se intersubjektivnímu charakteru jakéhokoli vztahu člověka k druhému člověku.

Domníváme se, že optimální vztah současně vyžaduje na jedné straně odstup a objektivaci vzhledem k objektu výzkumu, na druhé straně pak účast a sympatii vzhledem k subjektu výzkumu — a protože subjekt a objekt výzkumu je tentýž, jsme nuceni se rozdvíjet.

Při mnohých našich výzkumných krocích byl nedostatek sympatie vážnou překážkou komunikace. Chtěli jsme posílit faktor vzájemné sympatie „spolupitím“ a „spolustolováním“.

„Spolupití“ je rozšířeno všude, ale v Plodémetu více než kde jinde. Výčep je mikroforem a ohniskem kamarádství. V kraji Bigoudin je muž, který pije, oceňován pro svou mužnost a bretonskou příslušnost. „Spolustolování“, tj. společné zasednutí k (dobrému) jídlu, je ohniskem sociologického nadšení. Naneštěstí jsem nemohl své úsilí v tomto směru příliš rozvíjet. Jednak po dřívějších výzkumech v oblasti lidské komunikace dosud pocívu svůj hepatický orgán, jednak finanční správa nechápe, že gastronomické výdaje jsou sociologickou investicí.

Vedle nahodilých sympatií znamenalo splynutí s životem v Plodémetu, kde jsme bydleli (a s tím související přijetí místních zvyků a mnohdy účast na některých pracích) současně splynutí subjektivní. Naše sympatie s osudem Plodémetu nás nejen nutily spolupracovat v jeho prospěch, ale v jistém smyslu z nás učinily naturalizované Plodémetany.

Vědecky nezbytné oddělení pozorování a participace je oddělením *intelektuálním*, které nevylučuje afektivní participaci. Taková participace však vyžaduje intenzivní a stále úsilí o zachování odstupů a objektivaci. Výzkumník si musí neustále vysvětlovat to, co pocívu, a uvažovat o svých zkušenostech. Nemůže se vyhnout vnitřní dualitě. Tato dualita musí být také zřejmá těm, kdo jsou předmětem výzkumu. Neustálá přítomnost magnetofonu zdůrazňuje jeho objektivní osobnost „vědce“, zatímco každodenní kontakt ukazuje, že je ze stejného těsta jako ostatní. Ve skutečnosti má být současně praktikem i integrovaným přítelem. Má být stejný jako ostatní, ale současně má mít zvláštní znalosti (jako kněz, lékař, technik). Umění výzkumu je uměním vnitřně prožívat tuto rozdvojenou osobnost a udržovat ji navenek, je to umění dialekticky obohatit participaci i objektivaci. Netvrdíme, že jsme v tomto směru uspěli, tvrdíme pouze, že je třeba se o to pokusit.

Dvoji povaze zkoumané osoby, subjektu a objektu, má tedy odpovídat dvoji „já“ výzkumníka.

V jistém ohledu zůstává zkoumaný ne-redukovatelným objektem: zde je jedna základní dimenze našeho výzkumu, pramenící z jediné a cynické touhy po poznání, která zase nepochybně pramení z mnoha jiných hlubokých tužeb.

Proto cítíme potřebu vyvážit tento cynismus deontologií; tajné je všechno, co bylo sděleno v důvěře nebo směnou za něco. Směna je naše klíčová deontologická hodnota, i když příliš neřeší problém dvojí odpovědnosti vůči poznání a vůči těm, které studujeme.

Výzkumníci

Standardní výzkumy znásobují technická opatření při výběru dat a zapomínají, že tento výběr závisí také na osobě, která jej provádí. My jsme dbali spíše o osobní kvality než o technickou kvalifikaci našich výzkumníků. Multidimenzionální metoda vyžaduje především zvědavost, postihující všechny dimenze lidského fenoménu, a plné využití všech možných vloh. Každý výzkumník je polyvalentní tam, kde musí provádět pozorování, interview a skupinovou činnost, i když není zcela specializován v některém sektoru, který mu vyhovuje.

Museli jsme bojovat proti příliš velké potřebě jistoty myšlení u mladých výzkumníků. Drželi se totiž schémat a předem stanovených programů, což je sice práce nudná, ale snadno vymezitelná a poskytuje předběžnou záruku platnosti interpretace metody i teoretické hodnoty budoucích závěrů. Byli zneklidnění iniciativou, která jim byla povolena. Otevřená pozornost k faktům se jim zdála „impresionistická“; otevřená pozornost k myšlenkám se jim zdála „esejistická“. Nemohli pochopit, že reziduum dojmů, jako pokusy a omyly rozumu, musí být využito, kritizováno a zařazeno, nikoliv likvidováno. Neporozuměli naší metodě do té doby, dokud se sami necítili součástí této práce.

Je zajímavé, že odpor mladých výzkumníků k rozvíjení sociologických vloh vyrůstá z jejich oddanosti sociologii; tato oddanost totiž nevzniká jako osvícení vědomí, ale jako obrácení na víru. V takovém případě se pak lpění na objektivitě příliš silně váže na potlačení hříšné subjektivity. Matematický řád a velkolepé programování odstraňují nedostatky řádu

světa i vnitřních řádů. Nedůvěra k vlastní subjektivitě je dovádí k tomu, že nedůvěřují ani svým profesionálním schopnostem. Vstoupí-li do technobyrokratického zaměstnání, zůstanou na této cestě a někteří budou nepochybně považovat racionalizační řád, v němž budou integrováni, za skutečný obraz racionálního řádu světa, který jim dává jistotu.

My se však domníváme, že existuje ještě rozsáhlá oblast sociálních věd, kde se nedošlo dále než k tayloristické etapě racionalizace intelektuální práce, a kde plné využití osobnosti může jen prospět vědecké přesnosti. Přesnost uvažování je důležitější než přesnost výpočtu. Kladení otázek je důležitější než dotazník. Je samozřejmé, že plné využití osobnosti předpokládá takové optimální vnitřní podmínky, jaké sportovci nazývají „formou“. Špatná forma okamžitě ničí kvalitu práce.

Je samozřejmé, že metoda, v níž osobní umění nebo dispozice hrají tak velkou roli, je v příkrém rozporu se standardními výzkumy. Tento rozpor se však netýká pouze metody. Technobyrokratický rozvoj v centrech rozhodování a výzkumu nepochybně favorizuje standardní výzkumné ankety, avšak závazné rozhodnutí vychází z universitního hierarchického systému, který vyhrazuje myšlení a iniciativu učitelům. Ti řídí výzkum shora, aniž by se ho zúčastnili, a mohou tedy uplatnit svou inteligenci jen velmi málo. Předběžné programování a dotazník jsou železným korzetem, který zachovává nadvládu učitelů i při vlastním provádění výzkumů, a tím je zcela sterilizuje. Pod otázkou metody je skryt problém moci. A jako vždy, vládnutí působí atroficky jak na kvalitu pána, tak na kvality poddaných. Slibili jsme si, že jednoho dne se budeme zabývat sociologií sociologů a studovat onu úžasnou žízeň po nadvládě, která vzrušuje universitní svět... Na tomto místě je třeba pouze poznamenat, že metoda, kterou razíme, bezpodmínečně vyžaduje určitou demokracii práce. Je to právě tato demokracie, která přivádí činitele zodpovědné za výzkum k participaci na terénních akcích. A protože ten „odpovědný“ je výzkumník, může výzkumník převzít odpovědnost. A protože k rozhodování a konfrontaci dochází v terénu, může se výzkum rozvíjet postupně, tj. vymknout se z abstraktního programování.

Průběh výzkumu

Výzkum se vyvíjel v postupných etapách, které jsme nazvali „kampaně“. V průběhu roku 1965 proběhlo šest kampaní, oddělených od sebe obdobími metodologického zpracování nebo korekce, posuzování shromážděných dat, kritiky použitých nástrojů, přezkoumání hypotéz, vymezení strategie další kampaně: které oblasti a části obyvatelstva se mají zkoumat, které problémy se mají řešit.

V rámci každé kampaně bylo stanovení priorit a naléhavostí, jako orientace a regulace ze dne na den, zajišťováno naší osobní účastí v terénu, schůzkami výzkumného týmu a vzájemnou komunikací, vycházející z deníků výzkumu a zejména z našeho vlastního deníku.

Na základě mnohých každodenních konfrontací jsme dospěli k určitým pravidlům, umožňujícím neustále uvolňovat normy, vyhýbat se přílišnému tříštění a korigovat úchytky. Průběžně prováděné úpravy a usměrňování postupně omezovaly volnou část výzkumu (i když princip otevřených dveří pro neočekávané zůstal zachován až do konce).

Dá se říci, že trvalé úsilí o objasnění sociální osobnosti je jednak úsilím o vymezení její zvláštnosti a pochopení jejího metabolismu, jednak úsilím o dešifrování sociálního makrokosmu.

Je tedy paradoxní tvrdit, že čím je určitá studie zvláštnější, tím je i obecnější?

Bez obecného vývojového modelu, zároveň komplexního i členěného, nelze dělat nic více než pouhý soupis, který bude špatně nebo nedostatečně katalogizován schématy odhadujícími společné ideologické šablony a žurnalistickými nápady, které jsou — vedle výzkumu — zdrojem obživy odborníků. Tito přísní

celníci nevidí, že sami pašují mikrob, úředně zakázaný.

Tento vývojový model je modelem francouzské společnosti, není to však model přísně národní, je to francouzská varianta západního modelu, či spíše technické, industriální, kapitalistické, městské, buržoazní, námezdní, státní, spotřební civilizace, u níž je spíše třeba skloubit základní dimenze než vyloučit jejich většinu, tak jak to činí jednorozměrní myslitelé.

Abychom mohli skloubit svůj vývojový model, je třeba historizovat naši ploděmetskou studii. Museli jsme studovat minulost — a v tom nám byl historický výzkum k velkému užitku —, ale zvláště důležité bylo to, že ve svém vlastním výzkumu jsme chápali prostor pod zorným úhlem času. Chtěli jsme uspořádat shromážděná data z hlediska vývoje.

To nás vedlo k vypracování souboru multidimenzionálních ukazatelů modernosti a tradice, k použití co největšího počtu generačních protikladů jako indexů přeměny a konečně k použití nesourodosti terénu jako dočasných orientačních bodů. Tak zaostalá vesnice Menez Ru a pokroková obec Kerminou byly mezníky, umožňujícími postihnout proces. Nerovnoměrnost vývoje je časoprostorový pojem, který dovoluje přeměnit prostor v čas a integrovat dění do prostoru.

Tím, že zůstáváme soustředěni na objasnění ploděmetské osobnosti, zůstáváme na křižovatce prostoru a času: snažíme se postihnout tuto omezenou společnost v její budoucnosti a v obecném dění.

A konečně otázka „Co je to Plodémet?“ v sobě skrývá otázku „Co je to moderní svět?“ Tuto dvojitou a nevyhnutelnou otázku jsme se snažili dovést co nejdále.

(Z francouzštiny přeložila Eva Bártová)

Edgar Morin. Commune en France. La Métamorphose de Plodémét

Paris. Fayard 1967, 287 s.

V roce 1950 podnikla skupina sociologů výpravu za poznáním stavu sociální struktury francouzského „Middletown“; v roce 1965 byla realizována mnohem náročnější a rozsáhlejší výprava za poznáním dynamiky této struktury, za identifikaci „tiché revoluce“, která postupně proniká i do nejdostupnějších oblastí Francie. Tak vznikly dvě z mála na tuto problematiku orientovaných francouzských monografií. Obě studie — především díky orientaci svých autorů — explicitně proklamují marxistickou interpretaci, dělí je však více než patnáct let sociologické práce. Implicitní inspiraci prvé studie¹ nepochybně představoval L. Warner, jakkoli polemicky byla realizována. Výsledkem, který pro svou skromnost ne našel větší odezvu, byla statická představa „třídní“ strukturovanosti francouzského města, založená na hierarchizaci objektivních „sociálních situací“ vycházejících téměř výhradně z profese. Základní inspiraci druhé studie představuje vědomá snaha francouzských sociologů postihnout především sociální dynamiku, sociální změnu, v jejíž analýze se tradiční studium sociální stratifikace (téma, jež ostatně francouzská sociologie nikdy nepřijala za své) stává pouze dílčím aspektem. Oč komplikovanější je toto úsilí, oč více mu jde o postižení specifického a přechodného, o to méně svádějí jeho závěry k přejímání. Studium sociální změny je vítaným polem pro specifikaci sociologií, polem pro úsilí o rozrušení jejich národní beztvárnosti a tím i dominance sociologie importované ze zámoří — pretenciózní francouzští sociologové si to dobře uvědomují a začínají mu věnovat stále větší pozornost. Přes oceán se už nevedou jen obsahové diskuse, polemika se týká zásadních otázek přístupu ke společnosti. Nejde již o konkrétní náplň univerzálních konceptů, nýbrž o koncepty samy.

Edgar Morin² je tedy jedním z pionýrů. Spoju se širokým kolektivem pečlivě vybraných spolupracovníků strávil rok v odlehlém bretaňském městysi, aby zde realizoval šetření z hlediska „sociologie přítomnosti“ v rámci mezioborového výzkumu této obce. Metodika šetření byla předem určena pouze rámcově, přičemž zahrnovala permanentní proces sebekritiky a autokorekce. Z tohoto důvodu

byl také výzkum rozčleněn do šesti „kampaň“, přičemž přestávky mezi nimi sloužily právě k metodologickým precizacím. Z metodologického hlediska bylo místo výzkumu určeno na rozhraní etnografického přístupu, z něhož bylo důsledně převzato úsilí o zachování „dialogu mezi badatelem a studovanou realitou“, a historického studia, z něhož vyplynul trvalý zřetel na historičnost přítomnosti, na pochopení změny a dění, přelomů a krizí.

V konkrétním vyjádření zahrnoval „mnohodimenzionální postup“ Morinův tři základní metody: 1. „fenomenografické pozorování“, velmi široce formulované v sociálním čase i prostoru; 2. interview, který představoval všechno od letmých rozhovorů náhodných setkání až po „hloubkové“ rozhovory se systematicky vybranými lidmi; 3. participaci na skupinových aktivitách, „sociální praxi“. „Naši metodu“ říká Morin, „používáme k odhalení jevu (pozorování), k poznání jeho energie (praxis), k jeho provokování ve strategických bodech (zasahování), k tomu, abychom jej nechali proniknout individuální intimitou — zkoumáme ji činy, slova, věci“ (s. 283). Vědomě se distancuje od předem promyšlených a předem programovaných dotazníkových akcí, které jsou „předurčeny k tomu, aby potvrdily výchozí hypotézy“.

Výsledky výzkumu — tisíce stran záznamů, množství magnetofonových pásek, dílčí monografie zpracované místními spolupracovníky atd. — byly po dalších osmnácti měsících zpracovávány. Morin se pak pokusil o jejich interpretaci. Pod jeho rukama se podrobná analýza „excentrického případu“ provinciálního městyse proměnila v hlubokou úvahu o „společnosti v pohybu“, a navíc v mírně poutavé a literárně vytříbené čtení.

Úvodní kapitoly knihy jsou věnovány základním údajům a prvním dojům z městyse, vztahům výzkumníka a zkoumané populace a formování — především jde o formování politické — plodémetské osobnosti v první polovině XX. století. Na dalších stránkách studuje Morin proces re-formování této osobnosti: oblast zaznamenává rychlou industrializaci, přičemž její ekonomika je integrována do širších kontextů. Proniká sem „revoluce“ ve vybavení domácností, již odpovídá nová „spotřebitelská“ psychologie i nový postoj k penězům (spoření — úvěr); komunikace

¹ Ch. Bettelheim, S. Frère, *Une ville française moyenne — Auxerre en 1950. Etude de structure sociale et urbaine*, Paris — Colln 1950.

² E. Morin se narodil v roce 1921; věnoval se aktivně i teoreticky politice, od roku 1951 pracuje

v Centre d'Etudes Sociologiques. Publikoval mj. zajímavé práce ze sociologie kultury — *Le cinéma ou l'homme imaginaire* (1956), *Les Stars* (1957), především pak hlubokou analýzu masové kultury *L'Esprit du temps* (1962).

zařazují městy nálezavěji do regionu, úže je spojují s centry Bretaně; ti, kdo odcházejí ven za prací (ve značné míře námořníci) a za studiem, a ti, kdo sem přicházejí strávit dovolenou, je asimilují městské civilizaci. V druhé polovině XX. století se povaha městyse pronikavě mění, původně rurální společnost se urbanizuje, rodí se nová plodětská osobnost, jež novým způsobem realizuje rovnováhu mezi „mateřským společenstvím“ a „velkou společností“, „duchem doby“. V polemice mezi inovací přicházející zvenčí a vnitřními rezistencemi se prosazuje sociální změna.

Morin tedy rozlišuje dvě fáze, dvě „vlny“ modernismu. Jestliže se plodětská osobnost formovala nejprve vlnou „paleomodernismu“, obdobím generalizace vzdělání, kolektivního vzestupu, velkých technických objevů a vytvoření sociální ochrany, pak nyní prochází vlnou jakéhosi „mezomodernismu“, obdobím individualizace, která je navenek manifestována stále nálezavěji potřebou vlastního domu, auta, televizoru.

„Marcelle a Antoinette, obě osmnáctileté, vysvětlují, co je moderní: mít moderní dům, být slušně oblečen, koupit si ten nejlepší televizor.

Antoinette: To je buržoazní mentalita...

Marcelle: To je tak trochu mentalita všech“ (s. 269).

Morin (pochopitelně nikoli sám) zcela vážně hovoří o rodící se buržoazii, o tendenci k „zburžoaznění“, jež se manifestuje ruku v ruce s urbanizací. Tato tendence se zajiště neprosazuje v celém rozsahu sociální struktury. Jejimi pionýry jsou určité sociální kategorie. Morin velmi podrobně interpretuje materiál o sporu věkových kategorií, analýzu aktivní roli žen, „tajných agentů modernosti“, zabývá se vztahem městyse a jeho venkovského okolí. Moderní se prosazuje v konkrétních sociálních polemikách. Z tohoto procesu zůstávají do značné míry vyloučeni rolníci, kteří se velmi pomalu integrují do prudce se pohybující společnosti.

Ploděmet se tedy modernizuje, dokončuje svou integraci do existujících sociálních struktur, takže otázka „co je Ploděmet“ v sobě stále více zahrnuje otázku, „co je moderní“. Přitom modernizace po své střední fázi pokračuje dál; Morin poukazuje na tři „ostrůvky“ naznačující další možný pohyb, na tři místní osobnosti, z nichž každá jiným způsobem, jiným spojením standardního modernismu *par excellence* a jakéhosi neomarchaismu překonává „mezomodernismus“ „nové buržoazie“.

Interpretace výzkumu, jak ji provádí Morin, má na jedné straně velmi konkrétní, a na druhé straně velmi obecný — či lépe globální společenský — ráz a dosah. Aplikace multidimenzionálního postupu měla zajistit maximální možné přiblížení realitě, maximální možné vyloučení vlivu obsahových i metodologických předsudků badatele. Zpracování — neobvykle cenné, poučné a atraktivní — však zřetelně ukazuje úskali použité metodiky. Ploděmet, městy s 3 700 obyvateli, byl vhodným polem pro podrobný,

detailní výzkum. Přitom v Morinově interpretaci se jeho „jedinečnost“, jeho zdůrazňovaná „excentricita“ nakonec realizovala v úvahách o integraci do širších sociálních kontextů. Osud Ploděmetu jakoby už byl napsán ve společnosti žijící v provinciálních centrech či dokonce ve vzdálené Paříži. Jak však zkoumat skutečnou sociální změnu, samotnou kreaci sociální inovace? Ta přece výzkumem vyčerpat nelze, přičemž ani nejsou k dispozici hotové sociální vzorce nálezavější na svou transplantaci. Morin v knize probíhá v sociálních útvech, které takto rozsáhle využívá svých dřívějších studií o procesech imanentních masové společnosti. Je nasnadě, že kdokoli jiný by knihu — především zde mám na mysli rozsáhlé závěrečné pasáže o „filosofii Ploděmetu“, o povaze „moderní epochy“ atd., o nichž prakticky nelze zkratkovitě referovat — redigoval podstatně jinak, o přen o vlastní zkušenosti a vlastní orientaci. Zpracování a interpretace obrovské spousty dat předpokládaly permanentní vědomý výběr, a tak musely dát bezpočtu příležitosti k tomu, aby se konkrétnost zvrátila v pseudokonkrétnost a obecnost aby se zfalšovala — nehledě na nesmírnou distanci mezi nimi, jež se pro francouzské sociology Morinovy generace (např. Crozier, Touraine) stala téměř příznačnou.

Formuluji snad zbytečně ostře tyto výhrady ke knize, z jejíž každé stránky vyzařuje vědomí vážnosti a odpovědnosti. Činím tak proto, aby tato korektura „standardních“ dotazníků výzkumu nebyla pokládána za nekorigovatelnou. Pokus, který v ní byl proveden, je ovšem neobvykle podnětný a zajímavý a rozhodně by neměl ujít naší pozornosti v době, kdy se dotazník stává téměř fetišem. Francouzská sociologie tak poskytuje další vážný podnět k zamyšlení nad nutností respektu k specifice zkoumané společnosti, který v sobě nese i nezbytnost metodologických variant.

Jiří Večeřník

T. W. Adorno * 11. 9. 1903 † 6. 8. 1969

Co je dialektika?

T. W. Adorno: *Negative Dialektik*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt a M., 1966.

Před otázkou tvořící titul těchto poznámek je marxistická filosofie postavena z řady vesměs podstatných důvodů. Vedou k ní již motivy prosté sebeobran filosofie, neboť úměrně s tím, jak marxistická teorie degenerovala v pouhou apologetiku a ideologický nástroj partikulárních mocenských zájmů, proměnila se též dialektika v pouhou sofistiku, uzpůsobenou k obhajobě a zdůvodnění čehokoli. To je ovšem pouze vnější index problému podstatně hlubšího. Postupně se vyjevující krize socialistické společnosti totiž stále nálezavěji klade před marxistickou filosofii povinnost kritické sebereflexe a nového promyšlení vlastních základů i struktury. V této souvislosti není samozřejmě možné obejít otázku dialektiky —

společenská krize staví otázky velice ostře a nemálo domněle nepochybných hledisek bylo zproblematizováno —, málokdy však to znamená, že je skutečně zahlednuto celý rozměr otázky. Otevřít problém dialektiky je totiž možné teprve tehdy, když překročíme stádium nejružnějších metodologických úvah a pronikneme k jeho vlastní metafyzické dimenzi. Nemá-li dialektika splynout s pouhým relativismem či dokonce s platonismem tzv. dialektických schémát, pak musí být uchopena ve svém vlastním prostoru, jehož strukturace umožní překonat dualismus objektivního a subjektivního, i zprostředkovat vztah relativního a absolutního. V této souvislosti však musí být také položena otázka, zda se v tzv. materialistickém převrácení hegelovské dialektiky neskrývá neřešená filosofická problematika, a navíc, zda tu není leckdy sdílena optika Hegelova konceptu, který přece měl být tímto obratem důsledně překonán.

Je pochopitelné, že práci, které si takto radikálně kladou otázku, není mnoho. Tím spíše je třeba věnovat pozornost dílu představitelům jeden z nejvýznamnějších pokusů na tomto poli, totiž práci čelného představitele frankfurtské školy T. W. Adorna, *Negative Dialektik* (Suhkamp Verlag, Frankfurt a. M. 1966, s. 410).

Celkový rámec zmíněné práce je dán rozvinutím několika ústředních motivů. Předně — soudí autor — může být koncept dialektiky rozvinut jen jako důsledně protidealistická pozice, což pro něho znamená hlavně nezbytnost prolomit klam konstitutivní subjektivity. Tím není řečeno, že Adorno odmítá motiv subjektivity, zdá se mu pouze, že idealismus, tj. jednostranný akcent na motiv subjektu, právě tento motiv zbavuje jeho plného obsahu a skutečného smyslu, neboť absolutizace subjektu znamená i jeho redukci, a potud blokuje přístup k jeho adekvátní tematizaci (idealismus prý postuluje pouhé transcendentální reziduum subjektu) a k platnému rozvinutí celého rozsahu jeho reálných možností (v tomto smyslu Adorno odlišuje hledisko subjektivity a hledisko subjektu, neboť subjektivita se mu jeví být až kategoriální redukcí subjektu). Idealismus tedy koneckonců postuluje pouze falešnou tvorbu a toliko iluzi svobody, a stává se tak v posledním smyslu ideologií statu quo.

Dialektika však také podle autorova přesvědčení s sebou nutně nese radikální průlom do tradice filosofického myšlení, neboť usiluje překonat koncept filosofie, založený na motivu identity. (Právě v tomto motivu rozpoznává Adorno kontinuitu a setrvačnost tradiční filosofie.) Filosofie se svým příznačným nezájmem o nepojmové, pro kterou jsou obsahy zkušenosti pouhými exemplary kategorií, propadla klamu identity myšlení a bytí, a není tudíž schopna rozpoznávat nic jiného než své vlastní obsahy, proto skutečný předmět jenom znásilňuje a uzpůsobuje sama sobě. Vždyť i v pokusech uchopit dialektiku akcentem na některou tzv. centrální kategorii, jako jsou kategorie rozporu, totality, zvěcnění apod., se projevuje

tento tradiční přístup k neidentickému na základě identického a skrze ně. Dialektika tak musí překonat konečnost (přesnější by asi bylo: špatnou konečnost) filosofie, tj. víru, že filosofie drží svůj předmět jako nekonečný, právě svým radikálním obratem proti první filosofii (musí tedy odhalit falešnost důvěry, že z bezprostředního jako pevného a zohla prvního vyplývá beze zbytku celek, a musí tematizovat bezprostřední jako moment a ne jako základ celku), stejně jako rozhodným nápoem proti totálnímu panství metody (vykázat prioritu obsahu jako nutnou nedostatečnost metody).

Dialektiku proto lze platně rozvinout jen jako kritickou sebereflexi teorie, což pro Adorna znamená aktivitu, která stále prolamuje uzavřenost myšlenkových schémát, neboť stále znovu tematizuje diferencí mezi miněným (tj. skutečným předmětem) a vysloveným. Systémem pro dialektiku tedy není pozitivní subjekt, jediným skutečným systémem, který respektuje, může být toliko negativní objektivita, a dialektika sama nemůže mít jinou podobu než podobu dialektiky negativní. Potud se požadavek závaznosti bez systému stává požadavkem myšlenkových modelů (což ovšem nejsou pouhé příklady k všeobecným úvahám — příklad je cosi lhostejného a vnějšího — neboť otevírají přístup ke klíčovým pojmům filosofických disciplín, a tak umožňují proniknout k živému jádru těchto disciplín) a negativní dialektika se stává úhrnem modelových analýz. Jedině tak — vyhláší autor — může dialektika překonat dilema mezi libovolně miněným (tj. jen subjektivně podmíněným) a bezpodstatně či neživotně korektním.

Proč však dialektika jako kritická sebereflexe teorie? Není dialektika právě hlediskem primátu praxe? Jistě, soudí autor, jenže je třeba uvážit, co to dnes přesně znamená. Vždyť praxe sama je jedním z centrálních teoretických pojmů, a patrně už způsob, jak teorie exponuje kategorií praxe, vypovídá dosti o tom, jak je praxí podmíněna. Nadto — což bude rozhodující — je třeba vzít v úvahu specifickou potíž dnešní situace teorie, totiž onen defetismus rozumu, který vstupuje do hry, jakmile se nezdařila projektovaná změna světa, a který se projevuje v tom, že teorie svým poukazem na stávající praxi si už předem blokuje cestu ke své vlastní funkci. Proto je v zájmu praxe samotné, aby teorie znovu získala svou samostatnost vůči praxi, a to zároveň s vědomím, že i kritika privilegií se stává privilegiem a že tedy kritériem pravého není bezprostřední komunikovatelnost pro každého (Adorno tu nemá tolik na mysli exkluzivnost teorie, jako její právo nevázat se obecným konsensem; zároveň pak změnu světa chápe v prvé řadě jako proměnu společnosti). To ovšem nemá být postulát nového utopismu (akcent na negativnost dialektiky mini mimo jiné také odmítnutí každého pozitivního obrazu budoucí společnosti), jenom důraz na skutečnost, že nejvlastnějším prostorem teorie, prostorem, kterým jediné může přistoupit k věci, je difference mezi věcí a její reflexí, a že tento prostor není

neměnný a je tudíž třeba rezignovat na útechu, že pravdu nelze ztratit (samostatnost teorie vůči praxi nemění její nezávažnost a libovůlnost, vždyť i to je jedna z podob defetismu rozumu).

Vlastní pokus pak Adorno realizuje ve třech základních částech. K předběžnému očištění terénu a k přípravě východiska má sloužit kritika soudobé ontologie (především Heideggerova konceptu). V druhé části je explikován pojem negativní dialektiky a rozvinuta otázka jejich kategorií. Třetí a nejrozsáhlejší část (tvorí asi polovinu práce) pak naznačuje některé centrální modelové analýzy (k filosofii morálky, dějin a nezbytným metafyzickým otázkám).

Pomineme-li vcelku vnějškově uplatňované námitky proti heideggerovské ontologii, jako jsou kupř. výtky, že právě neuchopitelnost této ontologie zakládá její nenapadnutelnost, či námitka o předkritické kritice criticismu, nebo konečně podezření o akademickém využití a etablování patosu neakademického, jež nejspíš dosvědčují tradiční Adornovu rezervu vůči tomuto pojetí filosofie, usiluje Adorno přece jen především o imanentní kritiku (samozřejmě v poněkud zvláštní podobě). Potud uznává oprávněnost základní protidealistické intence Heideggerova pokusu, i jistou smyslnost jeho kritiky tradiční metafyziky, snaží se však dokázat, že celý pokus je nedůsledný a málo radikální, a proto ani nepřekračuje horizont idealistické pozice, ani konečností neuniká setrvačnosti filosofické tradice. V zásadě je Heideggerova protisubjektivistická pozice oprávněná vzhledem ke skutečnosti, že hledisko subjektu aktuálně znamená aspoň valnou většinou ideologii v akci (Adorno uplatňuje tezi, že svoboda zůstává tak dlouho ideologií, dokud jsou lidé bezmocní před systémem), ovšem solva je podle jeho názoru řešením pouhý příklon k objektivistické pozici, i když Heideggerovo řešení přináší některé nové momenty hlavně v tom, že ani subjekt, ani objekt nejsou pro něho něčím bezprostředním a posledním. Heidegger tak dorazil až na hranici dialektického náhledu neidentického v horizontu identity, nicméně nedokázal překročit rámec identického myšlení. Projevuje se to předně v tom, že Heideggerova snaha o tematizaci „bytí“ znamená pokus izolovat „zprostředkování“ a myslet je „samostatně“, mimo konkrétní konstelaci subjektu a objektu, a potud ono „je“ se jeví být pouhou abstraktní formou zprostředkování vůbec. Jako nutný důsledek takto založené pozice se pak ukazuje skutečnost, že Heidegger nemůže uznat žádné „o sobě“ mimo horizont „řeči“ — tedy diference „řeči“ a míněného — a prostor „jsoucích“ pro něho splyvá s prostorem „řeči“; proto se Heidegger vlastně nedotýká skutečné transcendence a jeho „transcendence“ není ničím jiným než absolutizovanou imanencí. Heideggerovské bytí, jehož tematizace měla vyplynout z radikálního překonání idealistické pozice, téměř nerozlišitelně splyvá s duchovním, a dialektika bytí a jsoucích nejenže není rozvinutá, ale spíše se ještě projevuje snaha ji potlačit. Hranice

mezi oblastí smyslu a nesmyslného jsou setřeny a v podstatě chybí možnost distance, takže celá koncepce není ničím jiným než nevyhnutelnou afirmací toho, co je. V tomto osvětlení je třeba nahlédnout pravou funkci Heideggerova nominalismu, zvláštní a příznačný ahistorismus kategorie dějinnosti, i nevyhnutelnou afinitu pojmu „bytí“ a mytického pojmu „osudu“.

Kritika soudobé ontologie získá ovšem svůj přesný smysl teprve v průběhu explikace vlastní Adornovy koncepce; nemá proto velký význam, abychom ji diskutovali samu o sobě. Tím spíše, že ani případný důkaz a rozbor neadekvátnosti kritiky prozatím nic určitějšího nevypovídá o vlastním autorově projektu.

Rozvinout pojem dialektiky lze podle Adornova přesvědčení jedině tehdy, pochopíme-li zároveň jednak falešnost dualismu myšlení a bytí, neboť tento dualismus vždy nakonec vyústí v redukci bytí na myšlení (potud jsou první filosofie a dualismus čímsi simultánním), jednak nezbytnost adekvátní tematizace skutečné difference myšlení a bytí. Je tedy třeba si do všech důsledků uvědomit, že nelze radikálně odlišit ryzí pojem jako funkci myšlení od jsoucích já, a že celé pole vědomí tudíž musí být nahlédnuto jako funkce živoucího subjektu. Tradiční myšlení (tj. v posledních konsekvencích idealismu) mystifikuje a dezinterpretuje objekt i subjekt současně. Blokuje výhled na objekt tím, že mylně považuje rozpoznání identity za skutečný cíl myšlení a ve všem, čím se zabývá a čeho se dotýká, nachází jenom samo sebe a své vlastní obsahy. To neznamená, že tradiční filosofie nedokázala efektivně rozvinout ideu racionality. Jenom propadla klamu a vydává totalitární a proto partikulární racionalitu, dějinně podmíněnou hrozbou přírodního, za úhrn a celek racionality. Potud nedokázala prohlédnout, že to, co se jeví jako stabilní panství ducha, či — jinak řečeno — jako zdánlivé potvrzení jeho konečného triumfu, plyne jen z jeho podlehnutí přírodnímu a z jeho podílu na vládě přírodního — tedy vposled fyzického násilí. Tak si také ani není s to uvědomit, že ryzí identita je něčím, co klade vylučně subjekt, a to takovým způsobem, že se každý koncept orientovaný vzhledem k ideji identity stává ideologií. Proto se všechny projekty, inspirované výhledem na všemoc subjektu, jeví být jenom echem jeho reálné bezmoci (jsou tedy ideologií statu quo společnosti, založené na rozvinutí partikulární racionality) a zakrývají přístup ke skutečným a platným možnostem subjektu. Prolomit klam všemoci subjektu nelze ovšem pouhou analýzou ryzí subjektivity samotné, neboť subjektivita mění svou kvalitu právě v těch souvislostech, jež nemůže rozvinout jen ze sebe. Abychom však mohli proniknout k ne deformovanému objektu, musíme být s to nahlédnout, do jaké míry náplava objektivizovaného v subjektu blokuje poznání objektivního. Odtud nezbytnost nového typu myšlení, protože pouhý pokus tradičního myšlení přivrátit se k neidentickému místo k identitě je protismyslný a neznamená nic

jiného než apriorní redukci neidentického na jeho pojem.

Ovšem i pokus rozvrhnout dialektiku jako nový typ myšlení může snadno podlehnout setrvačnosti filosofické tradice. V tomto smyslu musí být především pochopeno, že dialektika neznamená pouhou destrukci určitého typu první filosofie, aby se pak sama jako první filosofie konstituovala, nýbrž radikální odmítnutí samotné ideje první filosofie. Neméně důležité je i rozpoznání, že dialektika není nic objektivního, že to není toliko struktura předmětu, která by byla k dispozici a tvořila objekt poznání, právě tak jako to není ani pouhá metoda, tj. rozdělení jistých postupů, které, pochoopeny ve svém základním plánu, mohou být celkem bez závažnějších obtíží aplikovány. Vlastní prostor dialektiky se nachází kdesi jinde a můžeme do něho proniknout jen tehdy, uvědomíme-li si, že rozpornost je kategorií reflexe, tj. myšlenkové konfrontace pojmu a věci. Právě prostor této historicky situované konfrontace je vlastním prostorem dialektiky, a odtud též trvale předznamenání filosofie, neboť filosofie nemůže dosáhnout nic pozitivního, co by bylo identické s její konstrukcí.

Dialektika tedy klade hledisko pozitivitu zvláštním způsobem; pozitivita pro ni znamená především věrnost předmětu i tam, kde se vymyká pravidlům a schématům myšlení. Vždyť zkušenostní obsah dialektiky netvoří pouhý nějaký výchozí princip či kategorie, nýbrž odpor předmětu (tj. neidentického, jiného) vůči myšlenkovému uchopení (tj. identitě), a cílem tematizace tu není dosažení identity, nýbrž její násilí, jež poukazuje na odpor předmětu. V tomto kontextu je třeba pochopit, že každý soud vlastně míří nad partikulární, které je v soudu obsaženo a uzavřeno, a především toto směřování přes hranice partikulárního je třeba učinit předmětem poznání. Dialektika proto musí být rozvinuta jako cesta k plnému předmětu, tj. právě k jeho přesahu nad sféru imanence. Avšak objekt je cosi jiného než danost, tato ochuzená a znetvořená podoba objektivnosti, jež představuje pouhou mezní hodnotu pro subjekt, v jeho vlastní sféře nepřekročitelnou, a nelze ho také uchopit na základě falešného dualismu fakticity a pojmu. Co lze označit jako objekt, není pozitivně a bezprostředně k dispozici. Cesta k němu vede přes jakési *něco*, které, třebaže dosud postrádá jakékoli kvality, přece jen nemůže být označeno za nic. Minněn je tu ovšem jiný typ zprostředkování než to, které leží výlučně ve sféře subjektivity. Odkryta tedy musí být dialektická souvislost imanence, neboť jenom ona sama poukazuje přes vlastní hranice. Zprostředkování totiž vypadá jinak z hlediska subjektu než z hlediska objektu. Objekt může být sice myšlen jedině subjektem, uchovává se však stále vůči subjektu jako něco jiného, kdežto subjekt ve své utvářenosti je už předem také objekt. Proto nelze zprostředkování chápat toliko jako nedostatečnost subjektu, nýbrž musí být především sledováno jako cesta k jinakosti objektu. Jenom

tak může být posléze nahlédnuto, že teprve v konkrétní korelaci se subjekt i objekt vzájemně určují a získávají svou plnou podobu, a že v tomto napětí, jehož komponentem je kritická reflexe i sebereflexe, přísluší přednost objektu.

Projekt dialektiky tak nezbytně poukazuje na materialistickou pozici, jde jen o to přesně rozpoznat její adekvátní podobu. Především musí být pochopena protidogmatická materialistického hlediska, tj. oprávněnost materialismu jako kritické filosofie. Materialistický postoj nemůže být konstituován pouhým rozhodnutím jako kontrapozice postoje idealistického, nemůže tedy být jeho bezprostřední a přímočarou negací, materialismus se spíše konstituuje jako úhrn současné kritiky idealismu i reality, kterou idealismus zároveň předpokládá i klade. Neméně je ovšem třeba se uvarovat pokušení chápat materialismus příliš úzce, jen jako nominalismus, vždyť skutečné nelze redukovat na individuální a individua, nebo, jinak řečeno, dialektika skutečného a individuálního musí být respektována. V tomto smyslu konverguje specificky materialistické s kritickým, se společensky se proměňující praxí, což je cosi víc než pouhé hledisko primátu praxe, které samo o sobě přece nevylučuje totální konformitu a propadnutí ideologické optice. Zároveň je třeba se vyrovnat se skutečností, že materialismus, který měl být překonaním barbarství, se aktuálně jeví jako zpětný pád do barbarství, neboť právě tato skutečnost znovu potvrzuje, že jakmile materialismus přestává být kritickou filosofií, přestává být také materialismem. Odtud organická negativita materialismu, jež nepřipouští pozitivní utopický projekt.

Jádro a rozhodující položku v Adornově úsilí o expozici a explikaci negativní dialektiky tvoří ovšem až část tzv. modelů negativní dialektiky. V prvním z nich se autor pokouší na analýze problému svobody, pojeté jako náčrt k metakritice praktického rozumu, uvést do roviny dialektického myšlení a do způsobu jeho rozvíjení.

Dříve však, než lze uchopit a rozvinout problém svobody, musí být prohlédnuta nedostatečnost i falešnost jeho tradiční tematizace. Adornova kritika se zde soustřeďuje na několik centrálních bodů. Upozorňuje předně, že v tradičních konceptech svobody (velkou filosofií svobody nevyjímaje), které jsou vždy nějakým způsobem orientovány na subjektivní filosofii imanence, lze rozpoznat zamlčenou monadologickou strukturu v pojetí samotných centrálních fenoménů „vůle“ a „svobody“, a právě tato skutečnost tkví u kořene všech dalších údajných antinomií spojených s problematikou svobody. (Podle autorova přesvědčení spočívá základní protismyslnost monadologické konstrukce morálky v tom, že pro autonomní subjekt se jini lidé mohou dostat pouze do postavení prostředků, nikdy však účelů.) Jenom odtud — jak soudí — můžeme rozpoznat nejen falešnost antinomie mezi hlediskem svobody vůle a hlediskem její nesvobody, nýbrž i motivy, které vedou k tomu, že se z těchto dvou tezí stává antinomie. Skutečně radikální teorie

svobody musí totiž proniknout daleko za spor partikulárních konceptů, jakými jsou determinismus a indeterminismus, jež konců konců podléhají témuž myšlenkovému schématu. Zároveň si musíme uvědomit aktuální ztrátu působnosti ideje svobody, jejíž tradiční podoba byla koncipována natolik abstraktně a subjektivně zároveň, že ji objektivní společenská tendence celkem bez námahy pohltila svou setrvačností. Potud aliance učení o svobodě a represivní praxe, která vzdaluje filosofii stále více od adekvátního náhledu svobody a nesvobody žijících, není náhodná. Nikoli nejmenší podíl na tom má také skutečnost, že vyzvednutí racionálního principu proti starému potlačení přineslo nové zdroje represe, jež tkví v racionálním principu samotném. To způsobuje, že svoboda je kladena v abstraktní všeobecné podobě onoho mimo přírodu, a potud není ničím jiným než zduchovnělou verzí kauzality. Právě tradiční předpoklad, že není svobody bez zákona, blokuje výhled na skutečný terén svobody a už předem svobodu vydává všanc represí. V tomto smyslu je třeba prohlédnout falešnost pojetí svobody jako identity osoby a ideologičnost aplikace logiky konsekvence na chování člověka. Vždyť identifikující princip subjektu sám je zvnitřnělým principem společenství. Jistě, individuum se cítí svobodně, pokud se odlišilo od společnosti a od ostatních individuí, a dokázalo aspoň něco — byť i mnohem méně než tuší — realizovat ze svých cílů, tj. těch, které bezprostředně do společenského nevplynou. Avšak v rámci existujícího typu společnosti je sebeuvědomění individua natolik určeno společností, že se svoboda, stejně jako individualita, jeví být jen fikcí a sebeklamem.

Uhrnně lze kritiku tradičního konceptu uzavřít zjištěním, že vzhledem k tomuto modelu jsou subjekty svobodné potud, pokud si samy sebe uvědomují a jsou se sebou identické; zároveň však jsou v této identitě osoby znovu nesvobodné, pokud podléhají násilí identity a obnovují je. Nesvobodné jsou jako neidentické, jako difúzní příroda, a přece zároveň jako takové svobodné, neboť v překonávání zábran, které vlastně znamená neidentitu subjektu se sebou, také překonávají represivní tlak identity.

Na tomto pozadí je pak hledán vlastní prostor tematizace problému svobody. Autor především dovozuje, že svobodu lze uchopit jediné ve vyhraněné negaci, vzhledem ke konkrétní podobě nesvobody. Svoboda pozitivně kladená jako cosi daného se stává pouhým abstraktem a fikcí, a ještě silněji — bezprostřední nesvobodou. Skutečná explikace musí také přesáhnout rovinu pouhé subjektivity, proto musí být nahlédnuto, že problém svobody leží jinde než problém volby z několika možností. Vždyť volba alternativy neznamená nic než potvrzení situace skrze rozhodnutí pod jejím tlakem, kdežto svoboda existuje teprve tam, kde se můžeme uvarovat alternativy, a potud miní kritiku a změnu situace. Obdobně musí být prohlédnut také klam ontologické priority „subjektu“. Neboť svoboda není než momentem širšího kontextu: jeví se být jen okamžikem sponta-

neity, a jako taková není izolovatelná, nýbrž vpletena do sítě vazeb je dějinným ohniskem podléhajícím přítomným podmínkám. Navíc je tu ve hře jak faktická závislost individua na společenském, tak i reálná jeho separace od společnosti, což činí i z tzv. subjektu volby pouhý moment obsažnější souvřlosti.

Bylo by však falešné, kdyby byl tento poukaz nad horizont subjektivity chápán ve smyslu běžné teze o primátu praxe. I tato teze totiž může snadno nabýt ideologické podoby a funkce. Ukazuje se, že čím více se subjekt distancuje od existujícího pořádku, tím méně jsou čin a vědomí identické. Diference falešné a opravdové praxe se vyjevuje jen v prostoru relevantního a platného myšlení.

Tuto tezi je ovšem třeba správně chápat. Opravdová praxe jako úhrn jednání odpovídajícího ideji svobody sice potřebuje plně teoretické vědomí, zároveň však předpokládá ještě cosi jiného. Něco, co se ve vědomí nevyčerpává a co je vůči rozumu zprostředkováno a kvalitativně se od něho liší, totiž cosi „tělesného“. Jenom pak může být prohlédnut idealistický klam, který interpretuje skutečnost, že bez vůle není vědomí, tak, jako by vůle nebyla nic než vědomí. Právě v horizontu vůle lze zahlédnout souvislosti, které jednak poukazují přes hranice já k oblastí před-já, jež je jen momentem kontextu širšího, jednak sjednocují sféru iracionálního a racionálního. Proto je třeba jak problém morálky, tak problém inteligibilního charakteru otevřít jinak, než jak je viděla filosofická tradice. To, co by bylo lze myslet na lidech jako inteligibilní, není osobní na nich, tj. objektivní určení jich samotných, nýbrž právě to, čím se od svého osobního odlišují. V jistém smyslu můžeme říci, že impuls k lepšímu není jenom rozumný, nýbrž i ne-rozumný, a potud se jeví subjekt jako lež, neboť v zájmu vlastní nepodmíněnosti popírá objektivní určení sebe sama. Stejně racionalisticky předsudečná je i teze o samozřejmosti morálky. Nevidí se, že samozřejmost je indexem civilizačního a že všechno, co přesahuje příslušné schéma (např. přirodní moment), se stává bezprostředně zlým. Potud se jeví morální jistota jenom jako falešné usnadnění pozice individua, které je zbaveno odpovědnosti za podobu toho, co lze označit jako mravnost, a tím snáze se pak v určitém společenském kontextu stává spoluvinným a selhává. (Substanciální jako nezničitelná hodnota osoby je pouhý před-sudek — vyhlašuje autor.)

Problém tedy nevyřeší — soudí Adorno — pouhá kladná či záporná odpověď na otázku po svobodě, nýbrž jediné teorie, která se dokáže povznést jak nad existující společnost, tak nad existující individualitu. Svoboda jako skutečná možnost člověka je něčím, co teprve vzniká, a nemůže tedy být nalezena jako cosi jsoucího. Svůj základ pak má svoboda v konkrétní nesvobodě, neboť je vždy reálně ohraničena společností. Ne však toliko zvnějšku — jak se to obvykle chápe —, nýbrž především zevnitř, vždyť i tam, kde se lidé nejčastěji cítí svobodni od společnosti,

v síle svého já, jsou touto společností expovnáni.

Na nezbytnost nového promyšlení problému dějin upozorňuje analýza tzv. světového ducha a dějin jako přírodně historického procesu. Předmětem autorovy kritiky jsou především relikty hegelovského konceptu dějin. Tradiční filosofie totiž podle jeho názoru příliš snadno sklouzává k tomu, aby čínila z nepochopitelného a nerozumného v dějinách cosi rozumného, protože objektivně nutného. I když totiž lze uznat prioritu totálního před jevovým, platí zároveň, že totální může být uchopeno jediné v jevovém, nad nímž vládne. Východiskem tazání tedy musí být koncepce přírodně historické zákonitosti, jež tvoří předpoklad obou směrů falešné interpretace antiteze přírody a dějin.

Teze, že „nic nekonají dějiny, nýbrž reální lidé...“, totiž svádí k iluzivnímu chápání v dvojím smyslu. Předně je absolutizován její polemický a utopický aspekt a celý koncept přírodně historické zákonitosti je považován za falešný; tato koncepce pak ústí v pseudoradikální kontrapozici přírody a dějin, jež jako subjektivistická libovůle je v reálných podmínkách odsouzena k bankrotu a ideologické funkci. Vždyť v dnešní situaci, kdy je privátní zájem sám již natolik společensky podmíněný, že může být realizován pouze v podmínkách, které společnost sama kladé, a pouze prostředky, jež společnost připouští — potud je jenom reprodukcí těchto podmínek a prostředků —, kdy tedy princip individuace znamená monotónní omezení každého jednotlivce na partikulární zájmy, navzájem stejné a odpovídající vládnoucí abstraktní všeobecnosti, musí nutně nabýt každá komunikace a spontaneita jednotlivců podoby pseudoaaktivity.

Falešná je ovšem také absolutizace historické objektivnosti a její hegelovské povýšení na „transcendenci“. To však podle autorova přesvědčení neplatí pouze pro tzv. d.ama., který prodlužuje řešení nutnosti současné s předstíráním, jakoby to byla říše svobody, a který velice snadno konverguje se scientistickou teorií invariant, nýbrž relikty hegelovského zbožštění dějin se objevují i u samotného Marxe a Engelse. Svědčí o tom konečně už idea primátu ekonomie, která má s přísnou striktností zdůvodnit šťastný konec dějin jako dějinám imanentní. (Autor v této souvislosti vyvozuje, že rozpoutání produktivních sil tvoří afinitu k násilnému panství nad přírodou, a zároveň ukazuje, že proti tradičním předpokladům nejsou technické produktivní síly společensky omezeny, neboť pracují ve fixovaných poměrech produkce, aniž by měly nějaký vliv na tyto poměry.) Odtud — soudí Adorno — málo radikální pojetí revoluce u Marxe a Engelse, kteří revoluci chápou jen jako změnu hospodářských poměrů a ne jako změnu pravidel panství, tj. jako proměnu jeho politické formy (viz jednostrannost a jistá předsudečnost jejich kritiky anarchismu).

Antiteze přírody a dějin je tedy pravdivá i falešná zároveň. Přírodně historická zákonitost je ideologie, pokud je hypotazována jako neměnná přírodní danost, avšak reálně

platí jako zákon pohybu sebe nevědomé společnosti. Jistě, jde o to smířit zvláštní a všeobecné, avšak tomu může napomoci jediné reflexe jejich difference a nikoli její popření. Skutečné přednosti zvláštního může být dosaženo teprve pak, až se změní také všeobecné, neboť totální nárok všeobecného, které nesnese nic partikulárního, bude nutné falešný a vyjeví jeho partikulárnost. Filosofie tedy nesmí a priori bagatelizovat individuální zkušenost o prosazujícím se všeobecném jako nesmířené špatné, zároveň ovšem musí být s to nahlédnout plnou podobu historické objektivnosti. K tomu patří také poznání, že světový duch jako takový neexistuje. To, co by v jeho ideji mohlo být pravdivého, je vylučně negativní. Pomyšlení na transcendenci v dějinách není možné jinak než v důsledku a z moci pomíjivého; věčnost se přece neprojevuje jako taková, nýbrž veskrze prostřednictvím nejpomíjivějšího. Jenom tak může být posléze překonáno zdánlivě věčné schizma dějin a lidského štěstí (autor v této souvislosti nadhazuje ideu objektivnosti štěstí v jakési paralele ke Kierkegaardově tezi o objektivním zoufalství).

Třetí část modelových úvah, tzv. meditace k metafyzice, obsahuje jen letmé a dosti náhodné poznámky, které nasvědčují tomu, že právě v této rovině je Adornova koncepce téměř nerozvinutá, a tak lze sotva najít určitější jednotnou myšlenkovou souvislost zmíněných fragmentů a skic. Tato skutečnost, že právě metafyzická dimenze problému není dostatečně zpracována, se nám ovšem okamžitě vynoří při pokusu o kritiku Adornova konceptu. Na explicitní a v dostatečné šíři argumentovanou kritiku tu však není dost místa, musíme se proto omezit na několik poznámek k nejzávažnějším bodům.

Už při celkem zběžném čtení se jeví jako podezřelá a vyvolává jistou čtenářovu averzi přílišná přímočarost a nepřijemná předpojatost četných autorových kritických replik. V zásadě sice autorova základní kritická teze o idealismu jako ideologii statu quo nemusí být falešná, avšak autor s ní pracuje natolik globálně, že téměř ztrácí obsah. Potud by bylo patrné pro rozvinutí vlastní pozice mnohem užitečnější, kdyby se autor důsledněji přidržoval své teze o pravdě jako konkrétní konstelaci subjektu a objektu a byl s to nám ukázat, jakým způsobem se ten či onen konkrétní případ idealismu stává ideologií statu quo. (Pak by snad neuniklo pozornosti, že ani přímočarému radikalismu — jehož některé relikty jeho koncepce vykazuje — není podobná ideologická funkce tolik vzdálená.)

Sama o sobě ovšem tato nepřiměřenost kritických stanovisek nemusí mnoho znamenat, v Adornově případě se však patrně jedná o index nedostatečnosti výchozí pozice, která je zatím rozvinutá v příliš hrubých pojmových určeních, než aby mohla dostát vlastním pretencím. Je-li východiskem kritiky společnosti — a to je vlastní prostor Adornova myšlení — teze, že utvořený svět je světem radikálně zlým a jeho popření je možností nějakého lepšího, ještě nejsoucího, pak lze sotva dospět dál než ke gestu, které přináší pouze subjektivní satisfakci.

Základní intence autorova je patrně platná a snaha otevřít problém objektivitu a skutečného způsobem, který respektuje relevantní situovanost teorie a zároveň se jí pokouší umožnit její plnou funkci v pohybu světa, konverguje s aktuálním filosofickým úsilím. Potud i autorův důraz na to, že reálná teorie musí stále prolamovat svou tendenci k uzavřenosti a setrvačnosti, že musí myslet proti sobě a nemůže se spokojovat sama se sebou jako by byla totální, neboť jenom tak může otevřít prostor pro naději, odpovídá základnímu podtextu soudobé filosofické aktivity. Spornější však už je, zda se autorovi podařilo do všech důsledků tuto intenci sledovat. Problém dialektiky totiž sotva lze rozvinout mimo problém kontinuity a syntézy, neboť jinak nutné nastupují na místo pojmových zprostředkování pojmová schizmata (viz například autorem často aplikovanou diferencí jsoucího a nejsoucího, která už předem blokuje přístup k dialektice skutečného).

Důvody, proč nás Adornův koncept nespokojuje, tkví patrně už v samotném otevření problému, které je poznamenané skrytými rozpory a ekvivokacemi. Při všem respektu k autorově snaze o překonání subjektivistické optiky lze sotva považovat naznačený způsob přesahu údajně pouze subjektivisticky podmíněné pozice za korektní. I když je totiž pravda, že zprostředkování vypadá jinak z hlediska subjektu než z hlediska objektu a že subjekt je také nejprve jenom momentem objektivní souvislosti, nic nemění tato skutečnost na tom, že je to akce subjektu, vůči které se pole objektivitu definuje, a že při vši objektivní podmíněnosti této subjektivní aktivity se předpoklady prolovení setrvačnosti vytvářejí především ve sféře subjektivity. To jistě neznamená, že jsou to předpoklady jen subjektivně podmíněné, avšak rozhodující hybný impuls sféře subjektivity nesporně přísluší. Jinak také není myslitelný přesah a zprostředkování od jsoucího k nejsoucímu. Potud v abstraktní podobě platné zjištění, že otázka svobody je především otázkou kritiky a destrukce situace a nikoli pouhé volby pod jejím tlakem, ještě samo o sobě nic neobjasňuje. Je to pouhá předpojatost, rozpoznáváme-li volbu možnosti jen jako potvrzení a reprodukci výchozí situace, a v tomto případě by autor sotva mohl přesvědčivě objasnit, kde se utváří prostor distance a kritiky. Vždyť ne náhodou při všem zdůrazňování priority objektu nachází Adorno vlastní prostor dialektiky v prostoru difference myšlení a bytí, a ne náhodou také vyhláší tezi o nutnosti tematizace dialektické souvislosti imanence, jež jediná může vést přes vlastní hranice.

Adornova kritika je tedy mnohem spíše ideologická než skutečně filosofická. Neuspokojivost jeho konceptu spočívá nejspíše v tom, že právě rozhodující filosofické otázky nejsou vlastně v pravém smyslu exponovány. Tak i autorův výrok, že je třeba se tázat, zda metafyzika jako vědění o absolutním je možná bez konstrukce absolutního vědění, lze sotva považovat za něco víc než slovní obrat. Adorno sice tuší metafyzickou

dimenzi problému dialektiky, nicméně však je jeho přístup k problému natolik předpojatý, že nejdostatečnější otázky vlastně už neformuluje. Tak lze říci, že Adornova práce sice přinesla k novému promyšlení problému dialektiky leckterý impuls, ale sotva naznačila směr jeho platného řešení.

Antonín Mokrejš

George Kennan, Democracy and the Student Left

Hutchinson and Comp., London — Melbourne — Sydney — Toronto — New York 1968, 1. vydání, 239 s.

Recenzovaná publikace je v podstatě souborem dopisů převážně studentské, ale i nestudentské americké veřejnosti reagující na autorův článek *Rebels without Program*, uveřejněný v New York Times Sunday Magazine dne 21. ledna 1968.

G. Kennan v tomto článku, který tvoří úvodní část publikace, uvažuje o současných studentských bouřích v kontextu úvah o dnešní alienované mládeži — především o hippies a militantních studentech. Vychází z úvahy Woodrowa Wilsona a jeho vize university jako místa vzdělávání a klidného vědeckého bádání. Jako místa, „kde je možno se dovédat pravdu o tom, co již bylo a diskutovat o tom, co právě je — bez vášně, ale zato kvalifikovaně, aniž by bylo nutno pozorovat, že vnější svět plyne dál“. Podle Kennana místo toho, aby fakta, události byly diskutovány kvalifikovaně a bez emocí, se na dnešní universitě setkáváme s emocemi a jen nepatrnou dávkou vědomostí o vášnivě diskutovaných fenoménech. Místo věcné diskuse jsme svědky provolávání hesel — povětšinou však bezobsažných.

V kontextu úvahy o současné odcizené mládeži USA (tato úvaha však v mnohém překračuje rámec USA) věnuje autor článku pozornost především radikálním militantním studentům, a zvláště příslušníkům či stoupencům New Left, uznávajícím eufunkčnost násilí. Kennan jim mimo jiné vytýká i suverenitu jejich výpovědi a hodnocení společnosti. K porozumění a schopnosti analyzovat společnost, a to jakoukoli společnost, je zapotřebí mnohaletých studií. Militantní studenti a vysokoškoláci obecně nejsou ještě hotovými odborníky — a navíc místo toho, aby studovali, se věnují spíše praktické politice. Přesto si však osobují právo vyslovovat své verdikty o společnosti, operovat s nimi jako jedině správnými a samozřejmě žádat uznání jejich správnosti a jejich obecné akceptování. Osvojují si právo společnost nejen kritizovat, ale i předkládat svá vytvořená „images“ společnosti a hlásat „ideje, ve jménu jakých již bylo v historii vykonáno mnoho špatného“. Ve své úvaze o hippies se Kennan dostává i do oblasti úvah o svobodě, o její limitovanosti. O hippies hledajících absolutní svobodu se obvykle hovoří jako o dětech květů a lásky. Kennan se zamýšlí i nad jejich postojem ke společnosti a k rodině, uvažuje nad příčinami a následky jejich osobní krutosti. („Nelze o nich hovořit jen jako o tragickém mládí, které je do-

kumentem vzpoury proti pokrytectví dnešního světa, ale i jako o mládeži zdívočelého srdce, která jednou může přispět k zničení nás všech.“)

Hippies a militantní studenti jsou podle Kennana (a to je postřeh rozhodně správný) nositeli řady společných znaků. Zamyšlíme-li se nad jejich občanstvím, nad jejich postoji k sociálnímu systému, pak u hippies bychom mohli hovořit o „prostém obrácení se zády k němu“ a u militantních studentů o „hněvivé touze po jeho zničení“. Obě krajní skupiny mládeže uznávají demokracii — avšak jen verbálně, neboť ve skutečnosti pravidla této „hry“ neuznávají. Obě tyto minority nespektují přání většiny. Profesor Kennan si v této souvislosti klade otázku, zda se tedy tato mládež považuje (a to platí především pro militantní studenty) za osvícenou minoritu, která musí „otevřít oči“ nevědomé a nepřemýšlející většině, či zda je přesvědčena, že většina jde s ní a že politická a státní reprezentace není adekvátní přání a zájmům této „utajené“ či nezjevené většiny. Zároveň ve svém poměrně velmi ostrém a provokujícím článku klade militantním studentům otázku, co je jejich skutečným programem. Jakou společnost chtějí vlastně vytvořit, a především jakými nástroji. Ty nástroje, kterých dnes užívají, je totiž nutné stavět do opozice proti občanské většině, proti těm, kteří s nimi v mnohém sympatizují, těm, kteří také nejsou spokojeni s existujícím statem quo. („Avšak setkáváme-li se pouze s násilím pro násilí, s pokusy o zastrašování ..., je-li nám nabízeno jako jediný důvod změny to, že určitá minorita se zlobí a je rozhnívána, a je-li nám předkládáno násilí, aniž by nám byla předkládána nová alternativní společnost, pak si musíme uvědomit, že všechno toto by vedlo pouze k totalitarismu existujícímu v jiných zemích, a to vše nás nutně musí stavět na druhou stranu barikády — i když nejsme o nic šťastnější a spokojenější než naši odpůrci.“)

Kenannův článek vyvolal po svém uveřejnění značný zájem, a to nejen v řadách vysokoškolských studentů, zvláště aktivistů New Left, ale i u nestudující veřejnosti. Jak je možno se dočíst v průvodním slově vydavatele, ihned po jeho uveřejnění dostávali jak prof. Kennan, tak i redakce New York Times Sunday Magazine řadu dopisů pohybujících se na škále od totálního nesouhlasu a obviňování autora z reakcionářství, neschopnosti a neochoty vidět věci tak, jak skutečně jsou, až k víceméně úplné jeho podpoře a souhlasu. Recenzovaná publikace pochopitelně představuje už jen výběr z celé řady několika set dopisů, a o klíči tohoto výběru nevíme nic. V samotné publikaci je uveřejněno 28 dopisů studentů (převážně nesouhlasných, kr tizujících autora a jeho způsob myšlení) a 12 dopisů příslušníků „starších generací“ (většinou také ne plně souhlasných).

Především se velký počet studentů staví kriticky k Wilsonově vizi university, a zvláště k jejímu mechanickému přenášení do současného ztechnizovaného a zbyrokratizovaného světa, k vizi typu university určité historické epochy, která dnes, v době exi-

stence multiuniversit typu Berkeley či Nanterres, by už ve skutečnosti ani nemohla fungovat. Přenos této vize je mnoha studenty považován za projev anachronismu. Podle MacDonalda je sice dnešní vysoká škola místem jistého klidu, oázou vědeckého bádání, klásterem bádajících mnichů, místem „jisté“ aktivity, při níž však nejde o poznávání pravdy, ale jen o „konzum polopravd“. Výsledkem této činnosti je sterilita vědeckého myšlení a sterilita života vůbec. „Život není prožíván, je pouze analyzován a zestatistikován“. MacDonald ve své úvaze o universitě jako místě klidu a prostoru vědeckého bádání vyjadřuje stručně i názory mnohých pisatelů nesouhlasných dopisů, soustřeďujících svou pozornost jednak na zapojení americké vysoké školy do komplexu institucí pracujících pro válečný průmysl, a jednak na universitu jako instituci záměrně nereflektující vše, co se děje mimo zdi těchto moderních klášterů, když se ptá: „Nestala se věda naším nejhorším nepřítelem? Proč máme čekat, když je zde stále více důkazů? Lidé jsou zabíjeni, města bombardována, počty armád zvětšovány, nebezpečí nukleární války zvyšováno ..., už dnes je mnoho důkazů. Nemáme čas čekat ve svých klášterech celých, nemáme čas studovat projevy L. B. Johnsona. Lidé umírají a my máme studovat!“

Sociální a politický systém je v dopisech pisatelů analyzován z aspektu různých teoretických východisek, z mnoha zorných úhlů a v různých rovinách úvah. Pozornost je věnována demokracii a jejím rozdílným výkladovým rámcům, manipulovanosti dnešního mladého člověka a nástrojům této zjevné či skryté manipulace, otázkám občanských práv a povinností, sociálnímu rozvrstvení americké společnosti, a především postavení USA jako světové velmoci a funkci USA ve vietnamské válce. „Vietnamský komplex“ se stává červenou spojovací nití všech — a to doslovně — pisatelů polemizujících z různých aspektů a v různých rovinách s názory prof. Kennana. Útok proti americké účasti ve vietnamské válce je v podstatě obsažen v každém dopise zaslaném profesoru Kennanovi, a tato účast na „lidmi nechtěné a nenáviděné“ válce je mnoha pisateli považována za jednu z hlavních příčin nekldu na amerických vysokých školách, za jednu z hlavních příčin revlt a vzpour studentů. D. King ve své úvaze o společnosti například považuje za oprávněné, aby vláda požadovala od svých občanů finanční prostředky potřebné k zajištění a chodu společnosti, považuje však za směšné žádat od člověka, aby za vlast položil svůj život, a za ještě horší, aby sám zabíjel druhé. „Koneckonců je každý jedinec odpovědný za své činy nějaké autoritě vyšší než je vláda. Může to být autorita náboženská či nějaká jiná“ — a vzpomíná Norimberského procesu, v němž bylo vysloveno kredo platné i pro současnost a budoucnost, „že existující uspořádání nezbavují žádného jedince odpovědnosti za jeho činy“. Podobně píše R. Oaxlex: „Studenti dnes vidí, že jejich životy mohou být obětovány tomu, na co oni sami pohlížejí jako na málo šlechetné.“

V souvislosti s úvahami o funkci USA ve vietnamském konfliktu, s úvahami nad možností „jít bojovat a umírat do Vietnamu“ se Kennanovo tvrzení, že povinnost občana té které společnosti je jít bojovat za zájmy této společnosti, stalo výchozím bodem široké diskuse přenesené do obecnější roviny, totiž diskuse o tom, zda minorita nesouhlasící s uspořádáním společnosti a tomuto uspořádání adekvátním právním řádem, je povinná dodržovat obecně platné a přijaté normy; zda příslušníci určitých minorit oponující a neuznávající správnost a oprávněnost existence určitých norem mohou tyto normy porušovat, a to s vědomím následných represivních opatření. Otázka, zda je či není takovýto postoj oprávněný a otázka jeho etického hodnocení se stala jedním z nejfrekventovanějších momentů diskuse studentů ale i příslušníků starších generací s prof. Kennanem. Tomuto problému věnoval i největší pozornost sám K. Kennan ve své rozsáhlé závěrečné stati, koncipované jako odpověď všem zainteresovaným, již je kniha *Democracy and the Student Left* uzavřena.

Především se Kennan ptá, zda je to skutečně válka jako taková, která drásá nitro mladých Američanů, a zda vietnamská válka není jen jednou z možných příležitostí k protestu; zda vietnamský problém není především nástrojem ventilace trvalého „neklidu v mládeži“, majícího obecně jiné příčiny, a za druhé jak dalece zde jde skutečně o protest proti válce jako takové, jak významnou roli hraje vědomí, že se to týká mně osobně, že i já osobně mohu být jednoho dne zavolan, předvolán a poslan neznámo kam, že může být ohrožen jak můj život, tak i moje profesionální kariéra. V mnoha dopisech studentů se totiž skutečně odráží obava nejen ze ztráty života, ale i z toho, že další běh jejich života a především profesionální kariéra mohou být vážně narušeny tím, že budou řadu měsíců či let „mimo oblast svého zájmu“. Kennan se zamýšlí nad faktem obecného odmítání vojenské služby a nad novým, zvláštním postojem mladých lidí k povinnosti bránit svou vlast a její zájmy se zbraní v ruce. Odpor vůči vojenské službě je podle Kennana obrovský. Mezi příslušníky starších generací se hovoří i o zásadních změnách v nacionálním citění mladých Američanů a Kennan se ptá, zda tato skutečnost není v značné míře i jistou reakcí na „hurá-patriotismus“ a antikomunistickou hysterii, pěstovanou v 40. a 50. letech. Zamýšlí se i nad otázkou potřeby jistot mladých Američanů, nad jejich hledáním „jejich vlastní potřeby pro společnost“, jejímž určitým výrazem je i změněný postoj k černošské otázce. Je nepopíratelným faktem, že jak aktivisté New Left, tak i vůdcové a propagandisté „černošské otázky“ patří především k vyšší střední vrstvě. Pocházejí z rodin s vysokým materiálním standardem, s vysokým kulturním a vzdělanostním nívau. Podle Kennana (a v tom se s ním recenzentka plně ztotožňuje) v těchto mladých lidech existuje „něco“, neklid, neuspokojené potře-

by, které je nutí stále vyhledávat a samozřejmě vždy nacházet určité objekty jejich zájmu, k nimž se upnou a jež se stávají nástrojem manifestace „stavu hnutí jejich mysli“. Jednou je tímto nástrojem tzv. černošský problém, jindy vietnamská válka. Jednou se do centra jejich pozornosti dostávají privilegia bílých Jižanů, později bílí utlačovatelé ze Severu. Jednou se středem pozornosti stávají masové komunikační prostředky, jindy akademická privilegia atp. Tento „obecný neklid“ determinuje i „obecnou nedočkavost“ současné mládeže, její neochotu podílet se na procesu pomalé a systematické přeměny společnosti, a je také determinantou jejího zahledění se na revoluci jako na jediný možný nástroj změny, především „změny už dnes“, změny, která by zasáhla do života již dnešních mladých lidí a na níž by i oni sami mohli významně participovat.

Kennanova kniha je ukázkou, jak zajímavý a silně polemický a provokující článek dovede vyvolat prudkou reakci a vytvořit situaci, v níž je možno získat i sociologicky poměrně velmi cenný materiál. Kennanova analýza tohoto materiálu je do jisté míry silně jednostranná. Lze předpokládat, že kdyby bylo v diskusi pokračováno, autorovy závěry by musely vzbudit ještě prudší reakci než jeho původní článek. V této odpovědi se totiž autor snaží především o verifikaci svých hypotéz obsažených v úvodní stati, a to i bez ohledu na to, že mnohé z jeho hypotéz neztratily nic na své polemčnosti. Lze oprávněně předpokládat, že kdyby analýzu těchto dopisů prováděl jiný autor, nezátížený vstupními hypotézami prof. Kennana, mohl by dojít k závěrům značně odlišným. Zároveň ovšem je nutno si uvědomit, že prof. Kennan pracoval s materiálem získaným vlastně určitou variantou poštovní ankety, že na jeho provokující otázky odpovídali především jedinci určitých parametrů. Tato skutečnost se výrazně odráží i v počtu pisatelů — stoupců New Left, jejichž útoky na autora jsou nejostřejší. Zároveň však nám umožňuje vstoupit jinými dveřmi do myšlení těchto studentů, do světa jejich programu (či bezprogramovosti), cílů, do světa anarchie a utopičnosti, revolučnosti a neklidu, a to v jiné rovině, než v jaké se s nimi obvykle setkáváme: v rovině netransponované vlastním přístupem a hodnocením jejich sekundárního interpreta. I když ke Kennanovým závěrům je možno mít — a oprávněně — velmi mnoho výhrad, nelze jeho úvodní a především závěrečné stati upřít bohatost podnětných myšlenek a jakýchsi „chytrých návodů“, kterým směrem se bude nutno dát, budeme-li skutečně chtít pochopit a porozumět studentským bouřím. A v neposlední řadě je to i ukáзка ostré polemiky plně inektiv, jež však ve své většině nesledují cíl zraňovat a napadat, ale projevit svá „hnutí mysli“ a tímto způsobem snad přispět i k bližšímu vzájemnému pochopení.

Eliška Freiová

Zahraniční ohlasy na práci mezioborového týmu pro výzkum společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce, Civilizace na rozcestí (R. Richta a kolektiv)

„Civilizace na rozcestí“ vyvolala v zahraničí mezi vědeckými pracovníky značný zájem. U práce, která rozevírá palčivé otázky společenských i civilizačních proměn naší doby, je zcela pochopitelné, že se setkává s velmi různorodou odezvou. Jestliže téměř všechny recenze a komentáře v odborném tisku se shodují ve vysokém ocenění mezioborového přístupu, snahy o formulování nových otázek na půdě marxismu, jakož i serióznosti a vnitřní propracovanosti celé hypotézy o povaze vědeckotechnické revoluce a jejích společenských a lidských souvislostí, pak v ocenění vlastních myšlenek a navržených řešení najdeme velmi různá stanoviska, daná jednak růzností postojů v dnešním třídně rozděleném světě, jednak odlišností metodologických přístupů.

Ve statích, recenzích a komentářích, které vybíráme z velkého množství podobných a které otiskujeme v tomto čísle, se odrážejí charakteristické typy odezvy na knihu „Civilizace na rozcestí“ ve světové vědecké veřejnosti. V socialistických zemích (jak ukazují přetištěné statí a recenze ze sovětského a z maďarského tisku) byla „Civilizace na rozcestí“ přijata jako zajímavý pokus o marxistickou analýzu vědeckotechnické revoluce na půdě dvou protilehlých společenských systémů. Zvláštní pozornost se tu obrací na otázku vnitřní organické souvislosti vědeckotechnické revoluce s výstavbou socialismu a komunismu, která tvoří páteř celé práce. Naopak v buržoazní literatuře se právě tato myšlenka stává předmětem kritiky jakožto „nepodložená“, „ideologická“, a to i tehdy, když se — jak je tomu z velké většiny — uznává vědecký přínos knihy pokud jde o osvětlení podstaty soudobé vědeckotechnické revoluce, o proniknutí do jejích lidských vazeb apod. Na podkladě takové kritiky jsou pak zakládány pokusy interpretovat vědeckotechnickou revoluci jako neutrální „antiideologický“ faktor, či spíše jako základní nástroj konvergence obou světů (srov. názory J. Knudsena v přehledu zahraničních ohlasů na „Civilizaci na rozcestí“). Naproti tomu základní myšlenka „Civilizace na rozcestí“ je, že vědeckotechnická revoluce ve svém celku patří ke kruhu historických jevů epochy výstavby komunismu. Projevuje se ve skutečnosti jako výsledek „technické výzvy“ této revoluce a povede v budoucnu k plnému rozvržení rozdílu obou světů a k vítězství socialismu a komunismu.

Uveřejňujeme kritiku „Civilizace na rozcestí“ z pera dánského sociálního demokrata, poněvadž v ní je se vši otevřeností proti názoru československého mezioborového týmu o vyhocení rozdílu mezi socialismem a kapi-

talismem v důsledku vědeckotechnické revoluce postavena opačná koncepce o sblížení obou protikladných systémů vzhledem k „technickým nezbytnostem“. Proti aplikaci marxistické teorie o třídním boji, obsažené v „Civilizaci na rozcestí“, je postavena se vši otevřeností „moderní“ koncepce třídního smíru. Proti „neústupné“ socialistické ideologii, které se drží českoslovenští autoři, se tu výslovně pléduje pro buržoazně reformistický pragmatismus. Právě otevřená konfrontace s těmito zcela opačnými přístupy se může ukázat jako poučná pro posouzení vlastního obsahu „Civilizace na rozcestí“.

Vedle této buržoazní interpretace vědeckotechnické revoluce existuje ovšem i druhá interpretace vycházející z „kulturní kritiky“ — jednak v evropské (pravice) podobě, jednak ve formě různých levičáckých interpretací marxismu. Hlavní snahou této pozice je dokázat, že vědeckotechnická revoluce je „mýtus“, že ve skutečnosti neexistuje, a pokud něco podobného existuje, pak je to jen normální pohyb ve sféře techniky, který je vlastní kapitalismu a který má jednou provždy pouze ten význam, že realizuje potřeby kapitalismu. Tak prý třeba odmítnout snahu socialistických zemí o praktické urychlení vědeckotechnického pokroku jako „technokratismus“ a teorii vědeckotechnické revoluce jako ústup od revolučních myšlenek. V tomto smyslu se porůznu objevily námitky i vůči „Civilizaci na rozcestí“ (některé aspekty této kritiky jsou obsaženy v recenzi italského autora G. Neriho).

S postupnými pokroky průmyslové, hospodářské výstavby socialismu dochází i k určitým změnám a posunům v taktice jeho odpůrců. Do popředí se začíná stavět nebezpečí „socialistického technokratismu“. Věci se nyní posouvají tak, jakoby hlavní nebezpečí náhle začínalo hrozit právě ze strany technické inteligence a vedoucích hospodářských pracovníků. Socialismus se prý postupně mění v „technologickou diktaturu“, hrozí manipulace společnosti ze strany „socialistických manažerů“, koncept vědeckého řízení prý pohlcuje všechny principy samosprávy a demokratické účasti lidí na rozhodování.

Nejde ani tak o to, že průmyslová výstavba v socialistických podmínkách je nezbytně rozporuplným procesem, v němž užité prostředky průmyslové techniky — vzhledem ke specifickým společenským efektům spjatým s jejich realizací — vyvolávají do určité míry napětí ve vztahu k socialistickým cílům, nýbrž jde tu o zvláštní polemiku se socialismem, který je tak prohlášen za pouhou odrůdu technokratismu.

Ve světle „Civilizační kritiky“, která stále intenzivněji proniká myšlenkovým životem nejrůznějších zemí, se ovšem musí hlubší a důslednější kritické a revoluční zaměření, které jde na kořen odcizení v buržoazní průmyslové civilizaci, jevit jako scestné, zavádějící. V maoistické politické literatuře i v západních kulturně kritických úvahách se proti komunistickému hnutí zdvihají častá obvinění z „technokratismu“, která vykazují v mnoha směrech příznačnou podobnost.

Objevují se teorie, že socialistické země v posledních 10–15 letech přecházejí do „technokratické fáze“. Hovoří se o nástupu „technokratických vrstev“ v evropských socialistických zemích. Jako „důkazy“ se uvádějí silící snahy těchto zemí o mírové hospodářské soutěžení s kapitalismem, fakta o jejich zapojení do světového trhu; za symptomatické pro tento proces se dále považuje úsilí o denivelizaci a opuštění rovnostářských hesel, využívání ekonomických forem a hmotné zainteresovanosti, reorientace hospodářské výstavby na intenzivní růst, rozšiřování konzumu a v neposlední řadě i skutečnost, že v řadě socialistických zemí se do vedení dostávají — na rozdíl od prvých fází revoluce — lidé s odborným vysokoškolským a zvláště technickým vzděláním.

Za příznak „technokratizace“ považuje „civilizační kritika“ též rozvoj teorie vědeckotechnické revoluce socialistických zemí (proti níž stavi projekt „kulturní revoluce“). V rozporu s fakty světového vývoje prohlašuje „civilizační kritika“ vědeckotechnickou revoluci za pouhou ideologickou záležitost; hovoří o „mýtu vědeckotechnické revoluce“, který ve skutečnosti „maskuje skutečně protikladný socialismu a světa; obviňuje tuto teorii, že „vydává člověka, zvaného „homo technologicus“, za člověka „par excellence“ a ličí prý nástroj (rozvoj vědy a techniky) jako „skutečný účel společenské práce“.

V této interpretaci se vývoj socialistických zemí jeví jako technokratická degenerace. Kdybychom začali označovat jako technokratismus či scientismus pouhý fakt, že považujeme dosažení určitého stupně vědeckotechnického rozvoje naší společnosti za nezbytnou (i když nikoli dostatečnou) podmínku adekvátnějšího ztělesnění programu marxisticko-leninské strany, ocitli bychom se nutně v řadě chylavých učení o nevědomě a nečině blaženosti ráje. A prakticky bychom nikdy nedošli dále než ke kasárenskému zřízení, jež je jedinou formou kolektivismu, uskutečnitelnou na bázi trvale nedostatečných zdrojů.

Vědeckotechnický pokrok není pro socialismus fetišem, ale jednou z rozhodujících podmínek skutečného osvobození a sebeurčení člověka. Bez jejich splnění jsou současné konkrétní formy socialismu objektivně nutně omezeny. Dosažení nejbližších stupňů materiálně technického rozvoje, např. podstatné rozšíření částečné automatizace, je úkolem dosti dlouhodobým, představujícím navíc z hlediska kvalifikačních a organizačních nároků stále ještě velmi diferencovanou strukturu. Tyto skutečnosti nemohou nemít svou vazbu s politickým systémem této v jistém

smyslu přechodné etapy. Samy metody překonání této etapy musí ovšem v socialismu mít svéráznou podobu. Nelze však ignorovat ani obecně působící determinanty, nelze narušovat svěvolné časovou posloupnost a určité zřetězení jednotlivých článků historického vývoje výrobních sil a výrobních vztahů. Proto také politické formy tohoto přechodu nemohou představovat nic jiného než kombinovaný útvar, spojující v sobě prvky průmyslového řízení i samosprávy, přímé i nepřímé demokracie — se vším, co z toho vyplývá, včetně zásady delegace a reprezentace hospodářských zájmů a politické vůle.

Vědeckotechnická revoluce začíná vstupovat do života společnosti jako proces zachvacující a ovlivňující v té či oné podobě život na celé planetě. Její hluboká vnitřní souvislost se společenskou revolucí, jež prochází světem, nemusí být na první pohled patrná. Naopak, bývá překryta hustým předivem nejrůznějších historických okolností. Nicméně nakonec, podle logiky věci, pouze vyspělá socialistická společnost může vědeckotechnickou revoluci uvést plně do chodu a zároveň využít všech možností, jež poskytuje, a vyvarovat se všech slepých uliček, kterými hrozí.

V prvých fázích vědeckotechnické revoluce najdeme — alespoň pokud jde o látkové podmínky života — leccos obdobného v socialistických a kapitalistických zemích. V perspektivě však lze předpokládat, že se právě v nových podmínkách mnohem víc rozvořou rozdíly obou protikladných soustav v poměru k rozsahu a způsobu využívání plodů vědeckotechnické revoluce. Přitom se bude pravděpodobně obnažovat rozdílná třídní podstata a krystalizovat vlastní socialistická varianta vědeckotechnické revoluce. „Socialistické země“, řekl na moskevské poradě komunistických a dělnických stran dr. G. Husák „vstupují do nové etapy vnitřního vývoje a mezinárodní spolupráce. Vstupují do období, v němž budou ještě intenzivněji působit zákonitosti vědeckotechnické revoluce a mezinárodní socialistická integrace, které mohou mít široký prostor pro svůj rozvoj právě za socialismu, neboť tu není omezení vyplývající z třídní protikladnosti buržoazní společnosti“.

K úkolům takového rozsahu musí pochoptitelně komunistické strany přistupovat cilevědomě, s rozvahou, a neztratit ani na chvíli ze zřetěle celkový komplex otázek spojených s vědeckotechnickou revolucí.

Konfrontací nejrůznějších názorů na „Civilizace na rozcestí“ chceme přispět k hlubšímu pochopení problematiky, o níž dnes při studiu vědeckotechnické revoluce a jejích společenských a lidských souvislostí běží.

J. F. — P. M.

Tváří v tvář vědeckotechnické revoluci

(Recenze knihy R. Richty a kolektivu Civilizace na rozcestí, Praha 1967)

Pro naši epochu je příznačná nezvyklá intenzita vědeckotechnického pokroku. Vědeckotechnická revoluce přináší kvalitativní změny pro člověka a společnost. Aby mohly

socialistické země zvítězit v hospodářské soutěži nad kapitalistickými státy, musí převzít iniciativu v rozvoji vědy a techniky, a předejít kapitalistickému státu nejen co do rozsahu objevů, ale též při aplikaci těchto poznatků ve výrobě.

Kniha Radovana Richty a kolektivu československých vědců *Civilizace na rozcestí* je věnována nejaktuálnější otázce naší doby — probíhající vědeckotechnické revoluci a jejím sociálním důsledkům.

Zajímavé je, jak kniha vznikla. Z iniciativy ideologické komise Ústředního výboru Komunistické strany Československa a předsednictva Československé akademie věd provedla skupina pracovníků z různých oborů — filosofie, sociologie, politické ekonomie, pedagogiky, politické vědy, lékařství, teorie výstavby měst a bytů atd. — rozsáhlý výzkum problematiky vědeckotechnické revoluce a zkoumala její vliv na člověka a společnost. Již jsme psali o tom, že výsledky této práce bylo použito při přípravě materiálu pro XIII. sjezd KSC a jiných programových dokladů strany, a též že R. Richta byl za tuto práci vyznamenán státní cenou Klementa Gottwalda.¹

Autoři se domnívají, že mimořádně rychlý rozvoj vědeckotechnické revoluce během posledních desetiletí, rychlý rozvoj materiální základny společnosti, časem změnil obsah civilizace a vytvořil ohromné možnosti pro socialismus a komunismus. Jestliže svého času průmyslová revoluce vytvořila základy pro rozvoj kapitalismu, současná vědeckotechnická revoluce je svou vnitřní logikou spojena s přípravou a vznikem komunismu. Radovan Richta a jeho spoluautoři se odvolávají na Marxe, který ve své kritice kapitalismu a průmyslové civilizace neomezoval revoluční úkoly jen na změny ve výrobních vztazích, ale měl na mysli revoluční přeměnu systému výrobních sil a místa člověka v tomto systému.

Podle názoru autorů historická zkušenost ukázala, že úroveň a struktura výrobních sil má pro vývoj společnosti a člověka značně větší význam, než se v teoretických dílech dosud psalo. Dnes nelze na výrobní síly pohlízet tak úzce, jak to bylo možné v době industrializace (což vyplývalo z tehdejších podmínek), jako na souhrn výrobních prostředků a pracovní síly. Dnes je třeba je chápat — tak se píše v knize — jako souhrn výrobních sil člověka, tj. společenských kombinací a vědy, tvůrčích schopností člověka a stupně, jehož dosáhl v ovládnutí přírody.

Specifiku vědeckotechnické revoluce, která se liší od průmyslové revoluce, vidí autoři knihy v univerzální změně všech výrobních sil společnosti (subjektivních a objektivních), v přeměně vědy v přímou výrobní sílu společnosti. Studium změn ve výrobních silách

umožňuje dojít k závěru, že v dnešní materiální základně společnosti existuje určitý kvalitativní stupeň růstu. To, co nebylo možné před touto revolucí, se jeví dnes jako zákonitá nutnost. A naopak staré vyzkoušené cesty se za touto hranicí stávají cestami zastávání, konzervatismu. Překročit tento základní mezník současné civilizace je každodenním osudem naší generace, avšak to před ní staví zvláštní požadavky.

Socialismus by nemohl zvítězit, kdyby přednostní společenského zřízení, oproštěného od třídních protikladů, se neprojevovaly ve schopnosti reagovat na podmínky, motivy a hnací síly vědeckotechnické revoluce novými parametry růstu civilizace. Socialismus vytváří pro vědeckotechnickou revoluci nepřeberné možnosti a současně skládá v průběhu této revoluce důležitou historickou zkoušku. Naši epochu — píší autoři — mohou pochopit jenom ti, kdo pochopí smysl velkých, nezvyklých změn. Vše nasvědčuje tomu, že pochopení těchto změn dá odpověď na řadu nejdůležitějších otázek, které socialistická společnost musí řešit na cestě svého rozvoje.

Ve spojitosti s tím autory vzrušuje „paradox“ současné společnosti, obzvlášť dnešního systému vzdělání, který připravuje členy společnosti na skutečnost, která je čeká za 15–20 let, ale dělá to metodami, které odpovídají současné a nikoli budoucí etapě rozvoje civilizace.

Socialismus má velké možnosti dosáhnout úspěchu při reformě vzdělání a tím by mohl využít, jak říkají autoři, ohromných historických předpokladů k převzetí iniciativy ve vědeckotechnické revoluci.

Základní složitost vědeckotechnické revoluce je podle mínění autorů v tom, že se opírá o rozvoj tvůrčích sil člověka, ale teprve ona je může vyvolat k životu v masovém měřítku. Autoři se též odvolávají na závěry akademika V. A. Trapeznikova, jenž napsal, že právě vysoký stupeň rozvoje techniky i automatizace dá člověku poprvé v dějinách možnost se věnovat sobě samému.

Když rozvoj tvůrčích sil členů společnosti se svou povahou stává rozhodujícím činitelem v rozvoji společnosti, pak podle názoru autorů ta odvětví, která dříve byla víceméně významná pro rozvoj výroby — masové prostředky kultury a informací, veřejné služby, cestování, volný čas atd. — dostávají nový vztah k základní výrobní síle — vědě. Investice do „člověka“ dosud znamenaly jen rozšíření spotřeby, které nemohlo mít zvláštní vliv na rozvoj výrobních sil. Avšak ve světle vědeckotechnické revoluce se každé nevyužití možnosti přemístit prostředky ve směru investic do člověka a rozvoje jeho sil stává hospodářským plýtváním.

V souvislosti s tím se obzvlášť zajímavým a aktuálním jeví závěr, že socialismus ve své soutěži s kapitalismem a v boji za růst spo-

¹ Viz Filosofické nauky č. 6, 1967, s. 100–101, kde se píše mj.:

„Kniha autorského kolektivu, v jehož čele stojí Radovan Richta (*Civilizace na rozcestí* — *Společenská a lidská souvislosti vědeckotechnické revoluce*), je významnou událostí ve vědeckém životě ČSSR. Dodala látku k úvahám představitelům nejrozličnějších věd i profesí. Cílem této významné práce bylo

původně připravit pro XIII. sjezd KSC analýzu nejbližších ideologických úkolů, před nimiž strana stojí v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí. Důkladné studium této látky vedlo k širším perspektivním závěrům pokud jde o problematiku vědeckotechnické revoluce s jejími důsledky pro společnost a člověka, i pokud jde o způsob řešení společenských problémů, které jsou s ní spjaty.

třeby vůbec nemusí kopírovat „spotřební systém“ Západu. Může vytvořit vlastní způsob života, zlepšit pomocí vědy potřeby reprodukce (racionální normy jídla, oděvu, dopravy atd.), řešit otázky ve sféře spotřeby rozvojem systému masových veřejných služeb, společensko-ekonomickým stimulováním nových, vyšších požadavků a hlavně vyšších požadavků člověka na vlastní všestranný rozvoj.

Lidský intelekt má ohromné rezervy. A bude-li celý průběh vědeckotechnické revoluce cílevědomě řízen, může se stát základem pro další rozvoj neukončeného procesu „polidštění člověka“.

Věda, která prostupuje celý výrobní proces jako univerzální výrobní síla (podle vyjádření J. D. Bernala), byla doposud usměrňována průmyslem. Dnes však má tendenci průmysl vést. Její zvláštní úloha v systému výrobních sil se vysvětluje zvláštními schopnostmi se rozvíjet a zevšeobecňovat. Tato tendence vědy bude žádat od nových generací, aby se zřekly obecných představ a míry přístupu k proporcím a úloze vědy.

Avšak — podle mínění autorů — ohromné možnosti, které socialismus má ve sféře rozvoje vědy, jsou bržděny celou řadou faktorů, z nichž nejzávažnější je zaostávání ekonomické struktury a stimulů, což zmenšuje efektivnost vědeckotechnického rozvoje a brzdí rozvoj lidí.

Velkou hodnotu jak vědeckou, tak i praktickou má příloha této knihy, zahrnující rozsáhlý seznam literatury, řadu tabulek a též praktické návrhy a doporučení autorů. Autoři při respektování zvláštností své země formulují konkrétní úkoly dalšího rozvoje, které musí republika řešit v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí, probíhající ve světě. Autoři doporučují zaručit další komplexní výzkum problému vědeckotechnické revoluce a jejích důsledků pro společnost a člověka jako základní výzkum různých odvětví vědy. Zároveň považují za nutné seznámit celou společnost s perspektivami vědeckotechnické revoluce.

V knize se zdůrazňuje nezbytnost promyšlené integrace vědeckotechnických tendencí s možnostmi socialismu a s příznivými zvláštnostmi republiky (např. tradiční vysoký stupeň profesionální přípravy značného počtu pracujících je s to kompenzovat též nepříznivé zvláštnosti země — nízké zásoby surovin).

Jelikož podle mínění autorů představuje dnes předstih vědy před technikou a techniky před průmyslem novou zákonitost, v knize se nedoporučuje soustředěnější orientace na zvyšování přímé výroby, jestliže národohospodářský efekt tohoto předstihu může být vyrovnán nebo i překonán efektivnějším vlivem na výrobní síly v předvýrobním stadiu (ve vědeckém výzkumu atd.) a též ve sféře péče o člověka a rozvoje jeho tvůrčích sil a schopností.

V knize se zdůrazňuje, že rostoucí význam subjektivních faktorů ve vědeckotechnické revoluci si vyžadá operativnější a účinnější formy řídicí činnosti komunistické strany, přebudování tradičních prostředků stranické

práce. Vědeckotechnická revoluce značně mění požadavky na ideový život, zvláště z hlediska duševní reakce a rozsáhlé informovanosti. Je třeba očekávat nikoli útlum, ale intenzifikaci ideového života a střetávání hledisek, pro které bude nezbytné najít nové formy odlišné od těch, které doposud provázely třídní boj.

Autoři vyzývají ke studiu nových problémů civilizace, k hledání jejich marxistického řešení, založeného na důkladném rozboru stavu věcí a podrobném studiu důsledků vědeckotechnické revoluce pro kapitalistický svět. Jedním z vážných nedostatků teoretické vybavenosti socialismu je — podle mínění autorů — určité podhodnocení vlivu kvalitativních změn ve struktuře výrobních sil na povahu společenských procesů a místa člověka v kapitalistické společnosti. Odstranění těchto nedostatků je o to důležitější, že v ideologickém boji soupeř těchto slabých míst využije.

Recenzovaná práce je důležitým krokem vpřed při marxistickém vypracování otázky o sociálních důsledcích vědeckotechnické revoluce pro společnost a člověka. Pohled autorů míří do budoucna, jejich kniha mluví o zítřku socialismu, o materiálních základech komunismu. Pevně věříme, že vytištění této knihy v ruském překladu se setká se zájmem, neboť kniha je podnětem k úvahám nejen pro vědecké kruhy — filosofy, sociology, ekonomy, ale i pro inženýry a techniky, pracovníky osvěty a také pro představitele jiných oborů jak „výrobní“, tak i „nevýrobní“ činnosti — pro všechny pracující, kterým je osud socialismu drahý.

V. D. Skaržinskaja,
Filosofskije nauki č. 2/1968
SSSR

Civilizace na rozcestí — Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce

Radovan Richta ve spolupráci s mezioborovým týmem, Praha 1968.

Je jasné, že s investicemi do vědy a technického rozvoje ve stupni až dosud neznámém — až 3–4% národního produktu u velmocí — a s rychlými společenskými změnami jakožto jejich důsledkem stojí civilizace na rozcestí. Lidstvo stojí před obtížnou, avšak nutnou volbou mezi pokračováním ve své dosavadní historické cestě, po které dojde možná ke zkáze pro nedostatek společenského přizpůsobení, nebo nalezením zcela nové cesty diktované vědeckotechnickou revolucí — nové cesty zahrnující mocné změněné životní formy nejen v oblasti produktivity, nýbrž i ve všech společenských a kulturních oblastech. Potud můžeme všichni souhlasit, ale jaká nová cesta by měla být zvolena? V tomto bodě zdaleka neexistuje táž jednotnost.

Existují nálehavé důvody pro studium a rozhodování o této nové volbě, lidstvu předkládané. Je nutno kriticky revidovat naše kulturní a politické ideje, dokonce i nejpevněji vybudované ideologie, tváří v tvář bouřlivému postupu současných společenských

změn. Na základě těchto úvah bylo skupině československých vědců vedených Radovanem Richtou, většinou vědeckých pracovníků náležejících k Československé akademii věd, uloženo prozkoumat problémy v souvislosti se společenskými a lidskými důsledky vědeckotechnické revoluce. Jejich pokus přezkoumat mnohonásobnou problematiku a cesty, po nichž by se společnost měla pokusit jít, není bez precedentu. Jedním z nejznámějších pokusů pojednat o budoucnosti společnosti je pokus francouzské „Groupe 1985“, ale rovněž mnozí další činitelé se zabývali aspekty problematiky budoucnosti, například americká a anglická vládní komise.

Východiskem pro československou vědeckou skupinu je nová společenská situace, která vznikla s vědeckotechnickým oživením po druhé světové válce. Bylo nutno pohlížet na údobí industrialismu jako na nahražené údobím novým, zahrnujícím dokonce větší vědecké úsilí než doposud — automatizovanou produkci, nové formy komunikace, atd. atd. Tato vědecká skupina se domnívá, že zvláště v oblasti ekonomie musí být revidovány doposud přijímané teorie ekonomického růstu. Rozhodujícím faktorem již není, jako tomu bylo v industriální fázi, účinek zvýšených investic do kapitálového aparátu, nýbrž účinek investic do výzkumu a technického rozvoje. Tato výzkumná skupina se ovšem domnívá, že současné údobí je údobím obtížného přechodu. Je nutno provést velkou práci pro společenskou reformu, dříve než bude možno uskutečnit vědeckotechnickou revoluci. Podaří-li se tato práce, a také jediné tehdy, bude moci společnost podle názoru skupiny užívat nesčetných žádoucích výhod, jako například zkrácené pracovní doby, práce rozvíjející lidskou osobnost ve větší míře, lepšího bydlení, lepšího školení a informací, větší participace v produktivním a veřejném životě a všeobecně vyšší životní úroveň.

Na základě velmi obsažných analýz dřívějšího a současného průmyslového vývoje a rovněž postupující vědeckotechnické revoluce končí kniha epilogem, v němž jsou některé obecně formulované úvahy o potřebách, které musí společenské řízení uspokojit, má-li být dosaženo výhod nové éry. V této souvislosti leží hlavní důraz na problémech Československa, avšak analýzy a úvahy mají obecný charakter.

Jednu z hlavních tezí předkládaných v knize je, že nový stupeň v historickém vývoji patří socialistickému systému v tom smyslu, že oproti kapitalismu je schopen rozvíjet vědu a techniku pro blaho lidstva a současné měnit prostředí jednotlivého člověka. Toto blaho by působilo jak z hlediska produktivního života, tak z hlediska kulturního života, takže by bylo možné vyhnout se odcizení industriálního věku a jedinec by dosáhl vlivu nad svým vlastním vývojem a vývojem společnosti. V důsledku toho by dosáhl zlepšených poměrů a osobního uspokojení jako člen společnosti.

Existuje potřeba knih o volbě příštích možností — ať již s autory souhlasíme nebo nesouhlasíme. V této recenzi budou hlavně

zdůrazněny některé specifické body v knize, které se nabízejí k diskusi. Ovšem, pokud jde o základní hlediska knihy — vliv vědeckotechnické revoluce a dlouhou řadu požadavků formulovaných vůči sociální politice —, postoj recenzenta je úplně shodný.

V zásadě se recenzent nestaví za kapitalistický nebo socialistický systém, ani proti nim. Oba systémy procházejí v těchto letech vývojem. Podle názoru recenzenta budou v budoucnosti prověřovány a tím modifikovány pod nátlakem požadavků, které bude mít na společnost vědeckotechnická revoluce.

Kapitalismus a socialismus za vědeckotechnické revoluce

V knize se uznává, že oba společenské systémy — z nichž každý představuje různé formy — byly během několika posledních let nuceny se podrobit procesu znovupřizpůsobení. Říká se, že kapitalismus se částečně reformuje a že také socialistické systémy se musí přizpůsobovat. Problémy jako řízení, školení a informace, hlas ve věcech produkce, odcizení atd. se nevyřeší automaticky — jak někteří věří — zavedením socialistického systému společnosti.

Pokud jde o hodnocení historického vývoje, domnívají se autoři, podobně jako anglický historik vědy J. D. Bernal, že kdyby byl socialismus býval zaveden do průmyslového vývoje v dřívějším stadiu, byl by pravděpodobně uspil vědeckotechnický rozvoj více, než se to podařilo kapitalismu. To je rovněž názor recenzenta, avšak je třeba dodat, že značná nabídka pracovní síly v první fázi industrialismu nepovzbuzovala kapitalismus, aby zaváděl pokrokovou techniku výroby. Dnes je ovšem situace rozdílná, neboť kapitalistické podniky a státní moc v kapitalistických zemích se normálně zajímají o podporu výzkumu a využívání jeho výsledků. (Byl to mimochodem J. D. Bernal, kdo na konci třicátých let uvedl v život výraz „vědeckotechnická revoluce“.)

V běžné diskusi o výhodách kapitalismu a socialismu nebudeme na tomto místě pokračovat, nicméně však je v knize několik bodů, které si zaslouží zmínky.

Podle recenzentova názoru si autoři zcela neuvědomili stupeň, do kterého jsou alespoň některé z takzvaných kapitalistických zemí podrobeny změně. Ve skandinávských zemích je například asi 40 % národního produktu řízeno veřejnými úřady. Předseda dánské vlády pravého křídla a strany středu nedávno prohlásil, že během deseti let budou za předpokladu, že ekonomický růst bude pokračovat, veřejné úřady pravděpodobně spravovat asi polovinu národního důchodu. Současné kontroluje stát ve vzrůstající míře podniky, za nichž funguje průmysl a odborové hnutí usiluje o zvýšení svého vlivu. Například v Dánsku vytvořila národní organizace práce výbor k prodiskutování otázky participace dělníků v rozhodování týkajícím se podniků jak soukromých, tak veřejných.

Nelze popřít, že ve velkých zemích s ohromnými podniky vykonává kapitalismus větší vliv na celkový vývoj společnosti než soukromé podniky v malých zemích. Ovšem

při kritice temné stránky soukromého kapitalismu v zemi, jako jsou například Spojené státy, je nicméně třeba mít na paměti to, o čem se autoři nezmiňují, totiž že federální struktura země ztěžuje řídicí vliv státní moci.

Kniha pojednává o některých problémech, které vznikají v průběhu změn vyplývajících z vědeckotechnické revoluce v socialistických zemích. Je zde například zmínka o problému přebujelé administrativy v centrálně kontrolovaném plánovaném hospodářství. Autoři se domnívají, že je nutné do socialistického systému vpravit určitý stupeň ekonomické automatizace, aby byly sníženy administrativní úkoly. Mezi ekonomy je rozšířeno mínění, že zatímco socialistické země mohly organizovat produktivní život v ekonomice s dosti malým počtem výrobků a při jejich výrazném nedostatku, produkce a distribuce v diferencovanější ekonomice je daleko obtížnější problém, a právě zde byla žádoucí důkladnější automatizace. Podle názoru recenzenta vývoj, který probíhá v postupující vědeckotechnické revoluci, pravděpodobně oba systémy vzájemně sblíží: kapitalistické země budou nuceny ve větší míře zavést státní iniciativu a státní řízení, a socialistické země budou nuceny organizovat svůj produktivní život — v diferencovanější ekonomice — s větším využitím automaticky fungujících mechanismů přizpůsobení.

Pokud je recenzent schopen hodnotit situaci, existující rozdíly mezi kapitalistickými a socialistickými systémy budou pravděpodobně vyrovnány pod tlakem vědeckotechnické revoluce, která tak říkajíc bude *diktovat hlavní rysy společenské organizace*.

Pouze na těchto základech se možná bude současný konflikt mezi Východem a Západem jevit asi tak za dvacet let jako imaginární — způsobený „ideologickými neshodami“.

Třídní boj v marxistickém smyslu je další výrazné téma knihy. Na základě marxistické definice třídního rozporu, totiž rozporu mezi pracovní silou (tj. všemi těmi, kdo nemají příjmy ze zisku) a kapitalisty, kteří žijí ze zisku, jsou občas zdůrazňovány neuspokojivé aspekty kapitalismu jak v industriální fázi, tak v průběhu současné vědeckotechnické revoluce. V socialistické společnosti neexistují podle definice třídní rozpor, neboť zisk byl zrušen.

Autorům je dobře známa západní literatura o změnách ve společenské struktuře jakožto výsledku technologického rozvoje (vznik vyšší a nižší třídy bílých límců, „manažerská revoluce“ atd.). Nicméně však dosud uznávají, že podle marxistické definice je třídní rozpor ústředním problémem i v moderní kapitalistické společnosti. Nebudeme zde oživovat celou diskusi o této problematice, avšak chtěli bychom nicméně zdůraznit, že tento způsob nazírání na věc se zdá přemrštěně zjednodušený a poněkud zastaralý. Třídní rozpor v marxistickém smyslu bezpochyby v moderní kapitalistické společnosti dosud existují, avšak jsou mocně utlumeny v důsledku řídicího vlivu státu a v důsledku mobility mezi společenskými skupinami, a

tyto třídní problémy musí být rozhodně uvažovány paralelně s neshodami a rozpory, které se vyvinuly jinak — např. propast mezi technickou elitou a zbytkem společnosti, mezi městem a venkovem, mezi vedoucími a funkcionáři, atd.

Domněnka, že společenské neshody a rozpory právě zmíněného typu by měly v socialistické společnosti automaticky vymizet, je naivní. Autorský tým se sice nedopouští této chyby, nicméně však zdůrazňuje, že překonání těchto rozporů pomocí vhodné společenské organizace bude pravděpodobnější v socialistické společnosti než v kapitalistické. Podle názoru recenzenta je tento postoj velmi optimistický. Spíše se zdá, že organizační problémy moderní společnosti, např. problémy vůdcovství, participace v práci, vytvoření vhodného obytného prostředí atd. mají více či méně totožný charakter a rozměr v moderní kapitalistické i socialistické společnosti. Opakují, že je to vědeckotechnický rozvoj, který navozuje hlavní společenské problémy způsobem více či méně jednotným v různých společenských systémech, a který také ve velké míře diktuje neuspokojivější řešení.

Příklad z Dánska osvětlí tento myšlenkový postup, pokud jde o obytné prostředí ve velkém městě. Asi polovina bytů stavebních společností podporovaných státem, které umožňují nájemníkům participaci na řízení. Avšak této možnosti mluvit do řízení není využíváno dosti účinně tak, aby umožňovala vytvoření obzvláště přátelského obytného prostředí se společenskými kontakty a účastí ve společenských záležitostech. Lidé jsou obvykle příliš zaměstnání svou prací, domácností, televizí a soukromými záležitostmi. Sociální obytné projekty nejsou znatelně lepší než ty, které jsou financovány soukromě (až na poněkud nižší cenu). Je třeba ještě jednou říci, že československý výzkumný tým si je bezpochyby vědom organizačních problémů, pokud jde o vůdcovství, účast na řízení, atd., avšak zdá se, že tuto problematiku podceňuje.

Příliš málo o výzkumné politice

Místo aby bylo věnováno dvě stě stránek popisu slabín předcházející industriální společnosti, včetně nedostatků raného kapitalismu, měly být zpracovány dnešní problémy podrobněji a konkrétněji. Takto nelze zpracovat všechny oblasti v díle, které je tak široce založené jako tato kniha, a pojeté vlastně jako přehled, avšak více analýz a diskusí mělo být věnováno tomu společenskému faktoru, který kniha zcela oprávněně vytýčuje jako nejdůležitější v moderní společnosti: vědeckotechnický rozvoj. Problémy výzkumné politiky měly být zpracovány podrobněji a konkrétněji. „Vyhlašování programu“, která jsou roztřesená v knize, nestačí. Je téměř vždy možné zhruba souhlasit s takovými obecnými tvrzeními jako: „výzkum by měl být co nejvíce podporován“, „práce na technickém rozvoji by měla být zintenzivněna“ atd.

Dnes jsou skutečně ústřední otázky: Kdo má řídit výzkum? Jakou rychlostí by měl být prováděn? Které směry výzkumu by měly být podporovány a které jsou méně důležité? Je každý výzkum společensky žádoucí? Je do společnosti vložen mechanismus, který automaticky řídí výzkum k společenskému blahu, nebo existují silné ekonomické a jiné společenské síly, jejichž účelem je podporovat výzkum, který možná vede společnosti všeobecně a jednotlivou společnost zvlášť ke zhroutilosti?

Kniha zdůrazňuje nutnost rozvinout větší úsilí v oblastech společenské vědy budoucí společnosti, aby byly řešeny společenské problémy vznikající v epoše změn. Recenzent zcela sdílí tento názor. Avšak jak mnoho znamená toto vyhlášení programu? Jak velké úsilí a v kterých oblastech? Bude-li 15–20 % pracujícího obyvatelstva zaměstnáno v oblasti výzkumu a vývoje — jak si autoři knihy představují vývoj v příštích dvou desetiletích —, silné společenské síly způsobí, že většina tohoto úsilí bude zaměřena na oblasti přírodních věd a technologie. Za předpokladu, že „zmenšující se obrát“ silně nesníží výtěžek výzkumu, povede to k tak velkým společenským změnám, že bude zapotřebí výjimečné mocných společenských přizpůsobení a že odpovídající společenský výzkum bude nutný.

Odcizení

Další téma, které se opakovaně objevuje v knize, je takzvané odcizení práce, společnosti a prostředí vůbec. Výzkumný tým poznává, že tento jev byl popsán již Karlem Marxem a že je důsledkem postoje dělníků již od počátku industriální civilizace, neboť dělníkovi bylo uloženo hlídat stroje bez možnosti iniciativy, zdokonalování sebe sama nebo participace. Autoři knihy se rovněž domnívají, že toto odcizení je dosud všeobecné jak v kapitalistické, tak v socialistické společnosti, i když od Marxovy doby již došlo k vylepšení mezd a snížení pracovních hodin.

Autoři však věří, že odcizení je v socialistické společnosti přechodným jevem. S pomocí vědy a technologie bude možné automatizovat ve velké míře produkci, takže ubíjející práce, při níž dělník ztrácí svou sebeúctu, bude vymýcena, právě tak jako mohou být sníženy pracovní hodiny, takže dělníci se mohou více školit a účastnit se řízení výroby a organizace společenského života kulturními a politickými aktivitami. To všechno zní velmi dobře, spokojíme-li se s formulováním toho, co bychom si přáli, v obecných pojmech. Pro člověka a společnost je snad nutné mít utopii, ideologii, jako svůj cíl, avšak kontakt s realitou musí být v pořádku. Podle názoru recenzenta v diskusi o této problematice tomu tak není.

Kniha konstatuje, že v kapitalistické společnosti snahy o zlepšení „ovzduší na pracovišti“, například společenskými opatřeními v soukromých podnicích, zřízení závodního výboru apod. jsou pouhou vějíčkou sloužící k uklidnění dělníků a k tomu, aby zapomněli

na rozhodující reformu ze socialistického hlediska — převzetí výrobních prostředků státem.

Pak autoři přiznávají, že převzetí výrobních prostředků státem samo o sobě problém odcizení zdaleka neřeší. Z dlouhodobého hlediska bude ovšem možné těmito prostředky zajistit, aby se jedinec cítil aktivním členem společnosti a podílel se na rozhodování o výrobě a společenském životě. Je však tento optimismus oprávněný? V Dánsku, právě tak jako v mnoha jiných zemích, stát již dávno převzal většinu železničních provozů a velkou část autobusové dopravy. Je ovšem sotva možné na tomto základě pozorovat nějaké větší uspokojení mezi 25 000 funkcionáři a dělníky v podnicích řízených státem než mezi dělníky v soukromých podnicích. Dobře připravený výzkum těchto okolností by snad mohl ukázat něco jiného, avšak recenzent odmítá tomu věřit. Je pravděpodobné, že obtíž spočívá docela jinde než ve vlastnickém vztahu — totiž v charakteru práce a ve formě organizace na pracovišti s jeho komunikačními problémy. Také v této oblasti se jeví do budoucnosti zaměřený optimismus československého výzkumného týmu jako příliš veliký.

Při několika příležitostech autoři zdůrazňují, že na základě správného vědeckotechnického úsilí a v mezích socialistické společnosti by mělo být možné snížit během několika desetiletí pracovní týden na 20–25 hodin. Domnívají se, že to by dalo jednotlivci čas a sílu nutnou k tomu, aby se odborněji vyškoloval a participoval na společenských záležitostech.

Čas ukáže, není-li pouze přání otcem myšlenky, jakkoli přitažlivé to zní. Je bezpochyby pravda, že by mělo být možné značně snížit pracovní dobu pro většinu obyvatelstva jen relativně účinnou společenskou organizací, ať už kapitalistickou nebo socialistickou. Je však třeba pochybovat o tom, zda se z těchto důvodů odcizení zmenší — spíše naopak. To bude pravděpodobně důsledkem faktu, že společnost se stane ještě komplikovanější, než je dnes, aby produktivita mohla být tak vysoká, jak se předpovídá. Tendence, kterou již můžeme pozorovat, pravděpodobně zesílí: relativně malý počet úředníků a techniků ve vedoucím postavení bude nadále velmi zaměstnáno a bude mít dlouhý pracovní den. Lidé na vyšších místech se dnes nemohou „udržet na výši“ při 20–25 hodinách práce, a bude to pro ně ještě nepravděpodobnější v budoucnosti. Požadavky na obeznámení se s nejnovějšími poznatky a na profesionální schopnost dosáhnout všeobecného přehledu, požadovaného ve vedoucí funkci, spíše vzrostou než klesnou. Tato skupina osob bude pravděpodobně ve stálém stresu, avšak na druhé straně dosáhnou její členové pravděpodobně pocitu, že jsou „při tom“. (Říká se, snad oprávněně, že rychlý vědeckotechnický rozvoj je odpovědný za opakované náporů stresových symptomů. Také na to našla věda léčebný prostředek — uklidňující drogy.)

Na rozdíl od vedoucí skupiny bude v budoucnosti existovat větší část obyvatelstva, která v důsledku automatizované techniky bude schopna dosáhnout zkrácení pracovní doby skutečně až na 20 hodin týdně. Ovšem, na základě recenzentova hodnocení současných trendů, větší část této velké skupiny bude pravděpodobně „stát mimo“ společenský a politický vývoj. Možné členství v obchodní „skupině nátlaku“ v této souvislosti nepadá na váhu. Společnost se stane tak komplikovanou a diferencovanou, že se lidé ve velké míře vzdají účasti na společenských procesech rozhodování. Místo toho se budou zabývat různými koníčky a práce bude považována za něco, co je nutné překonat. I nejširší užítí osvěty, jak si je představuje československá výzkumná skupina, např. pomocí informací řízených automatickým počítačem doma, stěží změní tuto situaci. Většina lidí nebude schopna sledovat hustý tok informací.

To bude pravděpodobně platit bez ohledu na to, kolik základního školení a mimoškolního vzdělání bude poskytnuto, a bez ohledu na to, bude-li forma společnosti kapitalistická nebo socialistická. Zdá se, že československá výzkumná skupina má neobyčejný stupeň optimismu pokud jde o možnosti elektroniky a zvláště strojů na zpracování dat v oblasti informací. Takový optimismus se jeví značně přehnaným. Na druhé straně recenzent netvrdí, že školení a osvěta by neměly být co nejvíce šířeny a že neměly být dosaženo výsledků rovněž pomocí zdokonalených technických pomůcek. Současně však je nutno brát v úvahu, že tok informací vzrůstá, a v tomto ohledu ztěžuje proces společenské komunikace.

Školení a osvěta v budoucí společnosti

Výzkumný tým je rovněž extrémně optimistický v oblasti školení a osvěty. Vyjadřuje víru ve vrozené dobré lidské vlastnosti, jež se mohou rozvinout ve vhodném prostředí za předpokladu, že je užito moderních technických pomůcek v plném rozsahu. Existují rovněž důvody pro určité množství optimismu, avšak ten může být přehnaný. Lze si představit vývoj podle Pavlovových idejí v živočišném světě tak, že „dobré“ reflexy budou v člověku vybudovány. Kdo však pak bude „vedoucím tohoto experimentu“? Je rovněž možné, že člověk je tak rozumným tvorem, že vidí svou vlastní výhodu v životě podle očekávání ve společenském prostředí, které je lepší než současné. Ovšem zkušenost předcházejících věků vzbuzuje pochyby, zda je právě tolik optimismu oprávněno. Výzkumný tým se vyhýbá konkrétnějšímu pojednání o těchto ústředních problémech. Nediskutuje se ani o možnosti, že člověk je tak komplikovaným tvorem, že by docela dobře mohl náhle objevit, že je nesmírně znuděn svým prostředím, ačkoli materiálně je na tom velmi dobře. Není nepředstavitelné, že v budoucí společnosti navzdory blaho-bytu a informacím si budou mnozí lidé přát, aby mohli vykouřit v klidu svůj hašíš a z toho důvodu odmítnou, aby jim lékaři za-

bránili umřít v pravý čas. Je možno dnes pozorovat tendence v tomto směru v některých nejlabhobytnějších společnostech. Například jak Dánsko, tak Švédsko mají problém s nadužíváním hašíše a LSD. Lidé z levého křídla obecně trvají na tom, že mladí lidé užívají hašíš a LSD, poněvadž shledávají nemožným přizpůsobit se prohnílé kapitalistické společnosti, která plodí odcizení, avšak zdá se, že celý problém má obecnější charakter.

Při hodnocení optimismu knihy pokud jde o možnosti školení a osvěty musíme vzít v úvahu, že současný trend k diferenciaci v zájmu obyvatelstva bude pokračovat a dokonce zesílí, ruku v ruce se vzrůstajícími vědomostmi a dokonalejší délkou práce. To znamená, že se zájmy obyvatelstva budou rozšiřovat na stále větší oblast. V souhlase s tím se sniží možnosti zesílení zájmů o záležitosti obecné kultury a politiky.

Jak již bylo řečeno, recenzent je dalek toho, aby popíral, že existují velké možnosti zvýšeného školení a osvěty jak v kapitalistické, tak v socialistické společnosti. Je však třeba zdůraznit, že je to technologie, která nám poskytuje tyto možnosti, že nejsou vytvářeny jednou nebo druhou ideologií.

V *Civilizaci na rozcestí* je vyjádřen názor, že téměř neexistují meze toho, čemu se člověk může a přejde naučit pomocí programovaného učení, shromažďování dat atd. Existuje ovšem mnohé, co naznačuje, že — pokud jde o energii — „exploze informací“ již daleko přesahuje normální lidskou schopnost a kapacitu. Je také třeba vzít v úvahu, že lidé nejsou superintelektuální tvorové; chtějí se účastnit každodenního života.

Při takovém nadšeném líčení velkých možností zpracování dat v oblasti informací a jiných forem elektronické komunikace by bylo rovněž moudré „opanovat se“ z dalších důvodů. Kdo naplní zásobárny dat informacemi? Jak by se mělo zabránit zneužití budoucích velkých možností pro naplnění zásobáren dat lživými údaji a propagandou? Československý výzkumný tým zdůrazňuje na několika místech v knize důležitost „volného toku informací“, avšak odtud ke stanovení, jak se to má organizovat, vede bezpochyby dlouhá cesta. Zde opět chybí konkrétní návrhy, které by měly být přinejmenším naznačeny, zatímco bezpochyby leží mimo rozsah knihy.

Statistický materiál

Knihy je vybavena bohatým statistickým materiálem pro osvětlení industriálních fází a společenských a lidských souvislostí vědeckotechnické revoluce. Vcelku je tento materiál dobrý a názorný. Na některých místech je ovšem pokažen dosti odvážnými statistickými srovnáními skupin, jejichž základní definice je nejasná nebo nejistá. Například čas průměrného dělníka v SSSR, využívaný v roce 1924 pro „politickou veřejnou činnost nebo politickou a kulturní činnost“, je srovnáván s odpovídajícím časem analyzovaným pro rok 1959 (109 a 17 hodin ročně). Srovnání tohoto druhu se jeví

tak nejistými, že mohou stěží být prováděna.

Další příklad: říká se, že z členů americké sněmovny v roce 1960 byla jen 3 % vědců a techniků, zatímco odpovídající procento delegátů nejvyššího sovětu v SSSR je 25. Na první pohled se nezdá být tento velký rozdíl pravděpodobný. V USA existuje značně více lidí školených po dosažení věku dvaceti let než v Sovětském svazu, a pravděpodobně také více či méně odpovídající počet jich je ve sněmovně. Díváme-li se na věc ze širokého hlediska, jsou to ovšem maličkosti. Vcelku je statistický materiál výborný a jinak je výsledkem imponujícího úsilí.

Závěry

Závěrem lze knihu *Civilizace na rozcestí* charakterizovat jako velkolepý pokus popsat naši současnou společenskou situaci jak v socialistických, tak v kapitalistických zemích, avšak s hlavním důrazem na československé problémy. V textu jsou činné pokusy naznačit některé velmi obecné směry pro rozvojovou politiku, kterou výzkumný tým považuje za nutnou na základě vědeckotechnické revoluce. Vcelku je kniha významným přínosem k pokračující diskusi o možnostech moderní společnosti. To, co v knize chybí, je zvláště podrobnější pojednání o společenských a politických reformách, které budou nutné, a především podrobnější pojednání o výzkumné politice.

Podle recenzentova názoru obsahuje kniha velmi silný rozpor. Na jedné straně výzkumný tým vždy znovu žádá, aby vědeckotechnické porozumění bylo zahrnuto do společenského života pro blaho obyvatelstva. Na druhé straně buduje celý tento rozvoj na ideologii, na socialistické ideologii, která je ovšem — ať ji posuzujeme jakkoli — souborem hypotéz o společnosti a lidském životě, který musí být neustále prověřován v měnícím se světě reality. Ovšem, zatímco v oblasti vědy a technologie je třeba vlastní hypotézy neustále prověřovat, je situace bezpochyby obtížnější, jedná-li se o prověřování a přizpůsobování společenských ideologií. Zde je pak možno mluvit o setrvačnosti historického vývoje, přes relativně velkou otevřenost československého výzkumného týmu v analýze i hodnocení.

V pojetí recenzenta bude vědeckotechnická revoluce z dlouhodobého hlediska znamenat zrušení ideologií v jejich současné rigorózní formě. Za takových velkých společenských změn a s takovými mocnými společenskými silami, které jsou nyní uvedeny do pohybu v důsledku vědy a technologie, téměř neexistuje ideologie, která může přetrvat, ať již je kapitalistická nebo socialistická. Doba vyžaduje především pragmatismus. Čím méně ideologie máme, tím lepší může být společenský proces přizpůsobování.

Knihou *Civilizace na rozcestí* bylo dosaženo přes všechnu kritiku důležitého přínosu k pokračující diskusi o společnosti budoucnosti. Tato diskuse se musí především uskutečnit mezi vědci v mnoha zemích. Jsou to ti vědci, kteří přispívají k formování výzkumné politiky a tím k formování společen-

ského rozvoje s jeho velkými možnostmi i nebezpečími.

Jorgen Knudsen

Dánsko

(Z angličtiny přeložila Eva Pavlátová)

Významná československá studie

Vědeckotechnická revoluce ovládá nyní naši epochu a je, jak bylo napsáno, skutečným „lenjeu du siècle“ (sázkou století). Neobvyklé obzory, které vědeckotechnická revoluce odkrývá dimenzím našeho každodenního života, jsou však zřejmě předstihovány ještě širšími obzory; obzory, které se jejím přičiněním otevírají před vědomou rekonstrukcí lidské společnosti, před programy přeměny našich sociálních a politických řádů a způsobu života vůbec. Vzhlížíme k těmto novým obzorům a ptáme se po vnitřních souvislostech mezi růstem technických prostředků a mezi povahou našich eticko-politických cílů. A tak jsou jedni, kteří skepticky ohlašují odhumanizovaný svět, rozdrčený stroji, a druzí, kteří uvažují o možnosti vlenit novou techniku do souboru tradičních lidských hodnot. Avšak právě toto vzájemné odloučení prostředků („čisté“ techniky) a cílů („čistého“ lidského sebevědomí) je třeba uvést v pochybnost a kritizovat je, nechceme-li jít vstříc budoucnosti poznamenané kompromisem s věcmi, které přerůstají naší humanitu a cílevědomou vizi vycházející z velkého množství reálných historických faktů nové doby. Musíme si položit otázku, zda to, čemu říkáme technika, není již samo sebou — pokud jde o praktické vymezení naší vědy — objektivním programem nových cílů (kromě toho, že je to již uzrálý plod předchozí cílevědomosti). A musíme se také ptát, zda onen svět cílů — o nichž předpokládáme, že vznikly uvnitř našeho vědomí — není ve skutečnosti ideálním vyjádřením specifické, pomíjivé historicko-sociální dimenze a tudíž také techniky, jež v ní má své kořeny. Vytyčíme-li si takto problém, oba směry našeho uvažování (a naší existence) se přibliží a splynou: vytvoří uzel kolem jediného předmětu bádání a úvah, totiž kolem současné společnosti. Věda a technika jsou jejími podstatnými, nikoli však vyčerpávajícími složkami, cíle, které si klade naše vnitřní vědomí, je třeba ve vědě a v technice experimentálně ověřovat a také znovu definovat, neboť jde o dědictví minulosti, které má dokázat svou platnost při modelování budoucnosti s inventářem reálné současnosti.

Tyto dnes snad nejvíce znepokojující otázky, které si kultura musí klást, jsou základními tématy, o nichž podává zcela výjimečné svědectví skupina vědců ČSAV, autorů studie, která má původní název *Civilizace na rozcestí*. Řekl jsem, že jde o výjimečné svědectví — jednak proto, že bádání o dosahu vědeckotechnické revoluce je vedeno kolektivem vědců, jednak proto, že toto bádání — které k svému úkolu přistupuje zásadně bez předpoklů a s největším respektem pro fakta — předkládá novou koncepci poměru mezi moderní vědou a moderními společenskými vztahy a zřetelnými slovy vyslovuje závěr, že věda potřebuje socialismus a že socialismus potřebuje vědu.

Je to závěr, k němuž se došlo nikoli bez pracného přezkoumání vztahu věda-socialismus v té podobě, v jaké ho předkládala tradice. S přihlédnutím k období (ostatně nikoli příliš vzdálenému), v němž politik jako by žádal od vědců, aby svými vědeckými výzkumy potvrzovali „nezměnitelné“ vynášení metafyziky vydávané za dialektiku, a v podstatě se sám považoval za „skutečného“ vědce, se na vztah věda-socialismus názíralo — po Marxovi — přinejmenším dvojsmyslně. Myšlenka, že marxismus se svými „têtes de chapitre“ pevně tkvícemi v hegelovské logice je všeobecnou teorií světa, zapustila hluboké kořeny a způsobila nemalé trápení nové socialistické kultury (od biologie k lingvistice, od ekonomie k historiografii a k samotné teorii politiky). Především však pevně zakotvilo přesvědčení, že věda bude napříště pouze prostředkem k cíli již zcela objevenému a definovanému. To odpovídalo se značnou důsledností myšlence, že historický vývoj socialistického světa se v podstatě redukuje na neustálé úsilí o extenzivní a kvantitativní zvyšování průmyslové výroby až k okamžiku, kdy nastane nadbytek statků, jež se budou rozdělovat „podle potřeby“. Nevyřčeno zůstalo, že tudíž výrobní síly a samy výrobní vztahy socialismu nebudou zainteresovány na jakékoli kvalitativní změně a že v důsledku toho požadavky ekonomického rozvoje budou uspokojovány politickými, trvale „zajištěnými“ institucemi ..., že jde pouze o „upevnění“ s ohledem na růst jejich účinnosti, který je funkčně závislý na průmyslovém růstu. Na tomto místě můžeme z velmi významných faktů vyvodit, že tento způsob vytýčování politických problémů nového státu měl vážné chyby, rozmělnil a snížil politický řád na pouhý „nástroj“ „průmyslové strategie“ socialismu bez specifického významu jak teoretického, tak lidského. Novým a převratným faktem, jenž se objevuje v historické praxi posledního desetiletí a jenž prakticky otřásá těmito tezemi — jak zdůrazňují českoslovenští vědci — je, že zdánlivě poklidný kvantitativní růst průmyslu je narušen vědeckotechnickou revolucí. Českoslovenští vědci například píší: „Tam, kde věda — ať už prostřednictvím techniky, organizace či kvalifikace — vstupuje do výroby v celém rozsahu a stává se základním činitelem růstu, odpoutává se nutně křivka růstu produkce od křivky růstu veškeré vynaložené lidské práce, jak živé, tak i zhmotněné. Dochází k růstu »integrální produktivity«; »kapitálové koeficienty« nemusejí už nutně stoupat; zároveň mizí fatální nutnost zvyšující se míry akumulace. Na této hranici přestává být proces sebezhdnocování a narůstání kapitálu i ryze ekonomicky podmínkou všeobecného výrobního pokroku. Jinými slovy: věda se nyní stává základní nezávislou proměnnou v systému národního hospodářství a rozhodujícím parametrem v růstu civilizace vůbec. Objevují se příznaky nové dynamiky, nového („postindustriálního“) typu růstu, opřeného o stálé strukturální přeměny výrobních sil, v nichž rozhoduje nikoli rostoucí kvantita výrobních prostředků a pracovních

sil, ale jejich měnící se kvalita, stupeň využívání nových výrobních sil. Zde jsou založeny *intenzivní* prvky růstu, akcelerační vnitřně spojená s nástupem vědeckotechnické revoluce.“

Úzce ekonomické důsledky této revoluce, vyvolané novou vědou, jsou široce popsány v uvedené knize (a jsou též konfrontovány s příslušným výzkumem na Západě). Stručně je alespoň vyjmenujeme: přeměna základní masy práce, hluboká přeměna povahy dělnické třídy, přeměna jejich vztahů k inteligenci (k technikům, vědcům, programátorům, sociologům, ekonomům atd.) a přetvoření sociální stratifikace vůbec, radikální změny v druzích práce a tudíž v kvalifikaci a ve vzdělání, podstatné snížení počtu pracovních sil v průmyslu (a rovněž v zemědělství), rozvoj ekonomiky služeb a zvláště „služeb kvartárních“ (vzdělání, rekreace, masové sdělovací prostředky atd.). Z různých, ale konvergentních důvodů urychluje vstup vědy do výrobní dynamiky *rozdílné uplatnění* člověka: zatímco „tovární civilizace“ předurčovala klesání významu „lidského faktoru“ v protikladu k mohutnosti strojového vybavení, vědeckotechnická revoluce nese s sebou využití „lidského faktoru“ v jeho specifickém významu *subjektivního*, tj. „myslicího faktoru“, čímž se stává rozhodujícím *právě ve prospěch dynamiky výroby*. Toto uplatnění člověka, jež se tak stává podstatným, může fungovat v souladu s novou ekonomickou „postindustriální“ strukturou pouze tehdy, *přestane-li být zaměstnáním* a stane-li se skutečnou, svobodnou a tvořivou seberealizací člověka. Právě rozvoj člověka jako *sebeúčelu* se stává základní podmínkou rozvoje daných *prostředků*. To si právě vyžaduje specifičnost povahy prostředků ekonomické reprodukce.

Ve společnosti spoutané soukromým vlastnictvím se podobná perspektiva všude opožďuje, a proto také hledá nějakou náhražku. Velká část knihy je proto věnována kritice „konzumního systému“ a různých společenských doktrín, které s ním souvisí. Velmi správně autoři píší: „Teorie »společnosti nadbytku« a »vysoké masové spotřeby« nepřimo — a kritikové konzumní společnosti přímo — narážejí na neřešitelné dilema a vnitřní hranice této spotřeby; jejich přestoupení k preferenci potřeb lidského rozvoje není zřejmě v silách systému; pokračování v nastupující cestě znamená převrácení racionalizované »výroby pro výrobu« v iracionální »spotřebu pro spotřebu«. Z toho tudíž plyne, že ani „konzumní společnost“ není s to zvítězit nad „technickou výzvou“ všeobecnou tvůrčí mobilizací lidí; socialistická společnost ji nemůže převzít, i když je pravda, že konzumní společnost do lidského rozvoje zavádí „demokratický“ prvek (avšak jen jediný a rozporný): »ovšem není s tímto rozvojem ještě totožná“.

Jak v kapitalistické, tak i v socialistické společnosti vyvolává vpád vědy do výroby imperativní potřebu *rozvoje člověka jako samoúčelu*, jenž nemůže být nahrazen rozšířenou (a rozpornou) starostí o věci: vyžaduje zdůraznění přímých tvořivých schop-

ností a ne hlavně nebo výlučně schopnosti konzumovat, ani stimulů sloužících trhu. Všímneme si, že tento požadavek nevyplývá jen z narůstajících potřeb kultury a kvalifikace, naopak, vyplývá přímo a specificky z vlastního ekonomického organismu, perspektivně orientovaného na vědeckotechnický rozvoj. Je to v podstatě požadavek přímé souvislosti mezi produktivní činností člověka a jeho tvůrčími schopnostmi. Pouze společnost, která likvidovala přehradu soukromého vlastnictví, separece a izolace může na tomto základě čelit potřebám vědy, poněvadž na jedné straně jde o plně rozvinutí rychlého oběhu vědeckotechnické informace bez ohledu na omezení daná soukromým vlastnictvím, a na druhé straně jde o vykoření tradičního vztahu mezi vládnoucími a ovládanými, jenž se stal specifickou základnou kapitalistických společenských vztahů.

Tato perspektiva — v níž lidská práce dosahuje úrovně organismem požadované moderním výrobním organismem — je také perspektivou, v níž se práce modifikuje prolomením další alternativy (jíž se zabývá např. Marcuse), tj. vztahu mezi prací a hrou, mezi námahou a požitkem, mezi ekonomicko-technickou („proměthovskou“) a etickoestetickou („orfičskou“) činností. V soukromovlastnické společnosti je umocnění tvůrčích schopností člověka zajisté možné, avšak jen v existujících soukromovlastnických kategoriích a v mezích společenských vztahů: ideál lidské „dokonalosti“ může působit jen jako utopie, a to buď jako utopie soukromého úniku, nebo jako utopie (právě tak falešná) revolty proti všem formám lidského společenství. Ostatně právě tyto utopie odhalují svou povahu „rubu“ historických podmínek, proti nimž jsou zaměřeny, vezmeme-li v úvahu měřítko, kterým vlastní podstata techniky a vědy reviduje některé ideály převzaté do etického a estetického života: ideál etiky záměru (vzpomeňme na sociální odpovědnost fyziky, který pracuje s atomovými procesy) nebo ideál romanticky rozjímající estetiky (vzpomeňme na „krásný“ funkcionalismus Le Corbusierovy architektury a na funkcionalismus „industrial design“). Humanizace člověka — jak se říká — se začíná uskutečňovat tak, jak ji nastínil Marx: jako vyšší forma historické společenské emancipace.

Avšak nejnovějším a nejrevolučnějším faktem „postindustriální reality“ je, že každé nové členění *společenské skutečnosti* již ve svém zárodku naznačuje směry vývoje lidské emancipace v téže míře, v níž se tato subjektivní emancipace ztotožní s požadavky objektivního vědecko-ekonomického rozvoje. Daleka toho, aby požadovala „civilizaci živých robotů“, žádá mlčky pravý opak: „pospolnou civilizaci“ společenstev sociálně uvědomělých a tvůrčích. To, co se mnoha západních pozorovatelům jeví jako dramatický osud (atomistická osamělost v „lonely crowd“, v osamělém davu, odosobnění člověka pohlčeného samorízenými procesy), se stává doslova výchozí základnou procesu radikálního sebeosvobození člověka, ovšem jen v rámci od základu kolektivizovaných společenských vztahů.

S odvoláním na autoritu Norberta Wienera českoslovenští autoři poznamenávají, že „moderní civilizace úplně opouští klasický Leibnizův obraz světa“, protože v epoše aplikované vědy „společnost nemůže být řízena jako stroj nebo jako soustava strojů“. Jen společnost monád může věřit, že může být řízena shora byrokracií a technokracií, poněvadž „na dnešním stupni vývoje civilizované společnosti... není možné kolikrát řídit bez vědomého využívání samočinných regulatorů“. To platí pro procesy výlučně technické, ale i pro procesy ekonomicko-společenské reprodukce. A — povšímneme si této historické kritiky zastaralé, subjektivistické ješitnosti soukromovlastnického člověka — autoregulace strojových systémů se osvědčuje právě tehdy, když věda podniká tvůrčivou subjektivitu společenského člověka. To znamená, že z podstaty věci vyplývá požadavek zaujmout k nim postoj na základě obezřetného a kritického poznání vědce. Důsledkem této skutečnosti je řada řešení. Takto je nám například ohlašován zánik „vedoucího“ (a tudíž i „podřízeného“); „Stará myšlenka, že úkolem vedoucího je organizovat práci podřízených, kteří mají za úkol ji vykonávat, se stala absurdní v okamžiku, kdy ho automatizace začala postupně nahrazovat ve všech operacích, které mohou být programovány“. Týká se to nejen teoretiků soukromého vlastnictví jako „nenahraditelného stimulu“ ekonomického rozvoje, ale také těch „modernějších“ teoretiků „revoluce techniků“, kteří zakládají lidský pokrok na oddělování technického vedení od vlastnictví. S vědeckotechnickou revolucí vstupuje do krize právě typická struktura nejrozvinutější industriální kapitalistické společnosti: tato revoluce vskutku „není a nikdy nebude moci být výhradním atributem jakékoliv jednotlivé skupiny“. Do krize se dostává také stará idea autoritářského socialismu, který by navždy shora udílel nepodložené moudrosti: sociální moudrost (která by vedla k emancipaci všech) je implicitním požadavkem vědy a automaticky řízených procesů od okamžiku, kdy věda, aby mohla fungovat jako základní výrobní síla, požaduje svobodnou tvořivost člověka, *všech pracujících lidí*.

Teoretikům poslední bariéry minulosti, jíž je *mýtus organizace* (za nějž se schovávají byrokrati, technokrati a také politikové neschopní skutečně sociálně cítit), nezbyvá než vzít na vědomí tento neodbytný vnitřní požadavek samovolné organizace, formulovaný vědou. Tato samoregulovaná organizace nevyžaduje — podle textu pojednávané knihy — nic menšího než (opravdu bez jakékoliv podezřívavosti) znovuobjevení Rousseaua.

Jestliže integrace ekonomicko-sociálních procesů a integrace technických a vědeckých procesů vyžaduje tvůrčí autoregulaci lidí jako svůj vnitřní prostředek, klade je také jako vnější cíl alespoň pro ty, kteří ji chtějí pochopit. Je to vskutku prognóza, která udiví současné teoretiky technokracie i kritiky rousseauovské (a marxisticko-leninské) vize o přímé demokracii (a tudíž vize perspektivního zániku státu). Českoslovenští vědci píší: „Sotva může být sporu

o tom, že kybernetická technika je s to vyřadit masu (perspektivně velkou většinu) úřednické práce a část manažerské činnosti, v níž rozhodování je programovatelné. V teoretické podobě je hotovo univerzální automatické zpracování informací, systémů, jenž přejímá, zpracovává, zkracuje, kóduje a distribuuje informace. Může převzít úkol celých dosavadních úřadů a institucí. Paměťové zařízení o kapacitě stamiliónů znaků se rovná „nesmrtelné paměti“ podniku, kde se žádná informace nevytrácí zapomináním a je vždy pohotově k dispozici. Perspektivně se vytváří možnost stálého toku „informace shora i zdola“, jakéhosi pravidelného hlasování, doptávání veřejného mínění, jež by nahradilo Rousseauův ideál schůze všech občanů republiky a umožnilo stálou demokratickou konfrontaci každého nově zaváděného regulačního principu“.

Kdo by byl řekl, že teorie o nemožnosti přímé demokracie v „příliš složité“ společnosti 18.—19. století bude znovu vyvolána a uvedena v pochybnost kybernetickými vědci v ještě mnohem složitější společnosti rozvinuté techniky? Na jedné straně potřebuje věda autoregulaci lidí a jejich co nejuni-verzálnější tvorivost, na druhé straně ji konkrétně umožňuje zdokonalováním techniky, schopné překonat prostorové dimenze (velký moderní stát v protikladu k malé řecké polis) rychlostí přenosu informací. A právě tak, jak předvídal Rousseau, největší rozšíření demokracie se stává konkrétním terémem pro nejosobitější a nejrozvinutější utváření individua: rovnoprávná základna společenské samosprávy je zároveň základnou de-nivelizačního výběru zásluh a talentů. Zatímco individualismus soukromovlastnické společnosti vede ke konformismu a anonymitě, kolektivita komunitární společnosti může maximálně podnitit individualitu a upevňování osobnosti.

Stojíme opravdu před zcela novou sociální dynamikou, která rozdrtila staré hodnoty rétorického humanismu a „neutrálního“ scientismu, avšak podnití daleko plodnější vědecko-komunitární humanismus. Jde přirozeně jen o to, abychom sledovali jeho znaky na objektech, které jsme vytvořili a které právě proto, že byly vytvořeny námi, mohou být uznány jako naše prostředky-cíle, v nichž se ztrácí nebo z nichž znovu vystupuje cíl-prostředek naší lidské pospolitosti; té pospolitosti, kterou individualistická etika vždy tříštila do protikladu mezi vyvolenými a nicotnými, mezi *les hommes éclairés* a *la populace*, mezi vzdělávanými a zaostalými, mezi vládnoucími a ovládanými, mezi lidmi seberealizovanými a lidmi-věcmi.

Tento velmi krásný text o vědě a společenské analýze závěrem říká: „Jestliže je povaha výrobních sil dosud tím, čím se socialismus a kapitalismus relativně nejméně liší, pak perspektivy vědeckotechnické revoluce naznačují, že právě ona je procesem, v němž se vyhroť a bude tak či onak řešen protiklad mezi oběma světy.“ Ano, perspektiva univerzální integrace v rozsáhlém moři technokratického panství a v konzumní pasivitě! Jestliže se jí političtí a intelektuální

vůdcové budou umět chopit, socialismus zažije svou nejgrandióznější historickou příležitost: příležitost, která ho pevně spojí s vědou a tím zdůrazní jeho autenticky demokratickou povahu, která ho povede k praktickému vyjádření nové koncepce lidského života. Odvážná kritika jeho bývalých omezení ho může vskutku mocně posunout daleko vpřed k horizontům zcela neznámé civilizace, která není posledním článkem našich vědomě prožitých dějin, ale prvním článkem dějin budoucích, které musíme celé objevit a vybudovat. V této budoucnosti bude úkolem pracujících přeměnit dokonce strukturu práce, aby se nestala ani asketickým sebeobětováním pro společnost..., ani individuální zábavou, která nekritizuje povahu věcí, ale skrývá se v nich a rozjímá o nich bez opravdu důležitých důsledků pro společnost. Naopak, úkolem bude povýšit práci na vědomě řízení vědecké techniky a mechanismů na nejpodstatnějším základě lidské pospolitosti: na myšlení, které odlišuje lidskou společnost od pouze animální přírody a které ji vede k hledání společenského ovládnutí přírody, které ji obohacuje a civilizuje v lidské společenství *sui generis*.

*

„Neváhám označit toto dílo za nejvýznamnější, které nám socialistická kultura dala v posledních pěti či deseti letech. Je to příspěvek k analýze současného světa, ale zároveň i podklad pro vypracování politických a ideologických perspektiv, které má dělnické hnutí před sebou.“

Řekl bych, že nejdůležitější všeobecná charakteristika knihy je následující: její podstata tkví nikoli v tom, že podává popis skutečného pohybu uvnitř současných sociálně ekonomických vztahů, ale zejména v tom, že se jí podařilo vystihnout v této dynamice rys, v němž se shoduje s perspektivou vyspělého socialismu. Tento typ výzkumu ob-sahuje mimořádně významný teoretický závěr, který se staví proti tradičnímu pojetí socialismu jakožto uzavřené teorii, která má být aplikována na současnou skutečnost, a vycházejíc ze současných údajů vrací se k původní marxistické teorii, tj. k myšlence, že samotná dynamika vyspělých společností vyžaduje ony perspektivy, na které Marx poukazoval už před sto lety.“

Umberto Cerroni

Rinascita, 29. listopadu 1968

Itálie

(Z itaštiny přeložili: O. Panczak a J. Orlický)

K „Civilizaci na rozcestí“

Vzhledem k hospodářské krizi nejširších rozměrů a k vážným sociálním problémům, které přináší, hovoří českoslovenští hospodářští reformátoři o nutnosti nahradit extenzivní industrializaci novým intenzivním hospodařením, které by Československu umožnilo dohnat léta vědeckotechnického zpoždě-

ní ve srovnání s rozvinutějšími zeměmi Evropy. Vzhledem k velkému významu, jaký má zahraniční obchod pro zemi s omezeným vnitřním trhem, žádají, aby domácí výroba dosahovala úrovně schopné soutěžit s evropskou úrovní, aby se za určitý počet let dospělo k směnitélosti měny atd. Nutnost velice významného *technického skoku* je uváděna některými kvalifikovanými představiteli mladé československé ideologie v knize nazvané *Civilizace na rozcestí — Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*.

Přestože koncepce a styl této práce jsou jednotné, jeví se jako výsledek spolupráce dobře čtyřiceti pěti vědců z různých oborů, většinou členů Československé akademie věd nebo různých universitních fakult, či konečně různých ústavů, státních komisí a dokonce ministerstev.

I když pravděpodobně nelze paušálně přičítat tomuto rozsáhlému souboru badatelů myšlenky vyjádřené hlavním autorem Radovanem Richtou, dovidáme se, že tato práce byla započata „na žádost politických orgánů a presidia Československé akademie věd“, a že se o ní jednalo i „na nejvyšší politické úrovni“.

Není možné na tomto místě důkladně probírat toto dílo, které jednak staví na rozsáhlé meziporobové práci, a jednak se odvolává na nesmírnou literaturu jak ze západních, tak ze socialistických zemí, jež prakticky zahrnuje všechny společenské vědy. V částech věnovaných zvláště Československu znovu nacházíme spojitost s argumenty ekonomů. Fáze expanze základního průmyslu je uzavřena; krize produktivity, hodnocená na podkladě všech ukazatelů, má být signálem „omezení dalšího vkládání prostředků podle tradičního schématu“, přičemž se otevírají nové možnosti, jež jsou spojeny s kvalitativními změnami, s přednostním uplatňováním vědy jakožto výrobní síly, s novou technikou, s modernizací výroby, jakož i s mnohostranným uvolňováním tvůrčích sil člověka. A to je právě to „rozcestí civilizace“: krize *průmyslové civilizace* se svou namáhavou a v kruhu se pohybující reprodukcí a spotřebou pracovních sil a strojů v protikladu k novému vědeckotechnickému pokroku, jenž maximálně hodnotí „lidský faktor“, šetří lidský čas a námahu a obrací je k činnostem, které by se nevyčerpávaly v prosté reprodukci atd. Teoretické jádro, na kterém argumentace spočívá, tkví v přímém rozlišení — jež samo o sobě zasluhuje veškerou pozornost — mezi tím, co samo představuje ideu moderní vědy a techniky, a podmínkami, ve kterých byla v období kapitalistické industrializace uskutečňována. „Na půdě socialistické společnosti, z níž nesporně vzešlo úsilí o plánovitě utváření budoucnosti, se na určitém stupni vývoje otevírají zvláště příznivé možnosti přikročit k novým, bohatším způsobům *tvorby perspektiv* (ze strany vědců, techniků, odborníků, ekonomů a kolektivů pracujících) a k zahájení jejich provádění.“ ... „V civilizaci příštích desetiletí se každý čas trochu octne v posta-

vení kosmonauta, pro něhož je umělá rekonstrukce a ovládání elementárních existenčních podmínek otázkou života a smrti“. Sám socialismus ve svých historických formách je zapojen do první fáze industrializace. V očích mnoha lidí dneška spočívá veškerý význam a prospěšnost socialismu v jeho schopnosti prokázat v jistém historickém období, totiž ve schopnosti urychlovat industrializaci brzděním jejích klasických záporných důsledků (zbičování atd.). „Avšak ani socialismus (ve své průmyslové fázi) nemohl odstranit řadu hlubokých a povážlivých důsledků průmyslového pokroku, nemohl obrátit vnitřní tendence industrializace, jako je drobení práce, řídící a výkonné činnosti, nutnost udržovat nemalé sociální rozdíly, omezovat růst spotřeby mas do hranic prosté reprodukce pracovní síly, jistá devastace přírodního prostředí. Z toho vyplývá nutnost „uvolnit cestu, která vede do budoucna“ (sic!), poskytováním místa vědeckotechnické revoluci. Tato revoluce má rovněž význam *humanistický*, zaručený tím, že „na určitém stupni rozvoje moderní civilizace se nezbytně ukáže, že nejúčinnějším způsobem rozmnožování výrobních sil společnosti a lidského života se stává přímo *rozvoj člověka samého*, růst jeho schopností, jeho tvořivosti. Je zřejmé, že mnohé z hlavních myšlenek této knihy se mohou plným právem odvolávat — především pokud budou brány jednotlivě — na základní texty marxismu, na texty známé a méně známé, na knihu *Anti-Dühring* a zvláště na *Grundrisse*. A přesto se mi zdá, že považovat tyto stránky jednoznačné za naplnění toho, co tvrdí klasikové, by někdy představovalo určitě nebezpečí roztržky mezi problémem techniky a problémem socialismu.

Je-li pravda, že „uskutečňování vědeckotechnické revoluce je podmínkou a nedílnou součástí poslání, které dějiny přisoudily pracující třídě“, jestliže „Marx viděl v tomto spojení dělnické třídy s vědou, a jediné v tomto plném a dokonalém spojení, předpoklad pro osvobození lidského společenství i jedince“, je-li konečně pravda, že „socialismus se udržuje a padá s vědou právě tak jistě, jako se udržuje a padá s vládou dělnickou“, pak se zdá, že bychom měli souhlasit s Richtou, když projevuje tak vážný zájem o „okamžité zájmy“ dělnické třídy. Nicméně Richta i jeho spolupracovníci snad příliš pospíchají, aby „pozvedli pracující lid na úroveň jeho historických úkolů“. Prozkoumávají snad s přílišnou dychtivostí svět budoucnosti, ve kterém by technologická úroveň umožňovala spojit „práci a zábavu“, a to nejenom elitám, ale všem. V nynější fázi — je to sám Richta, který nás tomu učí — dlouhodobá existence a spolupráce dvou odlišných vrstev, tj. lidí složitě tvůrčí práce a lidí činných v jednoduché výkonné práci, musí být pokládána za vážný problém. Oba druhy práce jsou stejně nezbytné v přechodném období, i když — podle Richtova mínění — „rozdíly, k nimž vedou, nemají už třídní povahu“. Ať již akceptujeme tuto poslední klauzulu či nikoli, ve skutečnosti i Richta počítá pro přechodné období, které,

jak se zdá, nespěje k příliš brzkému ukončení, s „protivou mezi zájmy odbornými a demokratickými“, jakož i s technokratickými tendencemi, které přirozeně „nevyplyvají z vědy a techniky samé, nýbrž spíše z podmínek, ze kterých se vyhrocoují jisté skupinové, třídní zájmy, jimž se věda a technika podřizují“. Nakonec nejde o jevy náhodné, nýbrž nutné, neboť aktivní účast pracujících ve vědeckotechnické revoluci nebude ani v socialismu okamžitá či všeobecná. Pokud k tomu nedojde, je třeba „avantgardní organizace“, která vyvine „vyspělejší, účinnější formy celospolečenského (=společenskopolitického) vedení společnosti“. Nakonec nám Richta — i když obhajuje zisk (za nových strukturálních podmínek) proti obvinění, že hraje protisocialistickou úlohu — připomíná, že „pracující sledující hmotný stimul vystupuje v socialismu (jako pracující i jako spotřebitel) jako částka celkové společenské práce — právě tak, jako dříve působil kapitalista jako personifikovaný funkcionář kapitálu. Potud si zachovává ekonomický mechanismus ještě v socialismu do jisté míry povahu vnější moci nad hlavami lidí, jejíž „vůli“ jednotlivci sledují — jako vnější pobídku s vnější sankcí“. Zkrátka, když pronikneme pokrokovým optimismem, který v dí každý „společenský a lidský“ problém z hlediska daleké budoucnosti (a to budoucnosti jednostranně anticipované), setkáváme se znovu, jak se domnívám, se základními otázkami: za předpokladu, že technický pokrok představuje pro Československo nevyhnutelné východisko, jak je možno zabránit, aby náklady na tento skok a na tuto přestavbu byly zaplacený hlavně pracujícími, kteří provádějí pouze „výkonnou“ práci? Jakým způsobem tedy dělnická třída a vůbec všichni, kdo provádějí „výkonnou“ činnost, budou moci kontrolovat proces přeměny výrobních sil, jak budou moci sami rozhodovat, do jaké míry bude tento proces opravdu v souladu se zájmem těch, kdo konají „výkonnou“ práci, nemáme-li ovšem na mysli pouhý abstraktně „společenský“ zájem?

Je-li hlavním bodem rozvoj výrobních sil, může se zdát logickým stanovisko těch, kdo považují automaticky cestu vědeckotechnického rozvoje za rozhodující a mají tudíž sklon hodnotit odpor pracovní síly prostě jako projev zaostávání. Stavíme-li problém takto, opírajíce všechno o intenzivní, urychlený rozvoj, který by měl probíhat mimo „přechodné“ zájmy výrobců, riskujeme znovu oddělení přítomnosti od budoucnosti, totiž opakování (v nových formách) omylu stalinického řízení, které trvalo na nuceném „produktivismu“ k urychlení přechodu socialistické a potom komunistické „fáze“. Tak Richtovo rozlišování mezi přirozeným pojmem vědeckotechnické revoluce a mezi údaji o její faktické industrializační deformaci ztrácí jakýkoliv praktický význam... Mladá technolocko-marxistická ideologie postupuje příliš spěšně při likvidování otázky vztahu mezi

tvůrčími a pouze výkonnými pracovníky. Jestliže — jak nám Richta připomíná — má rozvoj produktivních sil znamenat také a především rozvoj člověka samotného jakožto podstatné síly, nelze považovat tento rozvoj za *výsledek* kvalitativního skoku, který se týká produktů lidské práce (zahrnující se mezi ně i automatické stroje ve svém celku)...

Guido D. Neri

Quaderni Piacentini, 1968/36
Itálie

Intelektuální událost

O tomto článku, který vyšel v květnovém čísle 1968 v časopise *Analyse et Prévision*, jehož vedoucím je B. de Jouvenel, jsme již přinesli stručnou anotaci; dnes předkládáme obsáhlý výťah. Bertrand de Jouvenel navazuje na konferenci „Člověk a společnost ve vědeckotechnické revoluci“, kde byla předložena *Civilizace na rozcestí*, a píše: „Před námi, cizinci, byla rozvinuta celá nová — a to zralá a koherentní — koncepce provádění změn v budoucím období. Měli jsme dojem, že před sebou vidíme něco jako „společenské vědy v akci“. Toto propracované a k realizaci zaměřené myšlení bylo rozvinuto ve výzkumných ústavech ČSAV. Podle autorů „v roce 1965 přistoupil náš badatelský výzkum k systematickému mezioborovému sledování těchto problémů. Úkol byl svěřen výzkumnému týmu, složenému z pracovníků různých vědních oborů, ustavenému při Filosofickém ústavu ČSAV a vedenému dr. R. Richtou, který se již delší dobu touto problematikou zabýval.“

Vzhledem k smělé, novátorské povaze idejí v Richtově referátu je třeba zdůraznit, že podnik měl plné schválení a podporu ze strany ČSAV, která mu opatřila souhlas nejvyšších politických míst.“

Jouvenel charakterizuje zaměření celé výzkumné práce takto: „Jde o pokračování na socialistické cestě a o překonání strnulosti, způsobené přezíváním idejí a praktik překonaného období.“

Teoretickým základem práce je myšlenka, že hmotná civilizace vstoupila do období „vědeckotechnické revoluce“. To je též jádrem celé soustavy idejí, jež mají řídit budoucí pochod československé společnosti. V marxistické zemi má tedy Filosofický ústav pečovat o přeměnu. Tato přeměna — opět podle Marxe — se má uskutečňovat ve směru rozvoje výrobních sil. Jde o to, aby tento směr byl odhalen. Marx psal o tom, že ideje a instituce vycházejí z výrobních sil, jichž jsou výrazem a jimž slouží. Avšak tyto ideje a instituce mají sklon přetrvávat dobu své užitečnosti a pak se stávají brzdou pokroku výrobních sil, okovy, jichž je nutno se zbavit. Filosofie, vycházející z Marxe, má tedy odhalovat ideje a formy svého času užitečné, z nichž se staly okovy.

Podle pojetí, jež nám bylo předloženo, jsou těmito okovy ideje a formy odpovídající

¹ Nový prvek spočívá podle R. Richty ve skutečnosti, že tato „vůle“ není lidu ukládána jenom zvnějšku, nýbrž představuje také (ve svých racionálních hranicích) osobní zainteresovanost pracující

chho. „Všichni pracující jsou účastníky všeobecné společenské práce, kdežto z kapitálu byli a priori vyloučeni.“

průmyslové revoluci. Kontrast mezi revolucí průmyslovou a vědeckotechnickou tvoří hlavní pružinu předložené soustavy myšlenek.

Průmyslová revoluce byla nezbytnou etapou materiálního pokroku, ale přinášela s sebou nutné nepřijemné stránky. Pracovní nástroje se staly nezávislémi na pracovníkovi, intelektuální výrobní síly byly odloučeny od manuální práce a soustředěny a zpředmětněny ve stále mocnějším stroji, stojícím proti dělníkovi. Řídící a výkonné prvky v lidské činnosti byly od sebe odděleny. Rozvoj materiálních výrobních prostředků měl za následek maření rozvoje lidí. V celém tomto období nevycházel výrobní pokrok z dělníka, ale z jeho pracovního nástroje, existujícího ve formě kapitálu. A růstu výrobních sil bylo dosahováno tím, že jednoduchá lidská práce byla zapřahována do strojové soustavy.

Pokud se pokrok ubírá ve směru mechanizace a extenzivní industrializace, je kapitál adekvátním a účinným prostředkem. V historických rozměrech zde leží jisté existenční oprávnění kapitálu jako přechodné vnější společenské formy civilizačního rozvoje, a zároveň ovšem také jeho skutečná vnitřní mez.

Marx tedy připisuje kapitalismu úlohu vytvořit materiální základnu nového společenského řádu. Společenská formace nikdy nezaniká dříve, než se rozvinou všechny výrobní síly, jimž poskytuje dost prostoru. Roku 1895 říká Engels o svém a Marxově omylu při posuzování zralosti situace v roce 1848: „Dějiny nám nedaly za pravdu. Zřetelně ukázaly, že stav ekonomického vývoje na kontinentě nebyl ještě zdaleka zralý pro zrušení kapitalistické výroby. Dokázaly to ekonomickou revolucí, jež od roku 1848 získala celý kontinent... Vesměs na kapitalistické bázi..., to je na bázi, jež r. 1848 byla ještě velice schopna se rozšiřovat...“

Od té doby nám dějiny daly nové poučení: Uchopení moci komunistickými stranami se zdaleka neuskutečnilo v nejpokročilejších zemích, ale v zemích, kde industrializace byla velice neúplná (Rusko) nebo ještě vůbec nezapočala (Čína). To přirozeně vedlo jmenované země k industrializačnímu úsilí, které Richta chválí. Avšak... energie, oprávněně vynaložená na industrializaci, vedla ke ztotožnění industrializace se socialismem.

Heslo: „Vše pro průmysl, vše průmyslem“ nepatří Marxovi, nýbrž Saint-Simonovi a jeho škole.

Socialismus může urychlit industrializaci a do jisté míry zmírnit nebo paralyzovat tradiční průvodní jevy průmyslové revoluce: zbídačování mas, vyhánění lidí z půdy, tvoření rezervních průmyslových armád nezaměstnaných atd. Avšak ani socialismus nemohl zabránit jistým hlubokým a povážlivým důsledkům industrializace. Nemohl obrátit vnitřní tendence industrializace, jako je drobení práce, oddělování řídicí a výkonné činnosti, nutnost udržovat jisté sociální rozdíly, omezovat růst spotřeby mas do hranic prosté reprodukce pracovní síly, sklon k devastaci přírodního prostředí atd.

Protože tyto tendence tkví v samotné podstatě průmyslové společnosti, nelze na ní trvale založit nový život a nové vztahy mezi lidmi. Industrializace není cílem socialistické společnosti, nýbrž její předběžnou podmínkou, východiskem pro cestu k socialistické společnosti.

Pro naše filosofy se v nové éře přesouvá důraz z formování výrobních zařízení na formování lidí. Kultivace lidí je humanistickým posláním, přičemž slovo kultura je chápáno v jeho vlastním významu jakožto usku-tečňování jejich rozvoje. Podle Engelse mohlo toto úsilí v chudých společnostech směřovat jen vůči malé menšině. Na většinu lidí působila průmyslová revoluce podle Richty spíše opačně. Vytvořila však základnu většího bohatství, jež umožňuje toto humanistické úsilí (viz referát O. Kleina); a nejen umožňuje, nýbrž i vyžaduje pro další rozvoj výrobních sil.

Což dnes není pravda, že ekonomický růst závisí stále více na badatelích, schopných činit objevy, na inženýrech, schopných tyto objevy aplikovat, na manažerech, schopných správně zhodnotit tyto inovace z hlediska trhu, a na dělnících, schopných přizpůsobit se inovacím? Faktory jako vědění, komunikace a inteligentní chápání dostávají přednost před jednotvárnou, hrubou prací a nedokonalým zařízením. Nástup nejvyšších schopností člověka — a člověk je účelem! — je nyní pokládán za nevyhnutelný prostředek.

K tomuto problému se vztahuje nesmírné množství americké literatury. Za Atlantikem se termín „vědecká a technická revoluce“ stal běžným, tam zavedl Daniel Bell výraz „postindustriální společnost“. Marx učil, že je třeba zaměřit pozornost na nejpokročilejší země. Veřil — podle mého soudu až příliš — že budoucnost se připravuje v nejpokrokovější zemi a ostatní země že se budou připojovat postupně.

Jestliže USA skutečně vstoupily do jiné éry než industriální, o Československu to neplatí. Richtova skupina odpovídá, že to je jen o důvod více, aby se připravoval co nejrychleji přechod do této nové éry. Jako kdysi byla průmyslová revoluce v Anglii pro různé země kontinentu trvalou předzvěstí, tak je dnes předzvěstí revoluce vědeckotechnická.

Při této konferenci jsem často myslel na Saint-Simona, který se před více než 150 lety stal průkopníkem průmyslové revoluce. Stejně tak se stává Richta průkopníkem vědeckotechnické revoluce, avšak před zcela odlišným posluchačstvem. Tato analogie mne vede k tomu, abych shrnul to, co mám na mysli, do formule „Vše pro vědu, vše vědou“.

Jaké ekonomické teze podepírají tento filosofický výklad? Zde se přidržím jen obecných myšlenek...

Abychom co nejstručněji vyjádřili tuto bohatou diskusi, řekneme, že se zabývá „gapem“ (odchylkou) mezi mírou růstu společenského produktu a mírou růstu vážného součtu faktorů, práce a kapitálu. Tato odchylka je v posledních dvanácti letech

předmětem hojné literatury na Západě. (Viz výpočty M. Ambrovič z r. 1956 v *Resource and Output Trends in the U.S. since 1870*; National Bureau of Economic Research, Occasional Paper 52.) Není třeba říkat, že je přirozeně nutno počítat s takovou odchylkou. Kdyby neexistovala, znamenalo by to, že by se *inputy* chovaly stále stejně, to je jako tvůrci konstantních účinků na jednotku outputu a tudíž s celkovým účinkem, který odráží adekvátně jejich kvantitu. Odchylka ve výsledcích vzhledem k svrchu řečené zjednodušené hypotéze dostala na Západě řadu jmen: příspěvek technického pokroku nebo skromnější „reziduum“ — viz R. Solow a E. D. Domar. Českoslovenští ekonomové to nazývají příspěvkem „intenzivních faktorů“. Zatímco západní ekonomové se zajímají o vysvětlení příznivé odchylky, která se zvětšuje, Čechoslovákům jde naléhavěji o její zvětšení po fázi vážného poklesu této odchylky. Přírůstků inputu práce a kapitálu byly nazývány „extenzivními faktory růstu“ a „extenzivním růstem“ byl označován růst s relativně slabou odchylkou mezi růstem těchto kombinovaných extenzivních faktorů a růstem společenského produktu. V tomto smyslu bylo výše použito výrazu „extenzivní industrializace“. V minulém století (americké údaje pro léta 1890–1909) spočíval ekonomický růst ze dvou třetin až tří čtvrtin na extenzivních faktorech, kdežto po velké krizi (tj. v letech 1949–1960) se jejich podíl snižuje na méně než 30 %. Zbývajících 70 % připadlo na „intenzivní faktory“. Ve Francii byl v letech 1949–1959 podíl intenzivních faktorů nejsilnější, totiž 75 %. Stav v SSSR s pouhými 32 % v letech 1951–1963 odpovídá stavu v USA v letech 1889–1899. Situace v ČSSR je ještě horší. V letech 1949–1953 připadalo na intenzivní faktory 44,3 %, v období 1956–1960 jen 19,2 % a v letech 1961–1965 byl jejich příspěvek negativní. Ač se celkové inputy zvyšovaly o 5,3 % ročně, národní důchod stoupal o pouhých 2 %.

Jak vysvětlit tak nepříznivý vývoj? Ovšem, nedostatkem faktorů, jimiž je všeobecně vysvětlován příznivý vývoj v západních zemích. Především nedostatkem výzkumné činnosti a vyškolování vědců a inženýrů. Levčik a Kutta ve svém referátu vyjadřují pro období 1955–1961 růst objemu výzkumu a vývoje hodnotou 10,6 %, což by bylo dosti prudké tempo — stejné, jako měly USA v období 1954–1954. Počet zaměstnanců ve vědě a výzkumu je podle nich v roce 1965 148 000, což je 2,3 % aktivního obyvatelstva. V období 1959–1966 zaznamenávají roční přírůstek vědců a inženýrů ve výši 7,2 %, jenž je vyšší než v kterékoli západní zemi. Nechybí tedy prostředky pro intenzivní růst, jde jen o to jich využít. Faktor vědění je k dispozici, neproniká však do sféry ekonomické činnosti.

Teoretické analýzy a vědecké diskuse československých ekonomů z počátku šedesátých let celkem přesvědčivě ukázaly, že existuje určitá souvislost mezi neuspokojivým pronikáním technického pokroku do hospodářského života a tradičně uplatňovanou admi-

nistrativně direktivní soustavou řízení socialistické ekonomiky. Snaha o splnění stěžejního objemového ukazatele plánu — hrubé výroby — nejen nevyvolávala zájem vedení podniku i osazenstva snižovat výrobní náklady, nýbrž svou logikou centrálních direktiv vedla spíše ke snaze získat z centra „vyšší přiděly“ inputů, tedy investic, surovin i pracovních sil. Přitom nesamostatné postavení podniků téměř neumožňovalo optimálně kombinovat a vzájemně substituovat výrobní faktory. To vše tvořilo nepřekročitelnou bariéru pro pronikání technického pokroku do hospodářské praxe. Ekonomika nedokázala vstřebat značné zásoby pohotových technických řešení v podobě vkladů do vědy, výzkumu, vzdělání.

Je zcela normální, že země, jež právě zahajuje budování ekonomické základny, má daleko větší růst výdajů, než je vzestup dosaženého národního důchodu. Zkoumáme-li tudíž poměr mezi objemem kapitálu a ročním důchodem, neboli *kapitálový koeficient*, je normální, že se tento poměr v první fázi vývoje zvyšuje. Avšak skutečnost vyspělých zemí potvrzuje, že v druhé fázi se řešený kapitálový koeficient naopak snižuje. Císelné vyjádření tohoto jevu závisí na způsobu vypočítávání. Podle metody přijaté Hájkem a Tornsem klesl kapitálový koeficient v USA od r. 1919 do r. 1960 ze 4,58 na pouhé 2,62.

Co znamená v zemi, která je vyspělá, klesání kapitálového koeficientu? Je možno to chápat tak: abychom dosáhli stejného přírůstku společenského důchodu, je postupně třeba stále menšího přírůstku akumulovaného kapitálu. Růst se stává „méně drahým“, pokud jde o investice. Pokračuje-li naopak kapitálový koeficient v růstu, je třeba stále většího přírůstku akumulovaného kapitálu k získání stejného přírůstku společenského důchodu. Růst se stává „dražším“, pokud jde o investice.

Je velmi šťastným úkazem, že se růst stává investičně levnějším, neboť to umožňuje čilejší růst společenského důchodu bez zvětšování podílu věnovaného z běžných příjmů na investice, neboli lze udržet míru předchozího růstu snížením podílu připadajícího na spotřebitele. Anebo — což lépe odpovídá potřebám složité ekonomiky i společnosti — je možno zvětšit podíl takových investic, jako je urbanismus nebo vzdělání, které jsou nepřímo produktivní. Sestupný pohyb kapitálového koeficientu je tedy znakem šťastnější fáze ekonomického růstu, než byla předcházející fáze, v níž se koeficient zvětšoval. Vyspělé západní státy vstoupily do této fáze. Vývoj pozorovaný v socialistických zemích, a zvláště v Československu, nezanechává dráhu pozorovanou ve vyspělých západních zemích. Tak podle V. Nachtigala se dekáda 1956–1965 vyznačovala zřetelným poklesem efektivnosti investic.

Růst se stává investičně dražším a z toho plyne nepříjemná alternativa, že buď v národním důchodu zůstane konstantním podíl investic a růst národního důchodu se zpomalí, anebo se — ve snaze udržet konstantní míru růstu — bude usilovat o zvýšení in-

vestičních položek na úkor položek určených na spotřebu. Klesání mezní účinnosti investic vytýčuje tedy před socialistickými hospodářskými vůdci problém, tvořící těsnou analogii s problémem, před kterým podle Marxa ve výkladu ve III. díle *Kapitálu* stáli vinou téhož jevu kapitalisté. Tato analogie pochází ovšem ode mne.

Ríkat, že nepřetržitému růstu kapitálu odpovídá a bude odpovídat stále menší růst produktu, znamená říkat, že pokud jde o konstantní míru rozdělování produktů mezi akumulaci a spotřebu, bude míra růstu postupně víc a víc slábnout. Znamená to rovněž, že k nápravě této míry se budou hospodářští vůdci cítit nuceni zvyšovat investiční položky změny položek, určených na spotřebu. Tato situace odpovídá — pokud jde o budoucnost a míru růstu — tomu, jak Marx vylíčil vzhledem k minulosti situaci mzdových nákladů v kapitalistickém řádu. Předpokládal, jak známo, pokračující snižování efektivnosti kapitálu. Odtud jeho „zákonitost snižující se míry zisku“. Odtud jeho hypotéza, že k nápravě této tendence by se kapitalisté mohli snažit uthrovat stále větší část z dělnického podílu na výrobku. Předpokládaným poklesem účinnosti kapitálu by se musel nutně zostřit sociální konflikt v kapitalistickém řádu. Nestalo se to, neboť efektivnost kapitálu naopak vzrostla. Nesnáze spojená se zhoršenou efektivností kapitálu se objevila v socialistických zemích. V této věci se projevila naléhavá potřeba nápravy. Jednak se hledá náprava v opuštění systému centralizace investic, jednak v lepší infúzi techniky do zařízení a v lepší správě těchto zařízení.

Éra vědeckotechnické revoluce zajisté nestoupí na místo extenzivní industrializace přes noc! V tomto ohledu vytýká referát Machoninův a Jungmannův Richtově referátu nikoli jeho orientaci, nýbrž jeho euforii: „Nevycházíme-li ze zbožných přání, nýbrž z faktů, zjistíme, že ČSSR není ani v etapě vědeckotechnické revoluce, ani na jejím prahu, nýbrž v nejlepším případě před jejím prahem, a to ještě v poměrně velké vzdálenosti. Reálným obsahem progresivní varianty vývoje pro nejbližších 10–15 let může být:

- a) postupné zastavení extenzivní industrializace a překonání jejích nejhorších důsledků;
- b) postupný přechod k intenzivnímu industriálnímu vývoji;
- c) koncepční ujasnění reálné podoby vědeckotechnické revoluce v dlouhodobých prognózách;
- d) příprava vědeckotechnické revoluce cestou přestavby školského systému a vědeckovýzkumné základny, změn technicko-ekonomické politiky atd.;
- e) prosazení určitých věcných kroků vědeckotechnické revoluce v oblasti výrobní základny, nikoli tedy masový rozvoj vědeckotechnické revoluce.“

A tito autoři upozorňují na odpor, na nějž se narazí mezi byrokracií, jejíž moc bude

zmenšena a jejíž zvyklosti budou narušeny, i v samých masách, jejichž rovnostářské city budou nelibě dotčeny denivelací vyžadovanou úsilím o dosažení efektivnosti. Ne-ní jisté, zda všichni vedoucí podniků budou správně a snadno chápat řeč techniků, neboť pouze 29 % jich má vysokoškolské vzdělání a jen 45 % má vzdělání označované podle oficiálních — dosti širokých — kritérií za „přiměřené“.

První v pořadí naléhavosti jsou ekonomické a politické problémy, u nichž jsem se právě zastavil; avšak první v pořadí hodnot jsou humanistické cíle.

Neslyšel jsem hovořit o „dohnání a předehnnání americké životní úrovně“. Pozoroval jsem naopak, jak je potvrzována vůle vytvořit originální životní styl, jenž by byl uměleckým dílem, využívajícím možností poskytovaných technikou, jak to vyjádřil Ota Klein.

Ekonomický pokrok je velmi cenným úspěchem, pokud zbavuje obyvatelstvo nedostatku, je však nezdarem, pokud nerozvíjí jeho vlohy pro vyšší potřeby. Dokonce by se dalo říci, že čím člověk lépe využívá svého prostředí k uspokojování svých hmotných potřeb, tím činí toto prostředí nezpůsobilějším k uspokojování svých potřeb estetických a citových. Právě dialektické pojetí lidského vývoje odstraňuje ty negativní a pesimistické stránky, jež by tento vývoj mohl obsahovat. Rýsuje se tu protiklad, který jsme povolání překonat.

Abychom ho překonali, k tomu je zjevně nutno, aby se myšlení neorientovalo výlučně na rychlý proud rostoucích výsledků, jež jsou nadšenými hlasateli budoucích *plusů*; je však třeba, aby se myšlení orientovalo na každodenní život člověka a posuzovalo užitečnost podle míry a kvality obohacování tohoto člověka. Jakmile je překročeno stadium, v němž si kvantitativní potřeby vymáhaly prioritu svou naléhavostí, nemá se už soutěž společenských systémů odehrávat v kvantitativní sféře, nýbrž ve sféře kvality života. V tomto ohledu — říká Klein — je nejdůležitější vytvořit novou antropologii, jež by nás učila, v čem to tkví, že za primárními potřebami jsou jedny potřeby vyvolávány spíše než jiné.

Intelektuální akce, jež se nám tu představila, je dlouhodobou záležitostí. Z tohoto hlediska je důležité vzdělání a tímto vzděláním poskytované základy, jejichž význam zdůraznila Hana Sychrová, a jeho paralelní (mimoškolské) a komplementární druhy, osvětlené Janem Auerhanem. Jsou to vztahy člověka k jeho práci, vztahy, jejichž kvalita byla označena za rozhodující pro kvalitu nového času. Jsou to dále výborné vztahy člověka k jeho druhům, vztahy, jež jsou samotným cílem socialistické myšlenky a o nichž bylo řečeno, že by nemohly být tak dobré, jak bychom si přáli, kdyby sebeblásky byla podněcována rozdílností společenských rolí. Konečně tu jde o uspořádání lidského prostředí. K tomuto tématu z referátu Z. Lakomého, O. Nového, M. Gottlieba a M. Černého si vypůjčuji závěr: „Uspořádání ži-

votního prostředí musí být podepřeno neviditelnou infrastrukturou inženýrských sítí, to jest odpovídajícími technickými prostředky.“

Bertrand de Jouvenel
Analyse et précision, 1968/5
Francie

(Přeložil a zkrátil J. Orlický)

Civilizace na rozcestí. Význam vědeckotechnické revoluce

Budoucnost již začala — hlásal před několika lety titul jedné knihy, publikované v NDR. Budoucnost, o níž pojednávala, byla světem technických senzací. Naproti tomu tato kniha, kterou vydal z podnětu ideologické komise Ústředního výboru Komunistické strany Československa a prezidia Československé akademie věd Radovan Richta a jeho početná pracovní skupina, provádí nerosovatelně hlubší, obsažnější průřez dohlednou budoucností.

Hrdinou knihy zdaleka není svět atraktivních zázraků techniky, nýbrž sama vědeckotechnická revoluce, jejíž epocha již začala a která před našimi zraky zasahuje do všech koutů našeho společenského a individuálního bytí.

V polovině našeho století nesla společnost ještě pečetí norem průmyslové revoluce: těžištěm výroby je tovární průmysl s kvalifikovanými a pomocnými dělníky, specializovanými na několik pracovních úkonů — ti obstarávají řízení a obsluhu strojů, jakož i práce montážní. Převádění mechanických úkonů na stroje, zavádění poloautomatických nebo automatických strojů, posléze celých výrobních linek, chemizace výroby, zavádění počítačích strojů pro řešení administrativních a mechanických úkolů — to vše nastoupilo vlastně teprve v posledních dvou desetiletích a hraje skutečně významnou úlohu pouze ve vysoce vyspělých státech. Avšak v zrcadle objektivní statistiky se již rysuje tendence vlivu těchto činitelů.

Nejdůležitější úloha ve struktuře výrobních sil bude postupně připadat vědě. Podle sovětských výpočtů dosahuje kvalifikovaný dělník 1,5 „užitného efektu“ pracovní síly, novátor 2,2–2,4 pracovní síly; u vynikajících novátorů a techniků činí tato hodnota 5–20, zatímco průměrný vědec nahradí ročně přibližně 36 pracovních sil! Tím se vysvětluje, proč například v Sovětském svazu roste počet pracujících ve vědě a výzkumu ročně o 9–10 procent a v roce 1970 dosáhne pravděpodobně čtyř milionů; proč tam věnují každým rokem větší část národního důchodu na výzkum a rozvoj — již v roce 1962 to bylo 2,6 procent. Údaje nejvyspělejších kapitalistických zemí jsou podobné, ve Spojených státech dokonce ještě vyšší; tam je věda důležitým zdrojem zisku a zvláštního zisku.

Je zřejmé, že tyto okolnosti vyvolávají revoluční změny ve výuce, v odborné výchově i ve vzdělávání. Průmyslová revoluce postavila na místo mnohostranně vyučeného cechovního tovaryše průmyslového dělníka s omezenějším odborným vzděláním. Dělník budoucnosti, jehož úkolem bude uvádět

v chod a udržovat stroje, resp. kontrolovat jejich chyby, bude muset mít vysoké technické nebo inženýrské vzdělání a široký přehled o celém výrobním procesu. Zastaví se relativní, ba dokonce absolutní růst počtu fyzických pracovníků v starém slova smyslu. Poměr „výrobních“ a „nevýrobních“ sektorů se posune ve prospěch „nevýrobních“; služby nelze tolik automatizovat jako výrobu, zato však s rostoucí životní úrovní roste jejich význam.

Roste tedy spotřeba středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaných techniků, inženýrů. Proto můžeme ve všech vyspělých zemích pozorovat obrovský růst vyššího vzdělání, přičemž plány počítají s podstatně rozsáhlejšími růstem.

Bouřlivé tempo rozvoje vědy způsobuje, že pro absolventa vysoké školy studium nekončí; 50 % v praxi uplatňovaných vědeckých poznatků pochází dnes z posledních patnácti let vědeckého bádání — druhá polovina pochází z několika předcházejících tisíciletí! A tento poměr se bude i nadále posouvat.

To jsou jen námtkou vybrané ukázky z neobyčejně bohatého materiálu této knihy. Tato práce plasticky ukazuje, jakým způsobem vědeckotechnická revoluce mění život člověka tím, že prodlužuje dobu věnovanou vzdělávání, zkracuje (a činí obsažnějším) jeho pracovní den, fantasticky rozšiřuje jeho tvůrčí možnosti. Přesvědčivě dokazuje také to, že nové vztahy, jež vědeckotechnická revoluce vyvolává v život, jsou vztahy komunismu: jedině v komunismu se mohou dále rozvíjet bez vážných vnitřních protikladů.

A lze si jen vzít k srdci to, co autoři knihy zformulovali a co na nás vyznačuje mezi řádky: k tomu všemu, co nám budoucnost slibuje, nedospějeme automaticky. Stojíme na rozcestí! Zvážíme-li správně požadavky vědeckotechnické revoluce a učiníme-li vše potřebné, abychom zajistili její předpoklady — pak se náš vývoj může neuvěřitelnou měrou zrychlit. Zaostaneme-li však za požadavky, mohou se do budoucna vyvinout prvky vážných protikladů.

Vydavatelství Kossuth si zasluhuje pochvalu za poměrně rychle vydání této knihy, a kritiku za to, že ji ani minimálně nedoplnila (v statistických tabulkách dodatku) údaji vztahujícími se k maďarským poměrům. A nemůžeme souhlasit ani s nízkým nákladem (celkem 4000 exemplářů). Tato kniha by se měla dostat ke každému, kdo se vzhledem k svému povolání nutně zabývá naší budoucností.

György Balázs
Társadalmi Szemle, 1968
Maďarsko

(Přeložila Estera Sládková)

K francouzskému vydání „Civilizace na rozcestí“

Knihy byla napsána na žádost československých politických orgánů, které se neuzavíraly před změnami, a v různých fázích zpracování byla jimi kontrolována a diskutována.

Až posud se civilizace mohla vyvíjet se zmrazovacími, utiskovanými, vykořisťovanými a odcizenými lidmi. Nyní nám nadchází okamžik, kdy pokrok bude moci postupovat za podmínky, že člověk zvládne všechny dimenze, a kdy se pokrok zastaví, jestliže je člověk nezvládne. Člověk stojí před volbou. Tato volba nutně začíná již dnes, protože vědeckotechnická revoluce už započala — třebaže je teprve v zárodku — a protože budeme-li příliš dlouho čekat, najde se, jako vždy, skupina lidí, která bude volit a rozhodovat místo lidstva.

Socialistické hledisko, které sdílejí všichni autoři *Civilizace na rozcestí*, je díky své vědecké (tj. kritické) povaze mnohem přesvědčivější a účinnější při popularizaci socialismu než optimistické fráze. Socialistický charakter *Civilizace na rozcestí* je odrazem socialistické zkušenosti, kterou prošla země, v níž kniha vznikla, a je to zase socialismus, který trpí překážkami, jež tato zkušenost přinesla.

Tato témata tvoří osnovu *Civilizace na rozcestí*. Tato kniha je, pokud vím, prvním systematickým výzkumem budoucích alternativ socialismu, uplatňujícím marxistickou metodu. To neznamená, že by se Richtův kolektiv pokoušel „předpovídat“ v podrobnostech, co se stane roku 2000, 2050 nebo 2100... Cílem knihy není prorokování, nýbrž pokud možno nejexaktnější vymezení podmínek pro rozhodnutí, před nimiž člověk stojí, a zachycení důsledků těchto rozhodnutí.

Tato kniha podle mého soudu znamená vznik pravdivé marxistické perspektivy. Tím nechci říci, že marxistická a socialistická literatura dosud málo psala o budoucnosti... Mnoho spisů o komunismu spočívá na hypotéze, že nadstavba sama vyplyne ze základny (hojnost výrobků, volný čas atd.). Zaslouhou díla *Civilizace na rozcestí* je to, že přijalo jasně formulovanou hypotézu, že se základna i nadstavba v socialismu a komunismu musí vytvářet současně a v jediném procesu... prostřednictvím člověka.

Ve vědeckotechnické revoluci lze pozorovat značný pokrok přírodních věd a značné opožďování společenských věd a věd o člověku. Jestliže toto opožďování bude pokračovat, může ohrozit možnost využití vědeckotechnické revoluce ve prospěch lidského pokroku.

Kdybych měl shrnout *Civilizaci na rozcestí* do jedné věty, řekl bych, že tato kniha se pokouší dokázat, že nestačí, aby rozvoj vědy a techniky podporoval rozmach socialismu a komunismu, nýbrž že je též třeba, aby lidé dosahovali té vysoké úrovně, jakou mají jejich materiální nástroje. To je také možno formulovat jako požadavek, abychom si uvědomili, že budoucí společnost bude tak odlišná od dnešní společnosti, jako bude její technika odlišná od dnešní techniky...

Právě tímto sociálním futurismem, pojatým jako předmět vědeckého bádání, se *Civilizace na rozcestí* nejúspěšněji liší od četných západních spisů o budoucnosti,

z nichž některé arci nepostrádají zajímavostí.

Perspektiva *Civilizace na rozcestí* dokazuje nadřazenost marxistické metodologie ve dvojím smyslu:

1. Dovoluje uvažovat v rámci skutečného vývoje a přeměn ve společenských vztazích.
2. Nepokládá tento vývoj a přeměny za pasivní odraz základny, ale naopak za řadu alternativ, mezi nimiž rozhodují pouze zápas a činnost lidí.

Perspektiva *Civilizace na rozcestí* připouští, že budou trvat i nově vznikající konfliktní situace, třebaže budou mít formy a intenzitu, kterou dnes ještě zdaleka nemůžeme předvídat: generační konflikty, problémy spojené s byrokracií, konflikty odlišných cest k socialismu a komunismu, rozpory mezi nestejně vyspělými zeměmi atd.

Konečně se zdá důležitým přenést do světového měřítka myšlenku, že vnitřní rozpory kapitalismu se týkají — ovšem v nestejně míře — všech společenských tříd nebo vrstev kapitalistického řádu. Jinými slovy, na planetě, kde spolu žijí dva společenské řády, z nichž každý má navíc několik variant, by bylo naivní myslet, že rozpory kapitalismu působí negativně pouze na kapitalismus. Působí negativně, a to velmi negativně, i na socialismus. Myslím, že je možno bez přehánění říci, že socialismus trpí jako socialismus nejen do té doby, než dosáhne určité úrovně v ekonomickém a sociálním rozvoji, ale i po dosažení této úrovně — a to tak dlouho, dokud existuje světová kapitalistická soustava...

Tyto poznámky vedou k tomu, co by bylo možno nazvat základní slabinou v problematice *Civilizace na rozcestí*, nebo, správněji řečeno, v tom, co by bylo možno považovat za logické prodloužení této problematiky. Je třeba žádat, aby se tato problematika „planetizovala“ více, než činila dosud. Není tomu tak, že by se Richtův kolektiv uzavřel do světa socialismu omezeného na Československo... Ve skutečnosti silně překročil tento rámec. Zdá se však, že chybí jeden rozměr ve „světovém“ charakteru analýzy Richtova kolektivu, totiž rozměr zahrnující vztahy mezi zeměmi na velice odlišných stupních ekonomického a sociálního vývoje.

Velmi spleťtý problém těchto vztahů se zdá být obsažen... zvláště v následujícím: I v předpokládaném světě zbaveném kapitalismu budeme mít co činit se zeměmi a krajinami velmi nestejně vyvinutými...

Ekonomicky a sociálně opožděné národy nyní stále méně uznávají toto opožďování za důvod k trpělivosti... Hledají zkratky a existuje skutečné riziko, že nenajdou-li tyto zkratky, část třetího světa bude z toho vinit nejvyspělejší socialistické země používající analýz, které by sice byly odůvodněné, ale přesto nepřesné. Dochází k jakémusi ohromnému vzájemnému prostupování historických fází, které způsobuje, že četné národy poznávají současně jednak problémy vyvolané nedostatečnou vyspělostí, jednak problémy vznikající v nejvyspělejší části světa. Bylo by příliš jednoduché předpokládat, že toto

prolínání problémů je prostě výsledkem „objektivně“ nepodložené netrpělivosti či výrazem utopických přání. Vyjadřuje zčásti objektivní nezbytnost vzájemného prolínání historických fází.

Existuje způsob, jak překonat tento rozpor? V marxistické perspektivě bude ještě třeba probádat řadu otázek. Dvě z nich by bylo zajímavé posoudit z tohoto hlediska: předně otázku, zda by rozpor nemohl být překonán (či alespoň zmírněn) ve světě, kde by národní rámec přestal být jediným či hlavním rámcem ekonomického a sociálního vývoje.

Je skutečně možno se ptát, zda problémy rodící se z nejstejnosti vývojem dosažené úrovně nejsou jítřeny a prohlubovány působením národního hávu, do něhož se oblékají. Jinak řečeno, je možno se ptát, zda se konflikt nerodí jak z vývojové nerovnosti, tak z národního citění. Zajímavým aspektem analýzy v rámci marxistické perspektivy by byla otázka, až kam, s jakou rychlostí a za jakých podmínek je v budoucnosti myslitelný světový vývoj socialismu a komunismu, zbavený národního rámce. — V této analýze by se nesmělo zapomenout, že národní rámec se dosud jeví jako mocný politický nástroj akcelerace ekonomického a sociálního vývoje...

V podmínkách industrializace, jak ji definuje Richtův kolektiv, tj. v historickém období, v němž lidská práce, živá i neživá, zůstává mírou produkce a jádrem výrobního procesu navzdory jeho mechanizaci, je nepochybné, že nerovnoměrný vývoj je téměř nevyhnutelně doprovázen politicko-ekonomickými tensemi mezi různými zeměmi. Jde tu o pohyb v rámci ekonomického růstového modelu, jehož dynamika v podstatě ještě spočívá v dvojí možnosti realizovat tak účinně a tak rychle, jak jen možno, akumulaci kapitálu (což implikuje při zachování ostatních podmínek dlouhodobé zbrzdění spotřeby) a zapojit do práce maximum obyvatelstva, jež je k dispozici. Tyto dvě možnosti jsou jednak ve vzájemném rozporu a jednak se vzájemně doplňují, čímž se ovšem problém nijak nezjednodušuje. Tento typ růstu je relativně zdoluhavý, nákladný, neschopný překročit horizont lidské jednostrannosti a zajistit plný rozvoj člověka. Aby vývojové nerovnosti nedosáhly nebezpečných proporcí, předpokládá by tento typ růstu mezinárodní systém vzájemné pomoci nezávisle na poměru zdrojů v jednotlivých zemích.

Je možno se tázat, zda v rámci růstového modelu nového typu, plně odpovídajícího vědeckotechnické revoluci a zbavujícího lidskou práci role měřítka a jádra výroby, by i zákon nerovnoměrnosti vývoje nepůsobil

v radikálně odlišných podmínkách, které by dovolovaly překlenout výše zmíněný rozpor. V modelu tohoto typu se ekonomický růst opravdu stává v široké míře nezávislým na akumulaci kapitálu a na množství činných osob. Nyní se stává závislým na schopnosti samovývoje plně automatizovaných systémů a na lidské kvalitě pracovníků, kteří připravují, vymýšlejí, kontrolují a plánují výrobu ex ante a zvnějšku. V těchto podmínkách není už limitujícím činitelem růstu množství kapitálu nebo používané práce, nýbrž stupeň rozvoje dosažený člověkem ve všech dimenzích. Rozumí se, že v takovém kontextu by rozvoj mohl být rychlejší i méně nákladný a systém vzájemné pomoci by mohl být účinnější než v podmínkách industrializace. Z toho vyplývá, že při zachování ostatních okolností mohou být nerovnoměrnosti vývoje zmírněny, a na každý pád méně bolestně pocíťovány relativně opožděnými národy. Problémem je tedy dovědět se, v jaké míře je opoždění, jež nastalo u většiny národů světa v průběhu klasické industrializace, handicapem pro zavedení vývojového mechanismu, založeného na vědeckotechnické revoluci. Je to vážný problém a není zřejmě možno dát na něj předem kladnou či zápornou odpověď. Bylo by však chybou se apriorně domnívat, že v ekonomickém a technickém kontextu, který bude naprosto odlišný od ekonomického a technického kontextu industrializace, budou mít historická opoždění stejně velkou závažnost jako v kontextu industrializace. Je naopak možno, že vědeckotechnická revoluce umožní do určité míry (a tuto míru je třeba vymezit) přeskóčit etapu akumulace a rozkouskované práce a poskytne objektivní základnu pro ospravedlnění jistých „netrpělivostí“ a „utopii“ třetího světa. Umožnila by též prolínání historicky prožitých vývojových fází. Opakuji, že mi jde o pouhé hypotézy, jejichž vědeckost nutno v celém rozsahu prověřit.

Zdá se mi, že v tomto směru je možno sledovat prodloužení problematiky *Civilizace na rozcestí*, právě tak jako ve směru prohloubení kritické analýzy skutečných i možných výsledků soudobého kapitalismu v rámci vědeckotechnické revoluce. Pro kolektiv badatelů pracujících v socialistickém řádu je vskutku stejně nesnadné analyzovat zvnitřku meze a možnosti kapitalismu, jako by pro nás bylo provádět obdobnou analýzu socialismu.

Yves Barel

Z komentáře ke knize „La civilisation au carrefours“ (Paříž 1969)

(Z francouzštiny přeložil Jan Orlický)

Dne 6. listopadu 1969 se dožil sedmdesáti pěti let přední československý filosof a sociolog prof. J. L. Fischer, člen redakční rady našeho časopisu.

Význam jeho díla v českém sociologickém myšlení byl zhodnocen zejména v monotematickém čísle k historii československé sociologie (SČ 3/1968). Podnětná studie prof.

J. L. Fischera „Nástin teorie politiky“ vyšla v říjnovém čísle našeho časopisu.

Uřímně přejeme jubilantovi, aby ve zdraví a pohodě ještě mnoho let pokračoval ve své tvůrčí práci.

Redakční rada a redakce
Sociologického časopisu

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV, Příkoppy 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PŮ 01, tel. 230—819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PŮ 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 10,—, předplatné na celý rok Kčs 60,—, US \$ 8,50 — £ 3/11/1 — DM 34,—. Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v září 1969. Číslo vyšlo v prosinci 1969.

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, 1969.